

UCG

Univerzitet Crne Gore

Biblioteka
HUMANISTIČKIH NAUKA

Prof. dr Ivona Jovanović
FRANCUSKI JEZIK I KULTURA
U CRNOJ GORI
(1914-1941)
Prvo izdanje

Izdavač
Univerzitet Crne Gore
Cetinjska br. 2, Podgorica
www.ucg.ac.me

Za izdavača
Prof. dr Danilo Nikolić, rektor

Glavni i odgovorni urednik
Prof. dr Stevo Popović

Urednik biblioteke
Docent dr Miodarka Tepavčević

Recenzije
Dr Radivoje Konstantinović, profesor emeritus
Prof. dr Dragan Bogojević

Lektura
Krstó Mijanović

Grafičko oblikovanje
DauS - Cetinje

Štampa
Art-Grafika, Nikšić

Tiraž
300 primjeraka

Objavlivanje ove univerzitetske publikacije odobrio je Senat Univerziteta Crne Gore odlukom br. 03-370/6 od 21. marta 2019. godine.

© Univerzitet Crne Gore, 2020.

Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako neovlašćeno umnožavanje, fotokopiranje ili reprodukovanje publikacije, odnosno njenog dijela, bilo kojim sredstvom ili na bilo koji način.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN
COBISS.CG-ID

Ivona Jovanović

**FRANCUSKI JEZIK I KULTURA
U CRNOJ GORI
(1914-1941)**

Podgorica, 2020.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
UVOD	11
I CRNA GORA I FRANCUSKA ZA VRIJEME I NEPOSREDNO NAKON PRVOG SVJETSKOG RATA	15
1. Vojna saradnja i snabdjevanje Crne Gore (1914-1916).....	17
1.1. Prvi pomorski ratni okršaj kod Petrovca.....	17
1.2. Francuska ratna flota i snabdjevanje Crne Gore	22
1.3. Odred francuske kolonijalne pješadije na Cetinju	27
1.4. Francuska artiljerija na Lovćenu.....	30
1.5. Francuske radio stanice u Crnoj Gori	37
2. Kralj Nikola u egzilu u Francuskoj (1916-1921).....	40
3. Službeni list Kraljevine Crne Gore <i>Glas Crnogorca</i> u Francuskoj	51
II FRANCUZI U POSJETI CRNOJ GORI U MEĐURATNOM PERIODU.....	55
1. Francuski vojni izaslanici i ratni veterani u posjeti svojim saveznicima.....	59
2. Francuski naučni radnici, novinari i studijske grupe u obilasku Crne Gore.....	66
3. Francuski turisti u posjeti Crnoj Gori	67
III FRANCUSKI KULTURNI UPLIV U MEĐURATNOJ CRNOJ GORI.....	75
1. Pozorišni komadi francuskih autora na repertoaru u Crnoj Gori.....	77
2. Crnogorski likovni stvaraoci školovani u Parizu	86
3. Aktivnosti <i>Društva prijatelja Francuske</i> na Cetinju i u Kotoru	97
4. Izdavaštvo, prevodilaštvo i knjige na francuskom jeziku u crnogorskim bibliotekama.....	103

IV. NASTAVA FRANCUSKOG JEZIKA U CRNOGORSKIM ŠKOLAMA	111
1. Škole u Crnoj Gori između dva rata	113
2. Nastavni predmet francuski jezik	116
2.1. Nastavni planovi i programi za francuski jezik	116
2.2. Ocjenjivanje učenika i polaganje francuskog jezika na tečajnom ispitu	131
2.3. Direktna metoda i njeno uvođenje u nastavi francuskog jezika	134
2.4. Nastavnici francuskog jezika	138
2.5. Propisani udžbenici i pomoćna učila u nastavi francuskog jezika.....	146
3. Privatne škole francuskog jezika	157
3.1. Francusko zabavište na Cetinju	157
3.2. Kursevi francuskog jezika.....	158
ZAKLJUČAK.....	161
LITERATURA I IZVORI	164

PREDGOVOR

Prof. dr Ivona Jovanović se kontinuirano i sveobuhvatno bavi istraživanjima francuskog jezika, kulture i uticaja na tlu Crne Gore u razdoblju od 1830-1941. godine. Prvi dio istraživanja, koji obuhvata period od 1830-1914. godine, objavljen je u luksuznom, dvojezičnom izdanju UCG pod nazivom Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1830-1914), zavrijedivši prestižnu nagradu na Podgoričkom sajmu knjiga održanom 2017. godine. Knjiga Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1914-1941), predstavlja prirodni nastavak istraživanja o prisustvu, vezama i događajima koji svjedoče o prožimanju crnogorsko-francuskih odnosa u turbulentnim i složenim vremenima velikih regionalnih i svjetskih sukoba.

Knjiga Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1914-1941) sastoji se od uvoda, četiri poglavlja (izdijeljenih na određen broj potpoglavlja), zaključka, literature i izvora, obogaćena namjenski odabranim ilustracijama i fotografijama, koje uveliko doprinose autentičnosti istraživanja i pripovijedanja. Prof. dr Ivona Jovanović dosljedno, temeljno i sveobuhvatno primjenjuje metodološki pristup, koji, poput mozaika, uvodi čitaoca u otkrivanje i spoznaju raznorodnih uticaja i veza koje su se tkale između Francuske i Crne Gore u naznačenom periodu. Štivo odlikuje pitak i nepretenciozan stil, naučno i stručno utemeljen.

Autorka tematski i hronološki objedinjava najznačajnije aspekte francusko-crnogorskih veza i dokumentovano i pregledno izdvaja najbitnije događaje koji su u jednom periodu zbližile dva naroda u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. U prvom dijelu knjige se govori o potopljenim francuskim brodovima u crnogorskom podmorju, pomoći francuske ratne flote u snabdijevanju Crne Gore, slanju odreda francuske kolonijalne pješadije i artiljerije na Cetinje i Lovćen, instaliranju francuske radio stanice u Crnoj Gori, posmrtnim znamen obilježjima iznad Herceg-Novog, spomen-ploči u Baošićima posvećenoj uspomeni na kraći boravak francuskog pisca Pjera Lotija.

Autorka se osvrće i na nestanak Crne Gore (u velikoj mjeri ohrabrivan i francuskim političkim uticajem u međunarodnim odnosima), vrijeme koje kralj Nikola provodi u egzilu u Francuskoj i na izlaženje Glasa Crnogorca na francuskom jeziku u Parizu.

U drugom dijelu knjige, posvećenom međuratnom periodu, govori se o organizovanim posjetama Zetske banovine raznorodnih grupa turista iz Francuske, što doprinosi formiranju mnogobrojnih Društava prijatelja Francuske u Budvi, Cetinju, Kotoru. Tekstovi koji se odnose na odigravanje predstava francuskih autora u Zetskom domu na Cetinju inspirišu na dodatna istraživanja pozorišnog života u tadašnjoj Crnoj Gori. Autorka ukazuje i na nesumnjivi uticaj francuske prijestonice na likovne velikane iz našeg kraja, poput P. Lubarde, M. Milunovića, J. Zonjića, M. Vukotića, M. Božovića, M. Kujačića, R. Stijovića.

Veoma je dragocjeno i edukativno autorkino istraživanje o učenju i nastavi francuskog jezika. Prikaz planova i programa iz tog perioda, uz metodološko-didaktički osvrt, predstavlja nepobitno svjedočanstvo o kontinuitetu prisustva francuskog jezika i kulture u Crnoj Gori. Autorka odaje svojevrstni omaž uglednim profesorima francuskog jezika i zaljubljenicima u francusku civilizaciju i kulturu koji su pedagoškim, književnim i prevodilačkim radom posebno obilježili frankofilsku orijentaciju i naklonost prema razvoju intezivnih francusko-crnogorskih odnosa. Profesor cetinjske i podgoričke Gimnazije Nikola Banašević, profesor podgoričke, nikšićke i bijelopoljske Gimnazije Andrija Lainović, profesor barske Gimnazije i Više pedagoške škole na Cetinju Danilo Lekić, profesor barske Gimnazije Blažo Lekić, profesor podgoričke i barske Gimnazije Jovo Sudić kao i profesor nikšićke Gimnazije Stojan Cerović, imena su koja zaslužuju da budu upamćena i poštovana kao istinski ambasadori dobre volje francuskog jezika i kulture u Crnoj Gori.

Knjiga Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1914-1941) na jednom mjestu objedinjava raznorodne aspekte francusko-crnogorskih veza i doprinosi dokumentovanom upoznavanju zajedničke istorije. Opsežni spisak literature i izvori koji su korišćeni tokom istraživanja, dodatno doprinose kvalitetu, relevantnosti i vjerodostojnosti ovog vrijednog izdanja. Knjiga profesorke Jovanović, pored profesora, studenata i zaljubljenika u francuski jezik i kulturu, treba da bude nezaobilazno štivo i sociolozima, istoričarima, ali i promoterima kulturnog turizma koji žele da upoznaju jedan uzbudljiv period crnogorske prošlosti sa aspekta francusko-crnogorskih kulturnih, istorijskih i jezičnih veza.

Ako imamo u vidu međunarodni ugled Francuske u svijetu, izdavanje ove knjige je značajno za obje zemlje. Francuski turisti u Crnoj Gori ubrajaju se u najbrojnije turiste iz EU i uvijek su znatiželjni da upoznaju običaje, kulturu i istoriju zemlje koju posjećuju. Budući da Crna Gora ima status posmatrača u *Međunarodnoj organizaciji Frankofonije* kao i da je, na najvišem nivou potpisala administrativni sporazum sa Francuskom za promovisanje francuskog jezika, ova knjiga predstavlja dodatnu valorizaciju odnosa između dvije zemlje.

Na kraju, knjiga Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1914-1941) predstavlja značajan doprinos međunarodnoj afirmaciji i crnogorske kulture, jer uticaji su uvijek obostrani i prožimajući.

Dragan Bogojević

***Od svih veza kojima nas je Francuska vezala
najdragocjenije su veze intelektualne.***

*Iz govora, prof. dr Pavla Popovića, romaniste,
održanog 1928. godine za Francusko veče
u Narodnom pozorištu.*

UVOD

Knjiga *Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1914-1941)* predstavlja nastavak istoimene knjige objavljene 2016. godine u izdanju UCG koja se bavi crnogorsko-francuskim kulturnim odnosima u periodu od 1830. do 1914. godine. U radu koji prezentuje dopunjeni dio doktorske disertacije odbranjene na Novosadskom univerzitetu, u hronološkom okviru, čitalac stiče uvid u intenzivne crnogorsko-francuske veze u dva neistovjetna perioda crnogorske istorije. Prvi dio rada ima za okvir Prvi svjetski rat, odnosno doba kada je Crna Gora bila kraljevina i suverena država, dok drugi dio obrađuje kulturo-prosvjetne odnose između dva naroda u periodu kada Crna Gora gubi svoju državnost i ulazi u sastav Kraljevine SHS (Jugoslavije).

Crnu Goru i Francusku u Prvom svjetskom ratu povezuje savezništvo protiv zajedničkog neprijatelja. Naime, na samom početku rata prijateljstvo između dvije zemlje na samom je vrhuncu. Francuski vojnici priključuju se crnogorskim u borbama protiv Austrougarske, dok francuski brodovi učestvuju u snabdjevanju Crne Gore namirnicima i vojnom opremom. Ne mali broj francuskih vojnika i mornara gine u borbama na crnogorskom frontu i Jadranskom moru. Međutim, istorijski tokovi i interesi velikih sila, među kojima je prednjačila Francuska, nisu u završnici rata bili naklonjeni maloj balkanskoj državi. Crnogorski kralj Nikola umire detronizovan u Francuskoj, zemlji u kojoj je školovan i u kojoj je našao utočište nakon austrougarske okupacije Crne Gore.

Novostvorenu državu Kraljevinu SHS (Kraljevinu Jugoslaviju), u kojoj je pomen istorijskog imena Crne Gore potpuno isključen, karakteriše centralističko uređenje u kojem glavni grad Beograd igra vodeću ulogu. Budući da je Srbija u Prvom svjetskom ratu bila jedan od glavnih saveznika Francuske, politički, ekonomski, kao i kulturni odnosi između dvije države, veoma su intenzivni u međuratnom periodu, a poznavanje francuskog jezika smatra se mjerilom dobrog ukusa i izrazom dubokog i čvrstog

prijateljstva. Osim toga, uz Srbe, brojni Crnogorci našli su tokom Prvog svjetskog rata utočište u Francuskoj u kojoj su se uz pomoć francuske vlade školovali, da bi po povratku u zemlju dali doprinos u različitim oblastima stvaralaštva.

U periodu obuhvaćenim ovim radom, francuski jezik zadržava u razvijenom svijetu status jezika međunarodne komunikacije i ostaje povezan sa visokom kulturom u Evropi. Stoga će, na teritoriji novonastale države, a samim tim i Crne Gore, francuski predstavljati obavezan nastavni predmet za sve srednjoškolce odnosno gimnazijalce koji će ga izučavati kao prvi strani jezik punih osam godina u kontinuitetu. Na francuskom jeziku razmjenjuju se telegrami u crnogorskoj štampi i objavljuju prevodi najznačajnijih djela crnogorske književnosti. Cetinje u međuratnom periodu dobija i francusko zabavište koje pohađaju djeca iz uglednijih porodica.

Prodor francuskog kulturnog uticaja ogleda se u Crnoj Gori i kroz likovno i dramsko stvaralaštvo. Najznačajniji crnogorski slikari školuju se u Parizu, umjetničkoj prijestonici Evrope koja ostavlja neizbrisiv trag na njihova djela. Repertoar kraljevskog pozorišta *Zetski dom* na Cetinju koji je 1931. godine preimenovan u *Narodno pozorište Zetske banovine* njeguje djela velikana francuske književnosti, ali i popularnih francuskih dramaturga toga vremena. Francuski kulturni uticaj širi se i preko *Društava prijatelja Francuske* osnovanih na Cetinju i Kotoru dvadesetih godine prošlog vijeka. Iz ovih klubova, bogato opremljenih francuskim knjigama, provejava francuski duh i lansiraju se francuski maniri. U okviru ovih kružoka organizuju se i kursevi francuskog jezika koje preporučuje Ministarstvo prosvjete kao i književne večeri i gostovanja francuskih umjetnika.

Tridesetih godina XX vijeka Crna Gora postaje primamljiva turistička destinacija, u koju privučeni prije svega prirodnim ljepotama, uz ekskurziste iz Francuske pristižu i naučni radnici i ratni veterani. U Parizu se 1932. godine osniva *Društvo Francuza prijatelja Budve* čiji članovi postaju ugledni Parižani. U onovremenoj francuskoj štampi pojavljuju se tekstovi o srdačnom prijemu Francuza od strane crnogorskih domaćina u Budvi, na Cetinju i u Kotoru.

Iako tokom Prvog svjetskog rata na ovim prostorima gotovo da nije bilo kulturnih aktivnosti, francuski jezik je, putem štampe, bio prisutan u crnogorskoj svakodnevnicu. Crnogorsko-francuskim vojnim i političkim odnosima u ovom periodu detaljno se bavio ugledni historičar Dimitrije Vujović u djelu *Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914-1916*, pa nam je ono poslužilo kao osnova za pisanje. O periodu kraljevog egzila u Francuskoj (1916-1921) svjedoče arhivski dokumenti Ministarstva spoljnih poslova Francuske koje je priredio za štampu Istorijski institut iz Podgorice na čelu sa historičarem R. Raspopovićem, kao i dvotomna publikacija profesora Š. Rastodera *Crna Gora u egzilu*. Za proučavanje ovog perioda crnogorske prošlosti koristili smo kao izvor i literaturu memoarskog karaktera. Osim toga, s obzirom na to da je zvanični list Kraljevine Crne Gore *Glas Crnogorca* od 1917-1921 publikovan u Francuskoj, veliki broj priloga u različitim rubrikama osvjetljava nam crnogorsko-francuske odnose koji su tih godina bili prilično neujednačeni.

Građa prezentovana u radu koja se odnosi na istraživanja u oblasti crnogorsko-francuskih kulturnih veza u međuratnom periodu sadržana je najvećim djelom u periodičnim publikacijama *Zetske banovine* u čijem sastavu se našla i Crna Gora. Službeni list *Zetski glasnik* kao i brojni drugi nedjeljni listovi redovno donose priloge o pozorišnim i likovnim manifestacijama, aktivnostima *Društva prijatelja Francuske* i bilježe dolaske francuskih posjetilaca.

Uvid u školske prilike u međuratnoj Crnoj Gori stekli smo jednim djelom proučavajući službeni list Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije *Prosvetni glasnik* kao i časopis *Godišnjak (Glasnik) profesorskog društva* namjenjen nastavnicima, koji je osim nastavnih planova i programa donosio veliki broj priloga iz oblasti školstva. Uz periodične publikacije iz oblasti prosvjete, za istraživanja koja su se odnosila na nastavu francuskog jezika u Crnoj Gori poslužili su nam godišnji izvještaji škola, brojni školski udžbenici za francuski jezik kao i monografske publikacije historičara Đ.D. Pejovića i V. Cvijovića koje se bave problematikom obrazovanja u Crnoj Gori u međuratnom periodu.

Sprovedeno istraživanje obuhvata Crnu Goru u njenim današnjim granicama i ne uključuje ostale djelove *Zetske oblasti (Zetske banovine)* u čiji sastav Crna Gora ulazi nakon Prvog svjetskog rata. U Izvorima i Literaturi navedeni su samo direktno korišćeni radovi i publikacije, a ne i šire konsultovana literatura. Datumi koji se pominju u ovom radu usklađeni su sa novim gregorijanskim kalendarom, iako je u Crnoj Gori, odnosno Kraljevini SHS, sve do 1919. godine zvanično bio na snazi stari, julijanski kalendar. Oba datuma navedena su čitaocu u slučajevima kada ilustruju događaje iz štampe datirane julijanskim kalendarom.

Knjiga *Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1914-1941)* predstavlja prvu publikaciju iz ove oblasti i preporučuje se studentima studijskog programa *Francuski jezik i književnost* Filološkog fakulteta u Nikšiću gdje se na master studijama, po novom nastavnom programu, izučava predmet *Francusko-crnogorske književne i kulturne veze*. Dio ovog rada može studentima poslužiti i pri izučavanju predmeta *Osnovi metodike nastave* jer se bavi proučavanjem za ono vrijeme inovativnih metodoloških postupaka u nastavi i učenju francuskog jezika. Osim poznavacima francuskog jezika i frankofilima, knjiga je namjenjena i ljubiteljima kulturne istorije i kulturnog turizma koji žele da upoznaju jedan uzbudljiv period crnogorske prošlosti, sa aspekta francusko-crnogorskih, prevashodno kulturnih i jezičkih veza.

I

CRNA GORA I FRANCUSKA ZA VRIJEME I NEPOSREDNO NAKON PRVOG SVJETSKOG RATA

Crna Gora je jedina zemlja u Evropi koja se oduprla Otomanskom carstvu. Ipak, na ovom istom mjestu 1918. godine u pobjedničkoj euforiji žrtvovali smo Kraljevinu Crnu Goru u korist onoga što smo smatrali višim interesima. Uručenjem ovog ordena, Francuska ispravlja grešku učinjenu prema dinastiji Petrović Njegoš.

Obraćanje g-đe Florans Manžen (Florence Mangin), direktorice za kontinentalnu Evropu u Ministarstvu inostranih poslova Francuske, prilikom uručjenja ordena Legije časti princu Nikoli Petroviću Njegošu 21. 04. 2017. godine u Parizu.

1. Vojna saradnja i snabdjevanje Crne Gore (1914-1916)

1.1. Prvi pomorski ratni okršaj kod Petrovca

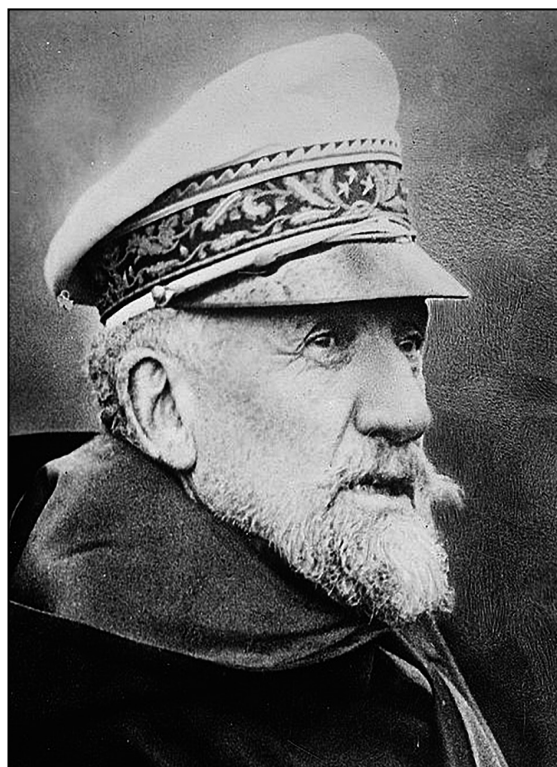
Francuska počinje razmišljati o vojnim akcijama sa Crnom Gorom odmah po objavi rata Austrougarskoj 13. avgusta 1914. godine. Namjeravala je da djeluje protiv austrougarskih pomorskih snaga stacioniranih u Boki koje su ugrožavale jedinu crnogorsku luku Bar i snabdjevanje Crne Gore morskim putem.

Pomorskom konvencijom Francuske i Engleske potpisanom u Londonu 6. avgusta 1914. godine, Francuska je bila zadužena za rukovođenje operacijama na Mediteranu i zaštitu engleske i francuske trgovine. Na čelo pomorskih snaga Francuske postavljen je admiral Ogist Bue de Lapejrer (Augustin Boué de Lapeyrère 1852-1924), bivši ministar Pomorstva (1909-1911) koji se istakao modernizacijom francuske mornarice u godinama koje su prethodile Prvom svjetskom ratu.¹

Već 15. avgusta 1914. godine, Lapejrer naređuje francuskoj i engleskoj floti ulaz u Jadransko more sa ciljem da se unište austrougarski brodovi koji blokiraju crnogorsku obalu što dovodi do prvog ratnog okršaja na moru u Prvom svjetskom ratu. Naime, u jadranskim vodama između Bara i Kastel Lastve (današnjeg Petrovca) 3./16. avgusta 1914. austrougarska flota doživjeće poraz od mnogo jače francuske i britanske mornarice kojom je komandovao admiral Bue de Lapejrer. Ova pomorska bitka poznata je pod nazivom *Combat d'Antivari* - Bitka kod Antivarija (današnjeg Bara).

Kako bi uspješno sproveli akciju pomorske blokade crnogorske luke Bar, Austrougarska će svoju luku krstaricu *Zentu*, nazvanu po gradu Senta u Vojvodini (na mađarskom jeziku Zenta), izgrađenu još 1899. godine u Puli, prekomandovati iz tog grada 28. jula 1914. godine sa još 6 razarača za Boku Kotorsku. Krstarica *Zenta* je pod komandom Pavela Pahnera (Pavel Pachner, 1870-1936), austrougarskog admirala slovenačkog porijekla 27. jula/8. avgusta, u pratnji drugih ratnih brodova, bombardovala luku Bar i crnogorsku radio stanicu na Volujici.

¹ D. Vujović, Odnosi između Crne Gore i Francuske za vrijeme Prvog svjetskog rata, *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1964, 3, str. 479.

Francuski admiral Auguste Boué de Lapeyrère

Pavel Pachner, komandant Zenta

Rano ujutru, 3./16. avgusta 1914. godine, dok se *Zenta* u pratnji razarača *Ulan* i dva torpedna broda nalazila u vodama između Bara i Ulcinja, komandant Pavel Pahner primjetio je veliki broj neprijateljskih francuskih i britanskih brodova. Radilo se o modernim razaračima, oklopnim krstašima i krstaricama predvođenim najmodernijim francuskim bojnim brodovima *Courbet*, *Jean Bart* i čuvenim *Jurien de la Gravier-om*. Ovaj poslednji brod je nosio ime istaknutog francuskog admirala, velikog prijatelja Crne Gore u kojoj je i sam boravio u svojstvu komandanta ratnih brodova poslatih u znak podrške Crnoj Gori nakon Grahovačke bitke 1858. godine.

Nakon zaprepašujućeg prizora, Pahner naređuje okretanje svog broda za 180 stepeni nazad prema Boki, ne odustajući pri tom od borbe sa daleko jačim neprijateljem. Dok su razarač *Ulan* i mali torpedni brodovi uspjeli da umaknu neprijatelju, na *Zentu* se ustrijemilo 17 francuskih i britanskih mornaričkih jedinica (oko 40 brodova)² ispalivši na laku krstaricu skoro 500 granata da bi je potopile u 9h i 35 minuta. Tom prilikom život je izgubilo 179 članova posade (uglavnom mašinskog osoblja), dok se zapovjednik broda Pavel Pahner zajedno sa 138 hrvatska mornara (oficiri, zastavnici, kadeti), među kojima je bilo i Bokelja, uspio spasiti plivajući gotovo 10 km do obale. Nakon desetočasovnog plivanja domogli su se grebena Sv. Neđelja (San Domenico) ispred Petrovca, da bi nakon zbrinjavanja bili smješteni u napuštenu zgradu komandne

² Francusku mornaricu su u ovom okršaju osim pomenutih krstarica sačinjavali brodovi : *Voltaire*, *Vergniaud*, *Diderot*, *Danton*, *Condorcet*, *Vérité*, *Justice*, *Démocratie*, *Patrie*, *République*, *Victor Hugo*, *Jules Ferry* i pet eskadri razarača.

stanice u Petrovcu.³ Sve do kapitulacije Crne Gore januara 1916. godine spašeni marinci bili su internirani kao ratni zarobljenici u Danilovgradu.

U svojim *Memoarima* tadašnji predsjednik Francuske Remon Poenkare (Raymond Poincaré) osvrće se na ovaj značajan događaj koji oglašava početak ratnih okršaja na moru u Prvom svjetskom ratu:

„U 23h30 minuta, dostavljen mi je telegram upućen sa Malte⁴ u 21h50 koji je potpisao Bue de Lapejrer: *Zapažena jutros ispred Antivarija, istovremeno iz sjeverozapadnog i južnog pravca, krstarica tipa Zenta i razarač, koji su držali blokadu. Krstarica potopljena. Čini se da je razarač uspio pobjeći. Zauzeću iznova posmatrački položaj ulaza u Jadran snabdjevajući na licu mjesta lađe.*⁵

Preživjeli članovi posade krstarice *Zenta* su u znak sjećanja na ovaj događaj 1923. godine potpuno obnovili razrušenu kamenu kapelicu posvećenu Sv. Domeniku koju je još u XVII vijeku sagradio kapetan Luka Medin iz Petrovca. Još dugo nakon ovog nemilog događaja, ratni veterani bi svakog 16. avgusta dolazili na to mjesto da zapale svijeću u znak sjećanja na poginule mornare.

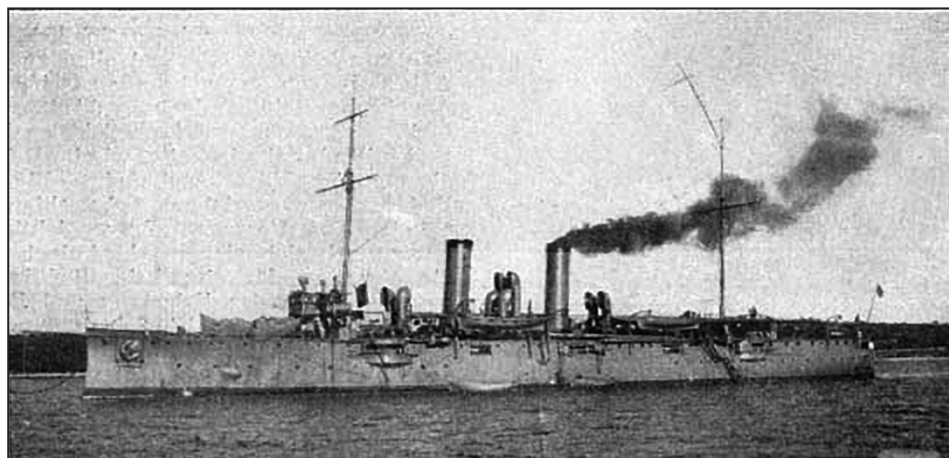
Greben Sv. Nedelja nadomak Petrovca sa crkvicom koju su obnovili spašeni mornari sa krstarice Zenta

³ S. Luković, *Krstarica Zenta se nije predala u: Pomorska lica Boke Kotorske*, Knjižara So, Herceg Novi, 2013, str.155.

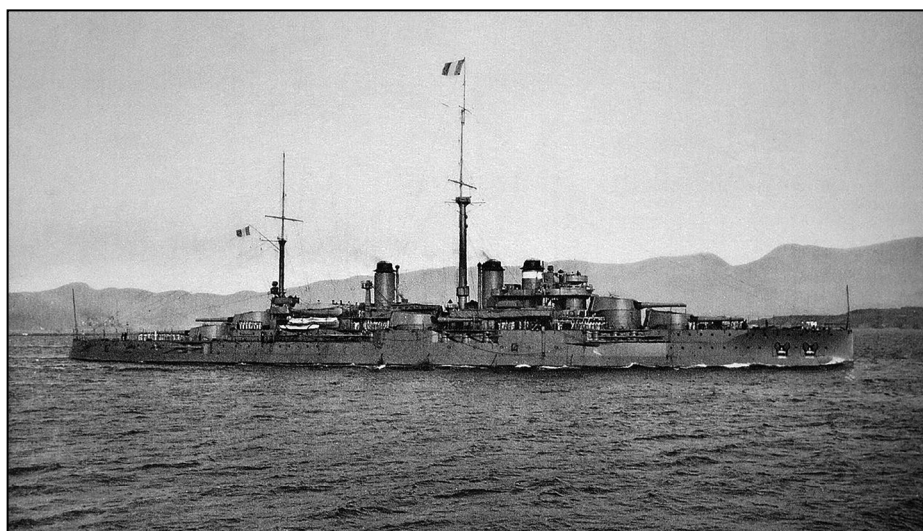
⁴ Na Malti je bila smještena baza savezničke flote.

⁵ « A 23 heures 30, on me remet un télégramme expédié de Malte à 21 heures 50 et signé de l’amiral Boué de Lapeyrère : « J’ai surpris ce matin devant Antivari, en venant à la fois par nord-ouest et sud, croiseur type Zenta et torpilleur qui tenaient blocus. Croiseur a été coulé. Torpilleur paraît avoir réussi à s’enfuir. Je vais reprendre poste observation entrée mer Adriatique en ravitaillant sur place les bâtiments »

Olupinu najvećeg potopljenog ratnog broda u crnogorskim teritorijalnim vodama otkrila je grupa ronilaca iz Beograda 2000. godine. Prekrivena je rastinjem i kočarskim mrežama i leži na dubini od 64 do 73m nadomak Petrovca. Ostatke broda su u više navrata obilazili ronionci iz Mađarske i Austrije i ostavljali vjence. O *Zenti* i ronjenju na njenu olupinu snimljen je i kraći dokumentarni film u Austriji. Ronilac iz Herceg Novog Dragan Gačević vodio je više ronilačkih ekspedicija i o *Zenti* napisao poglavlje svoje knjige *Podmorje Crne Gore*. Službeni izvještaj komandanta broda *Zenta* o ovom okršaju napisan 18. avgusta 1914. godine čuva se u Pomorskom muzeju u Kotoru.⁶Prevod ovog izvještaja prikazao je Ignjatije Zloković u radu naslovljenom *Potapanje austriske ratne krstarice „Zenta“* u časopisu *Istorijski zapisi*.⁷

Austrougarska laka krstarica Zenta potopljena 16.avgusta 1914. godine na oko 5 milja jugozapadno od Petrovca

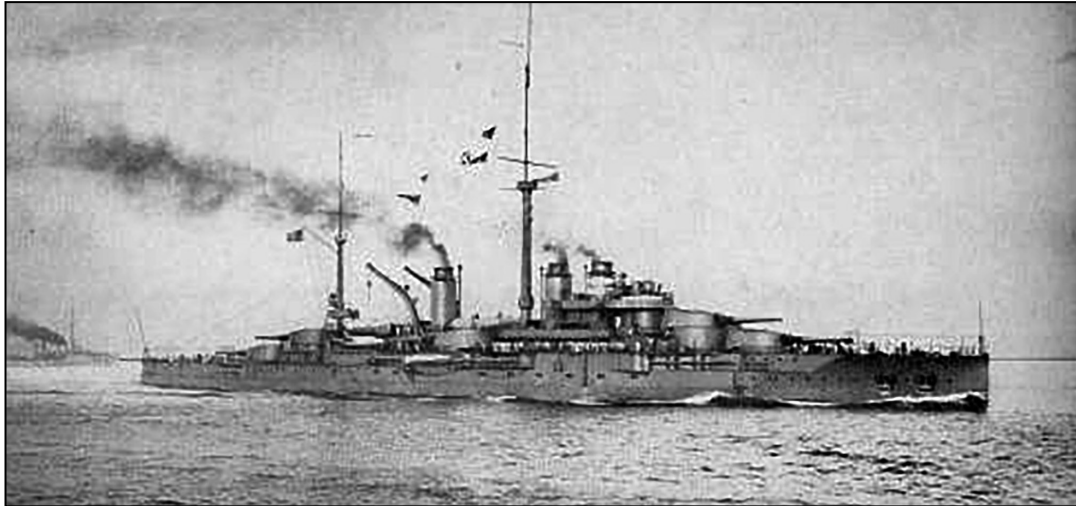

*Francuska oklopnjača Le Courbet, prvi dreadnot francuske mornarice*⁸

⁶ S. Luković, *op.cit.*, str.152.

⁷ I. Zloković, *Potapanje austriske ratne krstarice „Zenta“*, *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1955, knj.XI, sv.1-2, str. 390-396

⁸ Dreadnot je tip najvećeg ratnog broda sa teškim dalekometnim topovima s početka XX vijeka.

Francuska oklopnjača Jean Bart

<p>БРОЈ 59.</p> <p>ЦИЈЕНА: за Црну Гору на годину 10 перп., на по год. 5 перп.; ван земље 15 франака у злату. за Црну Гору број 10 пара за Стране Земље број 20 пара</p> <p>ЛИСТ ИЗЛАЗИ УТОРНИКОМ И ПЕТКОМ</p>	<p>ЦЕТИЊЕ, недјеља 3. августа 1914. год.</p> <h1 style="margin: 0;">ВЈЕСНИК</h1>	<p>ГОДИНА VII.</p> <p>АДРЕСА: „Вјесник“ Цетиње, (Црна Гора)</p> <p>АДРЕСSE: „Vjesnik“ Cetinje (Monténégro)</p> <p>РУКОПИСЕ ВАЉА СЛАТИ УРЕДНИШТВУ „ВЈЕСНИКА“ А ПРЕПЛАТУ И ОБЛАСЕ АДМИНИСТРАЦИЈИ ОГЛАСИ СЕ НАПЛАЋУЈУ ПО ПОГОДБИ</p>
<h2 style="margin: 0;">Поморска битка код Будве</h2> <p>Данас у 9 часова и 15 мин. прије подне отпочела је код Будве поморска битка између француске и аустријске флоте. Дванаест француских оклопњака допловиле су са југозападне стране Јадранског Мора и највећом брзином устремиле су се на аустријске ратне бродове, који су били у нашим водама између Спича и Будве. Чим су спазили француске лађе у великом броју, аустријски ратни бродови почеше бјежати према сјеверу дуж обале, али француска их флота сустиже и у потјери за њима отворила је топовску паљбу са свијех оклопњака и крстарица. Аустријска оклопњака „Зрињи“ буде погођена у магизине муниције. Диже се бијели дим под небо; оклопњака потону за неколико минута у близини Кастил Ластве. Остале три аустријске ратне лађе потопљене су од француске флоте у бјежању на 12 километара далеко од Будве, док је пета умукла пут Которског Залива.</p> <p>По свршеној битци и сјајној побједи француска флота повукла се на југ у наше воде. Шест француских ратних лађа усидриле су се између Бара и Улиња.</p> <p>Наше власти јављају из Будве, да се далеко на пучини виде 23 савезничке француске и енглеске оклопњаче и крстарице.</p> <p>Битка је трајала 40 минута.</p> <p>Наше обале ослобођене су од аустријске флоте.</p>		

Novine Vjesnik sa Cetinja izvještavaju o prvoj ratnom okršaju na moru

O pobjedi francuske flote nadomak Petrovca detaljno izvještava domaća i strana štampa, dok su Francuzima upućeni telegrami zahvalnosti. U službenom crnogorskom listu *Glas Crnogorca* dana (13./26.) avgusta 1914. objavljen je telegram zahvalnosti koji je šef štaba vrhovne komande Crne Gore, komandant Hercegovačkog odreda, divizijar serdar Janko Vukotić uputio francuskom poslaniku i opunomoćenom ministru na Cetinju Delaroš Verneu (Delaroché Vernet) koji glasi:

...Ja sam srećan što sam još jednom konstatovao da je čitava Crna Gora nadahnutu istim duhom, jer juče, kad su nam stigle srećne vijesti da je francuska flota potukla neprijateljsku, zagospodarivši tako Jadranskim morem i usrećivši nas...Zvona sa svih crkava Crne Gore objavila su pobjedu naše plemenite saveznice i velikodušne prijateljice, i odslužena su svečana blagodarenja u kojima se pomolilo da i od sada, kao i do sada, blagoslovi francusko oružje koje se diglo protiv brutalne sile, u ime pravde, prava i civilizacije.⁹

Delaroš Verne je na ovaj telegram odgovorio sa *Živjelo Njegovo Veličanstvo Kralj, Vrhovni šef Vojske! Živjela naša braća po oružju, Crnogorci!*¹⁰ U francuskoj štampi ovom događaju posvećeni su uvodnici u listovima *Le Journal des débats* i *Le Temps*. Navodi se da je potapanje krstarice u crnogorskim vodama Austrougarskoj pričinilo ogroman moralni gubitak, da su topovski pucnji odjeknuli daleko preko granica Jadranske obale, te da je francuska trobojnica koja se vihorila bila predznak povratka stare Slobode.¹¹

Ostrvca Katič i Sv.Nedjelja nadomak Petrovca

1.2. Francuska ratna flota i snabdjevanje Crne Gore

Nakon prvobitno upućenog zahtjeva Crne Gore Rusiji na koji ona nije mogla odgovoriti, Francuska je ta koja se brinula o snabdjevanju Crne Gore i njene vojske vojnom opremom, namirnicama i odjećom.¹² Njena flota je ulazila u Jadran i imala brojne akcije prateći i štiteći brodove koji su vršili snabdjevanje Crne Gore vojnom opremom i hranom. S obzirom na to da Crna Gora nije bila u mogućnosti da Francuskoj

⁹ *Glas Crnogorca*, 13.08. 1914, br 42, 1.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ D. Vujović, *Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914-1916*, CANU, Podgorica, 1994, str. 25.

¹² D.Vujović, *Odnosi između Crne Gore i Francuske za vrijeme Prvog svjetskog rata, Istorijski zapisi*, Cetinje, 1964, 3, str. 494.

plati ove nabavke, Francuska joj je u više navrata odobravalala kredite. Istoričar Dimitrije Vujović navodi da je Crnoj Gori u oktobru 1914. godine odobren kredit od 500.000 franaka, 10.000.000 u aprilu 1915. i 400.000 krajem novembra 1915. godine.¹³

Kako bi vratila bar dio kredita, Crna Gora je tražila da joj se odobri izvoz stoke u Francusku koji je bio prekinut u junu 1914.godine. Međutim, ta molba nije urodila plodom.¹⁴ Između Crne Gore i Francuske razgovarano je i o isporukama vojnih uniformi sašivenih po francuskom modelu kao i o isporuci cipela i cokula,¹⁵ ali do isporuke odjeće za vojsku teško je dolazilo, a i onda kada bi se uspjela realizovati, brojevi poslatih šinjela uglavnom su bili suviše mali za crnogorske vojnike.¹⁶

U svojoj knjizi *Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914-1916* istoričar D. Vujović napominje da je 6.septembra 1914. godine francuska flota pratila brod *Bouclier* koji je prevezio u Bar prijestolonaslednika Danila sa pratnjom koji se nalazio van zemlje, kao i da su tom prilikom otkrivene neprijateljske mine pred Barom i Ulcinjom. Dvije francuske podmornice poslate su tada u Boku Kotorsku da bi se spriječio izlazak austrougarskih brodova. Nešto kasnije, 17. septembra došlo je do sukoba između austrougarskih i francuskih brodova koji su pratili brod *Henri Fraissinet*, međutim francuska flota u tom okršaju nije bila u stanju da razbije blokadu crnogorske obale, odnosno Bara.

Uprkos opasnosti od austrougarske flote koja je jačala, francuski ratni brodovi su nastavljali da dolaze u Jadran sa ciljem da prate transportne brodove koji su plovili za Bar. Od oktobra 1914. pa sve do aprila 1915. godine, brodovi *Mogador*, *Liamone*, *Voltaire*, *Tidjitt Whithead*, *Foudre* u pratnji francuske flote, u više navrata dovozili su u barsku luku žito, ugalj, koks i druge namirnice za crnogorsku vojsku i pri tom su bili napadani od neprijateljskih aviona i podmornica.¹⁷ Desilo se da je prilikom desete pratnje transportnih brodova za Crnu Goru, decembra 1914. oklopnjača *Jean-Bart* koja je bila komandni brod, pogođena i oštećena.¹⁸

Dva mjeseca kasnije, 24. februara 1915. godine, francuski kontratorpiljer *Dag* (*Dague*, u prevodu *Bodež*) koji je pratio engleski parobrod *Whitehead* sa tovarom hrane namjenjenom Crnoj Gori, potopljen je oko 2h40 min, nakon što je zakačio austrougarsku podvodnu minu na oko 300 metara od *vile Topolica* u Baru. Na brodu, na kojem je bilo 79 članova posade, 38 je izgubilo život. Među stradalim mornarima

¹³ D.Vujović, *Ratna saradnja...*, str. 200.

¹⁴ Razlog tome bilo je rješenje francuskog Ministarstva poljoprivrede kojim se zabranjuje uvoz stoke kao i njen tranzit iz Crne Gore i Albanije, navodno zbog stočne kuge koja pri tom uopšte nije bila zabilježena u Crnoj Gori. Crnogorski delegat glavne vojne intendature u Marseju Vuko Vuletić, insistirao je na ukidanju pomenute zabrane kod francuske vlade uz predlog da se iz Francuske o trošku Crne Gore uputi jedan veterinar u Bar koji bi konstatovao zdravstveno stanje stoke. (D.Vujović, ... *Istorijski zapisi*, str. 495).

¹⁵ D. Vujović, ...*Istorijski zapisi*, str. 498.

¹⁶ *Ibid.*, str. 504 i 507.

¹⁷ *Ibid.*, str. 501, 502.

¹⁸ D.Vujović, *Ratna saradnja...*, str. 29.

bilo je mehaničara, ložača i članova posade u potpalublju.¹⁹ Ostaci ovog francuskog broda i danas se nalaze u akvatoriju barske luke.

Stogodišnjica ove tragedije obilježena je u Baru 24. februara 2015. godine otkrivanjem spomen ploče na šetalištu Kralja Nikole, bacanjem vijenaca u more i prikazivanjem do tada nepoznatih fotografija francuskog broda *Dag*.²⁰ Jula iste godine, u sklopu programa *XXVIII Barskog ljetopisa* u prostorijama Dvorca kralja Nikole u Baru, upriličena je tematska izložba *Dag – vijek pod morem* sa više od 150 artefakata. Tom prilikom emitovan je fono zapis o istoriji broda sa osvrtom na njegovo stradanje kao i film snimljen podvodnom kamerom u utrobi francuskog broda koji počiva na dnu mora u blizini rta Volujica.²¹ Naime, olupina broda *Dag* je dugo stajala u vodama gradske luke u Baru da bi sedamdesetih godina XX vijeka brod bio izrezan i prebačen ispred rta Volujica. I danas leži ispred barskih lukobrana i rezervoara. Dio opreme sa broda je skinut i služi kao eksponat ispred Zavičajnog muzeja u Baru. Ronilački centar *Marina d.o.o* iz Herceg Novog napravio je film o ovom francuskom brodu.

Bacanje vijenca u more u blizini Bara povodom obilježavanja 100-godišnjice od potonuća francuskog broda Dag

¹⁹ Vidi: Dinko Franetović: *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1960.

²⁰ Uz ambasadorku Francuske u Crnoj Gori gospođu Veronique Brumeaux, ovoj svečanosti prisustvovali su 24. februara 2015. godine predsjednik opštine Bar Zoran Srzentić, komandant mornarice VCG Darko Vuković, princ Nikola Petrović kao i brojne diplomate i građanstvo.

²¹ R. Petrić, Sjećanje na 38 vitezova „Daga“, *Vijesti*, 17. 07. 2015.

U noću između 26. i 27. aprila 1915. godine, u blizini italijanske obale i mjesta Santa Maria di Leuca na samom ulazu u Otrantski kanal, desila se velika pomorska tragedija u kojoj je potopljena francuska oklopnjača *Léon Gambetta* sa 681 od ukupno 818 oficira i mornara, koliko ih je ukupno bilo na brodu. Francusku krstaricu je potopila austrougarska podmornica U5, a 137 članova je uspjelo da se spase i prebaci u Italiju zahvaljujući jednom čamcu za spasavanje i izuzetno mirnom moru.²² Kapetan broda Andre (André) i admiral (Sene) Sénès kao i svi ostali oficiri izgubili su život zajedno sa svojim brodom. Ova oklopnjača je bila stacionirana na Malti odakle je upućena u Jadran kako bi štitila brodove koji su snabdjevali Crnu Goru. Za ratnu mornaricu Francuske riječ je o prvom potopljenom brodu u Prvom svjetskom ratu i jednoj od najvećih pomorskih nesreća u njenoj istoriji. Tim povodom crnogorski ministar spoljnih poslova posjetio je francusko poslanstvo na Cetinju i izrazio saučešće.²³ List *Vjesnik* od 17./30. aprila 1915. godine, o ovoj pomorskoj nesreći iznosi sledeći komentar:

*Ispod Otranta, blizu talijanske obale, austrijska podvodna lađa potopila je francusku oklopljenu krstaricu „Leona Gambetu“. Ova vijest bolno pogađa naročito Crnu Goru, jer je taj gubitak sjajna i slavna francuska flota pretrpjela vršeći uzvišenu misiju oslobađanja Jadranskog Mora od austrougarskoga neprijatelja.*²⁴

Francuska krstarica-oklopnjača Léon Gambetta

Francuska flota je decembra 1915. godine ostala i bez dvije svoje podmornice. Prva od njih *Fresnel* poslata je u crnogorske vode sa namjerom da uništava austrougarske ratne brodove koji su isplivljavali iz Boke. Zbog greške do koje je došlo u upravljanju, *Fresnel* se sa svojih 27 članova posade nasukala na pješčani sprud na ušću rijeke Bojane u noći između 4. i 5. decembra, iako je poručnik Jouen pokušavao da spasi

²² François-Xavier Bérnard, Le sauvetage et l'internement des rescapés du Léon Gametta 27 avril-30 mai 1915, *Cahiers de la Méditerranée*, 81, 2010, p.121-132 ; <https://cdlm.revues.org/5512>

²³ D. Vujović, *Ratna saradnja...*, str. 31.

²⁴ *Vjesnik*, br. 27, 17. april, 1915. str. 1.

brod. Mornari su morali da se predaju. Osim jednog ubijenog i jednog ranjenog, ostali su zarobljeni. Podmornica je uništena pomoću topova sa austrijskog razarača *Warasdiner*.

Druga francuska podmornica potopljena je 29. decembra 1915. godine pod komandom Rolana Morijoa (Roland Morillot) koji je u njoj izgubio život pred Bokom Kotorskom.²⁵ Ova podmornica pod nazivom *Monž* (*Monge*) koja je 27. decembra isplovila iz Brindizija da postavi zasjedu austrougarskim ratnim brodovima zabila se u pramac austrougarske krstarice *Helgoland* oko 15 milja jugoistočno od ulaza u Boku Kotorsku. Uvidjevši da *Monž* nezaustavljivo tone, komandant Morijo je naredio svojoj posadi da napusti brod i skoči u more. Neprijateljske austrougarske krstarice *Balaton* i *Csepel* izvukle su Francuze iz mora kada su se uvjerile da podmornica tone. Ipak, smrt je zadesila dvojicu podoficira Gulara (Goulard) i Morela (Morel), dok je Morijo spokojno ostao u svojoj podmornici sa kojom je potonuo na dno Jadrana. Ovaj francuski oficir je posmrtno odlikovan ordenom Legije časti u Francuskoj, dok su ga Italijani odlikovali zlatnom medaljom za vojničku hrabrost.

Francuska je u kasnijem periodu svoje tri podmornice nazvala po komandantu Morijou, a njegovo ime i ime podmornice *Monž* upisani su na Podmorničkom memorijalu koji je u gradu Tulon podignut u čast svih podmorničara koji su stradali u borbama. Ime Rolana Morijoa nosi i Centar za obuku posada nuklearnih podmornica Ratne mornarice Francuske u gradu Brestu.²⁶ U Baru je 2015. godine u okviru izložbe posvećene francuskom ratnom brodu *Dag* predstavljena foto priča o herojskoj pogibiji kapetana Rolana Morijoa.²⁷

Francuska podmornica Monge

²⁵ D. Vujović, *Ratna saradnja...* str.32.

²⁶ S. Luković, Morijo je umro sa svojim brodom, *Vijesti*, 8. 01. 2016, str. 10.

²⁷ R. Petrić, Sjećanje na 38 vitezova „Daga“, *Vijesti*, 17. 07. 2015.

I u okršajima koji su se dogodili u vrijeme austrougarske okupacije Crne Gore januara 1916. godine, Francuska je u vodama Boke Kotorske izgubila nekoliko podmornica. Podmornica *Fuko (Foucault)* koja je stradala 15. septembra 1916. godine predstavlja prvu podmornicu uništenu iz vazduha.²⁸

Zbog sve većeg rizika snabdjevanja Crne Gore do Bara i luke San Đovani di Medua (Šin Đon) u Albaniji, Francuska je forsirala upućivanje robe na Solun gdje se nalazio posebni crnogorski predstavnik za prijem. S obzirom na to se roba iz Soluna dopremala vozom do Kosovske Mitrovice, tj. Peći, a da u Crnoj Gori nije postojao kolski put, opremu i hranu je trebalo prenositi konjima što je dodatno otežavalo situaciju oko dopremanja robe. Istoričar D.Vujović naglašava da se praktikovalo da se preko Soluna transportuje ratni i drugi materijal, dok bi se hrana i druga roba prevozila preko luke San Đovani di Medua gdje je Italija, koja je stupila u rat 1915. godine trebala umjesto Francuske da obezbjeđuje pratinju, dok je Francuska snosila troškove transporta. Međutim, dovođenjem novih ratnih brodova, austrijska flota u Boki znatno je ojačala, te je od novembra 1915. godine praktično onemogućeno snabdjevanje Crne Gore morskim putem.

1.3. Odred francuske kolonijalne pješadije na Cetinju

Kao dio lične garde kralja Nikole, Francuska šalje 24. avgusta 1914. u Crnu Goru, jedan francuski vojni odred, iz sastava 22. puka kolonijalne pješadije. Ovaj odred je bio u sastavu međunarodnih oružanih snaga koje su u Skadar došle 1913. godine nakon povlačenja crnogorskih vojnika. Naime, po naređenju svoje vlade, francuski poslanik na Cetinju Delaroš Verne obratio se crnogorskoj vladi sa pitanjem da li se ona slaže da na Cetinje dođe jedan francuski detašman koji se nalazio u Skadru (koji se nije mogao povući sam, bez opasnosti da bude zarobljen od Austrijanaca) i da bude primljen u počasnu kraljevu gardu. Na ovu ponudu su Crnogorci potvrdno odgovorili počašćeni što će sa *predstavnicima hrabre francuske vojske biti rame uz rame.*²⁹

Ovaj odred koji se sastojao od dva komandna bataljona, dva kapetana, dva poručnika, jednog ljekara i 196 vojnika³⁰ ostao je na Cetinju sve do kapitulacije Crne

²⁸ Francusku podmornicu *Foucault* uništio je hidroavion koji je uzletio iz Kumbora i kojim je pilotirao Dimitrije Konjović. Nakon potapanja, Konjović je u svoj avion primio članove posade francuske podmornice kako bi ih spasio. Odlukom francuske vlade od 14. decembra 1968. godine Dimitrije Konjović je odlikovan medaljom za iskazanu hrabrost, humanost i milosrđe u borbama na moru.

Između 13. i 15. februara 1918. godine, Francuska podmornica *Bernouilli* nestala je u vodama Boke Kotorske naletjevši, najvjerovatnije, na minu. Tada je 29 mornara zajedno sa komandantom, pukovnikom podmornice Rene Odrijem (René Audry) izgubilo život. Još jedna francuska podmornica po nazivu *Circé* torpedovana je 20. septembra 1918. godine u vodama ispred Kotora. Austrijski U47 načinio je tada 26 žrtava, dok je jedino preživio zamjenik komandanta Lapeyre koji je zarobljen. (vidi: S.Luković, *Pomorska lica Boke Kotorske*).

²⁹ D. Vujović, *Istorijski zapisi...*, str. 481.

³⁰ *Ibid.*, str. 481.

Gore januara 1916. godine. Osim što je bio simbolično-manifestacionog karaktera, on praktično nije imao nikakavog vojnog značaja.

Dolazak francuskih vojnika iz Skadra u Crnu Goru iskorišćen je da bi se istaklo francusko-crnogorsko savezništvo i prijateljstvo o čemu je opširno pisala crnogorska štampa. Na Cetinju je odmah organizovano veliko slavlje. Grad je bio okićen francuskim i crnogorskim zastavama, svirala je vojna muzika francusku himnu *Marseljezu*, a odred je pošao pred dvor gdje je defilovao pred kraljevim sinovima Mirkom i Petrom, francuskim ministrom na Cetinju, diplomatskim korom, crnogorskim ministrima. Kralj Nikola je priredio svečani ručak u čast francuskih oficira kome su prisustvovali Delaroš Verne i crnogorski ministri R. Popović i P.Plamenac. Osim toga, kralj je telegramom zahvalio predsjedniku Francuske republike Remonu Poenkareu na slanju ovog odreda, na šta mu je ovaj uzvratio odgovorom,³¹ a francuski odred je posebnim pismima zahvalio građanima Cetinja na toplom prijemu.³² U svom obraćanju francuskom poslaniku na Cetinju, kralj Nikola je istakao:

Gospodine ministre!

Zahvaljujem vladi Francuske Republike na dragocjenom dokazu prijateljstva koje Mi daje u ovom trenutku.

Ja sam se vaspitao u Francuskoj, i u samoj zemlji, Ja sam naučio da cijenim Vašu otadžbinu i njenu slavnu vojsku. Takođe znam da su u toj vojsci kolonijalne trupe elita, i srećan sam da zaželim danas dobrodošlicu oficirima, podoficirima i vojnicima koji dođoše u Crnu Goru kao predstavnici njihovih slavni ratnih drugova i njihovih tradicija u hrabrosti i disciplini. Moji će vojnici biti srećni da se bore pored svojih francuskih drugova, i ja sam sebi čestitam, što ih imam pod Mojim zapovjedništvom.

Cijelom francuskom detašmanu kličem: dobro nam došli!

Živjela Francuska i njen dični državni Poglavar!

*Živjela slavna francuska vojska!*³³

Pošto je ovaj odred bio jedina vojna jedinica u gradu, učestvovao je u odbrani Cetinja u povremenim napadima od austrijskih vojnika.³⁴ Oficiri ovog odreda, kako ističe D.Vujović u svojoj knjizi, organizovali su tokom svog boravka na Cetinju i jedan vojni kurs na koji je trebalo da bude primljeno dvadeset crnogorskih mladića sa znanjem francuskog jezika.³⁵

³¹ *Vjesnik*, br.67, 14.08.1914., 1.

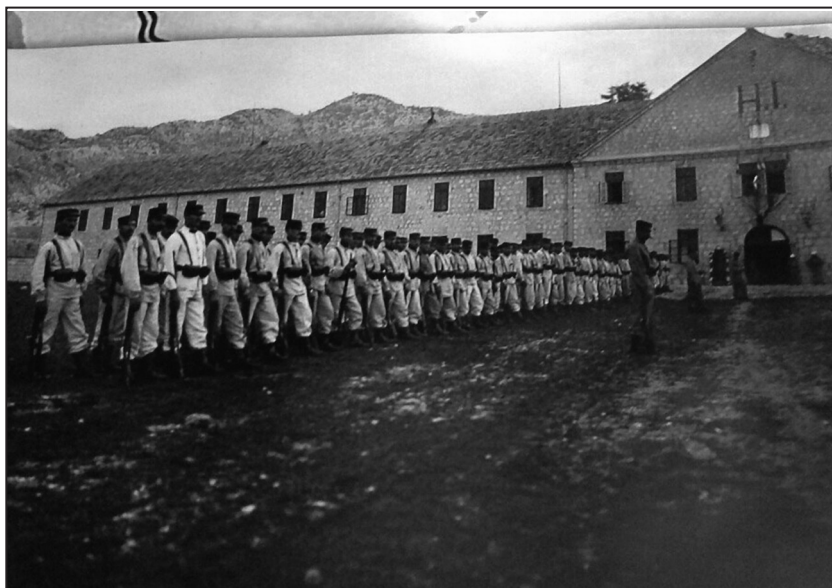
³² *Ibid.*

³³ *Ibid.*, str. 2

³⁴ D.Vujović, *Ratna saradnja...*, str. 35.

³⁵ *Ibid.*, str. 37.

Ljekar ovog odreda Gambije (Gambier) uživao je veliki ugled kod građana. Učestvovao je u radu crnogorske bolnice koja je imala pedesetak bolesnika i bio je član komisije za borbu protiv tifusa koji je u tom periodu zadesio Crnu Goru.³⁶

Postrojavanje francuskih vojnika na Cetinju ispred Vojnog stana

Nadalje, komandant francuskog odreda major Kule (Coulais) davao bi savjete francuskom poslaniku na Cetinju Verneu koji su se odnosili na snabdjevanje crnogorske vojske oružjem i hranom. Pratio je Kralja na njegovim putovanjima i bio neka vrsta vojnog atašea u Crnoj Gori. Kule je 1915. godine obilazio i položaje crnogorske vojske na Lovćenu i Grblju nadomak Budve.³⁷

Francuski odred se 8. januara 1916. godine priključio u borbi protiv Austrougara Kotorskom odredu na Lovćenu kojim je komandovao divizijar Mitar Martinović. Bila je to jedina bitka u kojoj su ovi Francuzi u Crnoj Gori učestvovali. Sa pozicije Krstac odred je tada tukao mitraljezima austrougarske jedinice.³⁸ Crnogorski divizijar Martinović istakao je da se odred borio lavovski i dodao: *Bijahu oduševljeni sa borbom i čahu se poklati junački da dođe tu do boja i mislim da čahu svojim junaštvom i pregnućem zastidjeti i najbolju crnogorsku jedinicu.* Odred se 10. januara 1916. zajedno sa crnogorskim trupama povukao sa Njeguša prema Bukovici, da bi 12. januara konačno napustio Cetinje i pošao za Francusku preko Skadra.³⁹

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*, str.40.

³⁸ Veritas pseud., *Le Monténégro, Pages d'histoire diplomatique*, E.Figuère, Paris, 1917 u: Momir Marjanović, *Crna Gora u očima Evrope (1796-1918)*, Prosveta, Beograd, str. 262.

³⁹ D. Vujović, *Ratna saradnja...*,str. 43.

Ilustracija susreta Crnogoraca i Francuza na Lovćenu

1.4. Francuska artiljerija na Lovćenu

Zauzimanje Boke Kotorske koja je bila u posjedu Austrougarske bilo je od vitalnog značaja za Crnu Goru prevashodno zbog njenog otežanog snabdjevanja. Smatrajući da bi njenim zauzimanjem mogao da postigne ne samo vojno-politički, već i moralni uspjeh, kralj Nikola se obratio francuskom poslaniku na Cetinju sa predlogom da se francuska artiljerija angažuje u operaciji zajedničkog dejstvovanja sa crnogorskim vojnicima sa Lovćena. S druge strane, Francuzi su cjenili da operacije savezničke flote ne mogu biti efikasne sve dok je baza te flote udaljena Malta i da bi kao baza francuske flote na ulazu u Jadran bila najpodesnija Boka Kotorska.⁴⁰

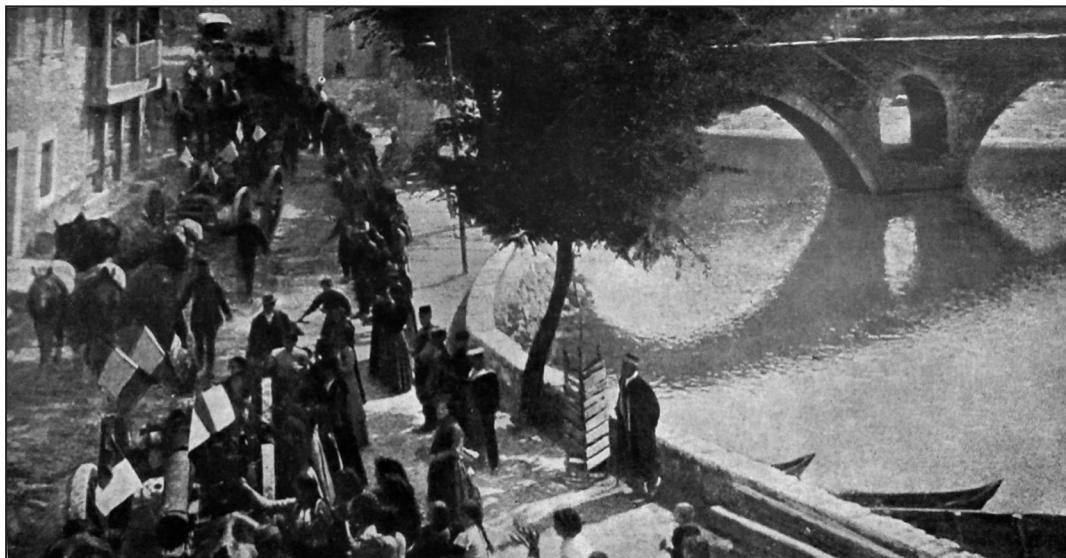
Tako je Francuska već septembra 1914. u Crnu Goru uputila odred sastavljen od dvije baterije topova, 142 oficira, podoficira i vojnika. Na čelu odreda bio je kapetan fregate Žan Grelije (Jean Grellier 1867-1918). Odred je isplovio na brodu *Henri Fraissinet* iz luke u Tulu 8. septembra, da bi se 18. i 19. septembra iskrcao u Baru. Potom je upućen željeznicom za Virpazar, pa brodom za Rijeku Crnojevića gdje je prenoćio i gdje je bilo dosta poteškoća oko transporta topova. Komandant odreda Grelije, u pratnji dva oficira pošli su na Cetinje i potom na Lovćen gdje su izabrali poziciju Kuk za postavljanje baterije.⁴¹

Crnogorski narod obučen u svečanu narodnu nošnju ispratio je odred iz Rijeke Crnojevića 25. septembra, a u Rijeci i u usputnim selima do Cetinja držani su govori i zdravice. Na Cetinju je organizovan svečan doček sa defileom odreda ispred kralja uz zvuke vojne muzike, a narod je ispoljavao zadovoljstvo i zahvalnost Francuskoj što je imalo veliki moralni efekat.⁴²

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ D. Vujović, *Ratna saradnja...*, str. 50.

⁴² *Ibid.*, str. 51.

Transport francuskih topova preko Rijeke Crnojevića

Francuski vojnici i oficiri stanovali su u artiljerijskom slagalištu na Lovćenu gdje su smjestili i svoju ambulantu.⁴³ Čim je francuska artiljerija postavljena 4. oktobra, otpočelo je bombardovanje Boke Kotorske gdje su gađani utvrđenje Vrmac, Goražda i grad Tivat. Iako su utvrđenjima nanijete štete, budući da je domet francuskih topova bio ograničen, brodovi neprijatelja su uglavnom ostali neoštećeni.

U artiljerijskim dvobojima francuski odred na Lovćenu imao je 21 mrtva i ranjena vojnika i nekoliko oštećenih topova.⁴⁴ Pogreb poginulih francuskih vojnika je korišćen za manifestovanje francusko-crnogorskog prijateljstva i savezništva. Prvi smrtno ranjeni francuski vojnik Vot izdahnuo je 22. septembra/4. oktobra, kako navodi štampa, u prisustvu knjaza Petra i crnogorskih i francuskih oficira. Njegovoj sahrani pred crkvicom na Lovćenu prisustvovao je lično komandant odreda Grelije kao i knjaz Petar, koji je tom prilikom održao posmrtni govor. Organizovana je i pogrebna povorka koja je uz taktove Marseljeze i pjesmu *Père de la victoire* dopratila posmrtnu ostatku ovog vojnika do groba, a na grob je sa kćerkom francuskog poslanika položila vjenac i knjaginjica Ksenija.⁴⁵

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ *Ibid.*, str. 52.

⁴⁵ *Glas Crnogorca* 51, 24. 09. 1914, 2.

Sahrana francuskog vojnika na Ivanovim koritima (Lovćen) u prisustvu princeze Ksenije

Pogreb drugog francuskog artiljerca organizovan na Cetinju, takođe je bio veoma svečan. Istoričar D.Vujović navodi da su ovom pogrebu prisustvovali najveći državni predstavnici i veliki broj građanstva, a da su govore držali francuski poslanik Delaroš Verne i major Ru. Crnogorska štampa je ovim tužnim događajima davala veliki publicitet.⁴⁶ Odred na Lovćenu posjećivali su i francuski ratni dopisnici, a list *Revue de Paris* objavio je reportažu.⁴⁷

⁴⁶ *Glas Crnogorca* 52, 26.09.1914.,1.

⁴⁷ D. Vujović, *Ratna saradnja...*, str. 52.

ДОМАЋЕ ВИЈЕСТИ

Смрт француског војника. Прек-јуче је код наше батерије на Ловћену погинуо француски артиљери-ста Вот. Нашао је јуначку смрт у колу своје браће по оружју наших војника са којима се француски војници, који се налазе код нас, боре противу заједничког непријатеља а за исти узвишени циљ. Погинуо је од топовске гранате са аустријских ратних бродова, који непрестано гађају наше положаје на Ловћену. Јуначка смрт младога француског војника изазвала је у нашој војсци на Ловћену искрено жаљење. Његово је тијело сахрањено са војним почастима код црквице на Ивановим Коритима. Командант Ловћенског Одрета Њ. Кр. В. Књаз Петар присуствовао је погребу младога Француза, који погибе на висовима наше свете планине, симбола српске слободе. Њ. Кр. В. Књаз Петар опростио се у присуству француских и наших официра и војника дирљивим говором са посмртним остацима погинулог француског војника. Фрегатни капетан г. Грелије опростио се у име француског одреда. Кап. г. Н. Јовићевић опростио се над гробом у име г. Министра Војног. Њ. Кр. В. Књагињица Ксенија јуче се на аутомобилу извезла до Иванових Корита са ћерком овдашњег француског посланика г. Деларош Вернеа и у име захвалности положила је на гроб јуначки погинулог Француза диван виенан

*Glas Crnogorca o smrti francuskog vojnika na Lovčenu*⁴⁸

Kako bi dogovorili dalje zajedničke akcije, na Cetinje je 6. oktobra, došao i pomoćnik ministra francuske mornarice admiral de Bon (Ferdinand-Jean-Jacques de Bon). Sastao se sa kraljem Nikolom i generalom Božidarom Jankovićem, delegatom srpske vrhovne komande koji je ujedno bio i načelnik Štaba crnogorske vrhovne komande. Francuski admiral je posjetio Lovćen da bi osmotrio vojne položaje u Boki Kotorskoj i izložio generalu Jankoviću ambiciozan plan francuske vlade o zauzimanju Boke Kotorske uz dostavljanje Crnoj Gori ozbiljnijeg naoružanja i pomoći u ljudstvu. Međutim, ni general Janković, ni srpski, ni ruski poslanik na Cetinju, nisu bili oduševljeni ovim planom smatrajući da bi preveliko zbližavanje kralja Nikole Francuskoj i Engleskoj nakon zauzimanja Boke Kotorske predstavljalo prepreku za planirano ujedinjenje Srbije i Crne Gore.⁴⁹ Osim toga, smatralo se da bi zauzimanje Boke Kotorske odvratio crnogorske trupe od saradnje sa srpskom vojskom na glavnom frontu prema Bosni.⁵⁰ Istoričar D. Vujović navodi da je jedinstvo vojnih operacija sa Srbijom bilo formulirano u planu za zajedničko dejstvo srpske i crnogorske vojske koji je izrađen u Generalštabu još 17. avgusta 1914. godine i da je prema tom planu 2/3 cjelokupne crnogorske vojske trebalo da dejstvuje u pravcu Bosne u saradnji sa srpskom vojskom.⁵¹ Osim toga, predsjednik srpske vlade Nikola Pašić smatrao je da bi

⁴⁸ *Glas Crnogorca*, 52, 26. 09. 1914, 1.

⁴⁹ D. Vujović, ...*Istorijski zapisi*, str. 488.

⁵⁰ D. Vujović, *Ratna saradnja*..., str. 49.

⁵¹ *Ibid.*, str. 205.

eventualni uspjesi Crne Gore u ratu mogli imati negativnih posljedica za ujedinjenje Srba i Jugoslovena: *Za mir na jugoistoku i u novoj Evropi potrebna je jedna jaka država pod kojom će stajati sve pokrajine u jednom ili drugom obliku. Za tu ideju bi trebalo zadobiti francuskog i engleskog zastupnika ili poslanika.*⁵²

Princ Petar u društvu poručnika Radovića i francuskog kapetana Šardona

⁵² *Ibid.*, str. 213.

Francuski vice admiral De Bon ⁵³

Ipak, Francuzi nisu odmah odustali od namjere osvajanja Boke Kotorske. De Bon je poziciju Kuk na kojoj su se nalazila francuska artiljerija zamjenio 1. i 2. novembra pozicijom Krstac na kojoj se nalazila crnogorska vojska, smatrajući je pogodnijom jer je bila na manjoj visini i imala bolje putne veze.⁵⁴ Medjutim, gađanje sa ove pozicije, iako bezbjednije za vojnike, bilo je daleko manje efikasno. Osim toga, stanje u ljudstvu dolaskom zime bilo je sve teže i sve više vojnika je oboljevalo. Zbog toga komandant Grelije donosi odluku da ovaj odred 23. novembra 1914. godine povuče sa Lovćena uprkos protivljenju Crnogorske vrhovne komande i bez znanja francuskog poslanika na Cetinju, a da topove i artiljeriju ostavi crnogorskoj vojsci. Jedan preostali francuski top iz tog perioda može se i danas vidjeti u mjestu Žanjev Do (blizu Njeguša) gdje je izložen ispred konobe *Nevjesta Jadrana*. Radi se o topu od 120 mm proizvedenom u gradu Tarb (Tarbes) u Gornjim Pirinejima, rodnom mjestu Ferdinanda Foša (Ferdinand Foch) vrhovnog komandanta savezničkih snaga u Prvom svjetskom ratu.

⁵³ Ferdinand-Jean-Jacques de Bon (1861-1923), francuski vice admiral, nosilac Legije časti, imenovan za komandanta francuske vojne mornarice 1916. godine.

⁵⁴ D. Vujović, *Ratna saradnja...*, str. 53.

*Francuski top izložen u mjestu Žanjev Do (Njeguši)
C-120 M Tarbes 1883*

Uoči odlaska vojske dodjeljena su brojna odlikovanja francuskim vojnicima i oficirima za *zasluge učinjene Crnoj Gori i za pokazanu i osvedočenu hrabrost*⁵⁵, a ministar vojni priredio je večeru u njihovu čast. Tom prilikom su izmjenjene prijateljske zdravice.⁵⁶ Odred je napustio Crnu Goru 6. decembra, a komandant Grelije je pisao crnogorskoj vrhovnoj komandi: *Nadam se da ću se uskoro vratiti sa moćnijim sredstvima, za postizanje našega cilja, koga se ne odričemo.*⁵⁷

Kapetan Žan Grelije, u svojstvu šefa francuske misije u Crnoj Gori 1914. godine, odlikovan je u Francuskoj za Oficira Legije časti za usluge učinjene u organizaciji misije i korišćenje ratnog materijala stavljenog na raspolaganje u Crnoj Gori.⁵⁸ U daljem toku rata Grelije će komandovati francuskom eskadrom u Dardanelama. Biće imenovan za kontradmirala 1918. Iste godine umire u bolnici na Krfu.

⁵⁵ D. Vujović, ... *Istorijski zapisi*, str. 492.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ *Ibid.*, str. 492.

⁵⁸ http://ecole.nav.traditions.free.fr/officiers_grellier_jean.htm.

Kapetan Jean Grellier, šef vojne misije u Crnoj Gori 1914.

1.5. Francuske radio stanice u Crnoj Gori

Radi osmatranja kretanja austrijskih brodova u Boki Kotorskoj, Francuzi su odlučili da instaliraju najprije na Lovćenu, a potom i u Podgorici, radio stanice koje su osim veze između Crne Gore i Francuske trebalo da obezbijede i radio vezu između Francuske i Rusije.

Osmatračnica i radio stanica na Lovćenu dopremljena je u Bar 1.septembra 1914. godine brodom *Liamon* koji su pratile francuske lađe. Postavljena je uz jednu osmatračnicu na lokalitetu Rudinice na visini od 1400 metara 2.septembra 1914. godine uz stanicu bežične telegrafije. Njen domet je bio 300 milja koliko je bilo potrebno da se kontaktira sa francuskom flotom u Otrantu. Postavljanje se odvijalo pod komandom poručnika vojnog broda Žinjona (Gignon), a kralj Nikola je 23. septembra posjetio stanicu. Stanicu je čuvao po naredjenju admirala De Bon-a vod vojnika, smješten u šatorima, iz sastava odreda francuske kolonijalne pješadije na Cetinju. Sa vojnicima upućen je i jedan top od 65mm i jedan mitraljez.⁵⁹ Ova radio stanica je evakuisana sa Lovćena 26. novembra 1914. godine odmah nakon povlačenja francuskog artiljerijskog odreda, da bi u proljeće 1915. godine bio obnovljen njen rad. Uz Rudinice na Lovćenu postavljana je i jedna osmatračnica na brdu Sv. Ilija kod Budve, a potom i u Baru i Ulcinju.⁶⁰

⁵⁹ D. Vujović, *Ratna saradnja....* , str. 44.

⁶⁰ *Ibid.*, str.45

Jedna mnogo jača radio stanica postavljena je u Podgorici sa ciljem da obezbjedi vezu između Francuske i Rusije. Poslovima oko instaliranja radio stanice u Podgorici rukovodio je francuski inženjer mornarice Ernest Mersije (Ernest Frédéric Honorat Mercier 1878-1955). Stanica je postavljena nad desnom obalom Ribnice, kod zgrade Duvanskog monopola i otvorena je 26.oktobra/8. novembra 1914. godine. Svečanom otvaranju stanice prisustvovali su ministar Risto Popović i francuski poslanik na Cetinju Delaroš Verne koji su ovim povodom održali prigodne govore. Ministar Francuske marine Viktor Oganjer (Victor Augagneur) ovim se povodom zahvaljuje Ristu Popoviću, zastupniku ministra vojnog na upućenom telegramu zahvalnosti koji prenosi list *Vjesnik*. Osim toga, kralj Nikola i predsjednik Francuske republike Poankare izmjenjali su telegrame u kojima se sa crnogorske strane izražava *blagodarnost za ovaj dokaz interesovanja i blagonaklonosti od strane francuske vlade*.⁶¹

Francuski pomorski inženjer Mersije

Personal ove stanice sastojao se od tri oficira marinca, osam telegrafista i četiri mehaničara. Međutim, ubrzo nakon što je postalo jasno da se Crna Gora neće moći oduprijeti neprijatelju, radio stanica u Podgorici uništena je 12. januara 1916. godine, a osoblje je već 14. januara stiglo preko Skadra u italijansku luku Brindizi.

Pomorski inženjer Mersije odlikovan je 15. januara 1915. ordenom Viteza legije časti za izuzetne usluge koje je učinio u Crnoj Gori prilikom postavljanja stanice u Podgorici i za sjajne kvalitete kada je riječ o inicijativi koju je pokazao prilikom

⁶¹ D.Vujović, ...*Istorijski zapisi*, str. 484.

instaliranja i rada stanice na Lovćenu.⁶² U kasnijem periodu života Mersije se okreće francuskoj industriji i postaje rukovodilac najveće francuske naftne kompanije (preteče današnje kompanije *Total*).

БРОЈ 107.	ЦЕТИЊЕ, уторак 25. новембра 1914. год.	ГОДИНА VII.	
<p>ЦИЈЕНА: за Црну Гору на годину 10 перп., на по год. 5 перп.; ван земље 15 франка у злату. за Црну Гору БРОЈ 10 ПАРА ЗА СТРАНЕ ЗЕМЉЕ БРОЈ 20 ПАРА</p> <p>ЛИСТ ИЗЛАЗИ УТОРНИКОМ И ПЕТКОМ</p>	<h1>ВЈЕСНИК</h1>	<p>АДРЕСА: „Вјесник“ Цетиње, (Црна Гора) ADRESSE: „Viesnik“ Cettigné (Monténégro)</p> <p>РУКОПИСЕ ВАЉА СЛАТИ УРЕДНИШТВУ „Вјесника“ А ПРЕПЛАТУ И ОГЛАСЕ АДМИНИСТРАЦИЈИ ОГЛАСИ СЕ НАВЛАЂУЈУ ПО ПОГОДБИ</p>	
<p>Г. Министар Финансија и заступник Министра Војног, г. Ристо Поповић, примио је од француског министра морине овај телеграм:</p> <p>„Je remercie Votre Excellence des sentiments généreux pour la France. Je La prie d'agréer l'assurance de notre amitié et de notre estime pour le peuple et le gouvernement monténégrins. Je souhaite que la station radiotélégraphique annoncée bientôt au monde notre victoire finale et que nous conservions toujours vivant le souvenir du sang versé en commun sur le Lovćen pour la civilisation et l'indépendance des peuples“.</p> <p>VICTOR AUGAGNEUR</p> <p>„Захваљујем Вашој Преузвишености на племенитим осјећајима за Француску. Молим Вас, да би сте извољели примити у вјерење о нашем пријатељству и нашем штовању, што га гајимо према народу и Влади Црногорској. Ја желим, да би радиотелеграфска станица ускоро јавила свијету нашу коначну побједу, као и то, да сачувамо за увијек најживљу успомену о заједнички проливеној крви на Ловћену за цивилизацију и независност народа“.</p> <p>ВИКТОР ОГАЊЕР.</p>	<p>ности два сусједна и пријатељска народа. Везане истовјетношћу својих историјских судбина, Румунија и Србија, наслањајући се с пуним поверењем једна на другу, биће кадре да издрже сва искушења, и да прођу неопштењем кроз све оне кризе, које ток живота доноси народима и државама као год и појединцима. У таким односима, Румунија и Србија наћи ће и многе додирне тачке за унапређење и развијање многостручних веза на пољу интереса свакодневна живота, из којих, за обе државе, морају потећи нови извори снаге и поуздања. У тој разборито утврђеној и солидно припремљеној задјелници, Румунија и Србија могу слободно гледати у будућност, и све снаге употребити на њено смишљено подизање. У томе је, у овај мах, главни значај румунско-српскога пријатељства.</p> <p>У Србији Аустријанци су јуче аретријели нови велики пораз. Продужено је гоњење иберијатеља на цијелом западном фронту. Аустријанци остујају у нареду.</p> <p>Само јучерашњег дана заробљено је: 22 официра, 3858 војника, зајацијено је 13 брдских хаубица, 15 митраљеза, 118 товарних коња са артиљеријском муницијом, једна цијела цукорска музика, 6 дурбина, 3 телеметра и једно завијалиште.</p>	<p>Петроград, 24. новембра, 1 час по поноћи. У последње вријеме сва страна штампа поплаљена је њемачким саопштењима о маси заробљеника, топова и митраљеза, што су тобоже пали у руке Нијемца у новембарским биткама. Очеvidно је да наше армије, водећи од 1. новембра непрекидне бојеве, не могу успоставити потпуно тачне податке о броју погинулих, рањених и несталих без вјести, а особито подјелу по категоријама свијех из строја избачених војника. Тај разлог вјероватно омета штаб наред главнокомандајућег да изађе са званичним побјањем бројева, које Нијемци наводе, јер поменути штаб по сваки начин избегава да у својим саопштењима износи податке, који не би били потпуно проверени. Тијем се наши противници сасвијем несавјесно користе и шире најгоре гласове о нашим заробљеницима и губитцима, чији број у њиховом уображењу сваки дан расте.</p> <p>Како се Нијемци играју са бројкама у својим званичним саопштењима, види се из овога: 1. они тврде, да нијесу изгубили ни један топ, међутим само у околини Брезине ми смо заплијенили 23 топа и много ратног материјала; 2. они нигдје и не говоре о својим губитцима и заробљеницима, а међутим само на једној нашој тачци, гдје се</p>	<p>Француски ваздухопловци бацили су са успјехом бомбе на авијатичка спремишта у Фрибур-ан-Брисго.</p> <p>Министарство Иностранних Дјела преселиће се у сриједу у вече у Париз.</p> <p>Овлашћење Енглеског Посланства примило је овај телеграм:</p> <p>Лондон, 21. новембра. Њемачки гувернер Брисла ударио је на Белгију намет од 35 милиона франка мјесечно у име трошкова око издржавања окупационих трупа; осим тога, ратне оштете 375 милиона франка.</p> <p>Војсковођа побуњених Бура у Јужној Африци против енглеских власти фенерал Девет опкољен је са цијелим својим штабом и заробљен од енглеских трупа.</p> <p>До истребљења</p> <p>Париски „Матен“ пише: „Чувајмо се солуција које могу долазити од романтичности која нас је често излагала опасности. Са уклањањем њемачког цара дужност народа, који су се латили оружја да се ослободе несносне милитаристичке тираније Нијемца, могла би изгледати прилично нејасна и не би се јасно видјело циљ који се желио постићи. У Енглеској и Русији, као и у Француској, има</p>

Vjesnik: razmjena telegrama zahvalnosti povodom instaliranja radio stanice na Lovćenu⁶³

⁶² http://ecole.nav.traditions.free.fr/officiers_mercier_ernest_frederic.htm

Chevalier de la Légion d'Honneur (le 15 janvier 1915) : *Pour les services exceptionnels qu'il a rendus comme membre de commission T.S.F. au Monténégro, dans l'installation du poste de Podgorica, et pour les qualités brillantes d'initiatives dont il a fait preuve dans le concours qu'il a apporté à l'installation et au fonctionnement des batteries du poste de Lovćen .*

⁶³ *Vjesnik*, 107, 25.11.1914., 11.

2. Kralj Nikola u egzilu u Francuskoj (1916-1921)

Krajem 1915. godine, u francuskim krugovima kao i među saveznicima, počinje da se rađa izvjesno nepovjerenje prema kralju Nikoli i njegovim sinovima koji se sve češće optužuju za konspiraciju sa Austrougarskom. Posebno, prijestolonasljednik Danilo, inače oženjen Njemicom, nije bio za objavu rata Crne Gore Austrougarskoj, pa je u julu 1915. napustio zemlju, navodno zbog liječenja.⁶⁴ Istovremeno situacija crnogorske vojske postajala je sve kritičnija jer hrana i naoružanje koje je uporno zahtjevano od saveznika nije pristizalo. Predsjednik srpske vlade Nikola Pašić prilikom svoje posjete Cetinju krajem decembra 1915. godine traži od crnogorskog suverena da se pred naletom neprijatelja zajedno sa srpskom vojskom povuče iz zemlje, dok kralj smatra da je potrebno sklopiti mir sa Austrougarskom kako bi se „privele kraju patnje srpskog naroda“.⁶⁵ Francuska strana podržava napore da se crnogorska vojska poput srpske povuče iz svoje zemlje i uz francusku materijalnu i drugu podršku organizuje na Krfu.⁶⁶

Početkom januara 1916. godine, Austrougarska preuzima jaču ofanzivu protiv Crne Gore da bi 13. januara, nakon zauzeća Lovćena, zauzela i Cetinje. U Crnoj Gori je uvedena vojna okupaciona uprava. Kralj Nikola sa sinom Petrom, dvorom i vladom napušta zemlju 20. januara 1916. godine. Najprije odlazi za Skadar, a 21. januara zajedno sa pratnjom dvorjana i perjanika preko Medove i Drača brodom u Italiju za Brindizi. Od Brindizija do Rima i konačno u Francusku u grad Lion, stiže željeznicom 24. januara.⁶⁷ Prije njega, iz pravca Italije doputovaće kraljica Milena sa princezama Ksenijom i Vjerom.

⁶⁴ Ilija F. Jovanović-Bjeloš, *Na dvoru kralja Nikole*, Obod, Cetinje, 1998, str.132.

⁶⁵ D. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*, Vojna knjiga, Beograd, 1996, str.186.

⁶⁶ D. Vujović, *Ratna saradnja...*, str. 271.

⁶⁷ D. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*, str. 198-201

General, oblasni perfekt, dočekuje na željezničkoj stanici u Lionu kraljicu Milenu i njenu šćer princezu Kseniju

U Lionu će ih dočekati počasna straža i mnoštvo naroda. Tu su i general Viktor Ro (Victor Rault), prefekt departmana Rona kao i i poznati francuski političar, višedecenijski gradonačelnik Liona, kasnije dvostruki premijer Francuske i trostruki ministar vanjskih poslova – akademik Eduar Erio (Édouard Hériot, 1872-1957).⁶⁸ U Lionu je tada i predsjednik crnogorske vlade Lazar Mijušković sa par ministara kao i princ Danilo i njegova supruga Milica. Grad Lion je ponudio suverenu prebivalište u udobnoj rezidenciji na obalama rijeke Sone u vili *Vernay* nadomak Liona.⁶⁹ Medjutim, s obzirom na to da je ova ponuda odbijena, crnogorski dvor i vlada odsjeli su u hotelu *Grand*.⁷⁰ Ovaj smještaj je predstavljao privremeno rješenje, jer je Francuska namjeravala da od marta mjeseca kralja smjesti blizu grada Bordo u dvorac u mjestu Merinjak (Mérignac) koji je bio u fazi renoviranja.⁷¹ Ilija Bjeloš, kraljev pratilac u svojim memoarima navodi da je u dogovoru sa Engleskom i Italijom, Francuska tada

⁶⁸ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, knj.1, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica, 2004, str. 44

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ S. Popović, *S kraljem Nikolom iz dana u dan*, Književna zadruga srpskog narodnog vijeća, Podgorica, 2012, str. 111.

⁷¹ I. F. Jovanović, *Na dvoru kralja Nikole...*, str. 136.

odlučila da dodjeli kralju, njegovoj porodici i crnogorskim izbjeglicama mjesečno 400 000 franaka.⁷²

Kralj Nikola na lionskoj željezničkoj stanici

Dio perjanika na lionskoj željezničkoj stanici

⁷² *Ibid.*

Kralj Nikola u zemlji ostavlja knjaza Mirka, tri ministra i novog načelnika štaba Vrhovne komande divizijara Janka Vukotića koji donosi odluku o raspuštanju vojske. Za kraljem odlaze i strani diplomatski predstavnici u Crnoj Gori. Odredbu o polaganju oružja odnosno kapitulaciju, Crna Gora potpisuje 25.januara 1916. godine.⁷³

U tom periodu, u francuskoj štampi, sve češće se javljaju kritički natpisi koji se odnose na članove crnogorske vladajuće dinastije, dok se sa više simpatija piše o herojstvu zeta kralja Nikole, srpskog kralja Petra i njegovog unuka regenta Aleksandra, kao i srpske vojske.⁷⁴ Francuski list *Le Temps* od 27. januara, kako navodi istoričar D.Vujović,⁷⁵ piše o crnogorskoj kapitulaciji ističući da je *Izvjesno da u stanovništvu Crne Gore postoje dvije struje, jedna preokupirana crnogorskim partikularizmom i druga pansrpska koja se zalaže za apsolutnu solidarnost sa Srbijom.*⁷⁶

Kraljica Milena, kralj Nikola, princeza Vjera. U gornjem redu s lijeve strane ka desnoj princeza Ksenija, princeza Milica-supruga prijestolonasljednika Danila, Lazar Mijušković-predsjednik vlade i princ Danilo

⁷³ Š. Rastoder i Ž.Andrijašević, *Istorijski leksikon Crne Gore*, br. 4, Daily Press-Vijesti, Podgorica, 2006, str . 751.

⁷⁴ D.Vujović, *Ratna saradnja.....*, str. 293.

⁷⁵ *Ibid.*, str. 291.

⁷⁶ *Ibid.*

Crnogorski dvor u egzilu seli se 1. marta 1916. godine u mjesto Merinjak u blizini grada Bordo. Na stanici je kralj svečano dočekan kao i u Lionu. Kraljeva rezidencija je pravi zamak iz XVII vijeka španskog tipa sa crkvom, okružen velikim parkom, vještačkim jezerom i potokom. Kraljevska svita od dvanaest članova bila je smještena u velikoj gospodski namještenoj vili kraj dvorca u kojoj je svako imao zasebnu sobu.⁷⁷Uz kralja boravila je kraljica Milena i princeza Ksenija, dok je prijestolonasljednik Danilo sa suprugom živio blizu Monaka u mjestu Kap Marten (Cap Martin). Knjaz Petar i knjaginja Vjera bili su uglavnom u Italiji. U susjednoj kući bilo je smještno dvadeset perjanika.

Predsjednik vlade Lazar Mijušković kao i činovnici Ministarstava živjeli su u gradu Bordou gdje se nalazio Vladin dom, odnosno njihove kancelarije. Na kraljevoj rezidenciji postavljen je dvorski barjak, dok se na zgradi Vlade vijorila narodna zastava. Glavni poslužitelj na Dvoru bio je Ilija F. Jovanović Bjeloš koji u svojim memoarima govori detaljno o ovom periodu službovanja Kralju. Kralju je dodjeljen komandant Letan i sekretar za korespondenciju na francuskom jeziku Lekije kao i kuvar,⁷⁸ četiri automobila i ekipa specijalne policije.⁷⁹ Vojvoda Simo Popović koji je bio u kraljevoj pratnji, u svojim memoarima navodi da crnogorski dvorjani nikada do sada nisu tako konformno živjeli.⁸⁰

Crnogorski kralj i kraljica u Merinjaku kraj Bordoa ispred dvorca Bourran u kojem su bili smješteni.

⁷⁷ S. Popović, S, *op. cit.*, str. 115

⁷⁸ *Ibid.*, str. 116

⁷⁹ Š. Rastoder, *op. cit.*, str. 46

⁸⁰ S. Popović, *op. cit.*, str. 116

Međutim, uprkos svim privilegijama u kojima je uživao, Kralj je namjeravao da se preseli u Pariz kako bi bio bliže francuskom predsjedniku i njegovoj vladi. Pod izgovorom da mu je potrebno liječenje, u junu mjesecu kralj i pratnja prelaze privremeno u grad Viši (Vichy) poznat po svojim termalnim vodama i brojnim banjama. Za kraljem je prešla i Vlada koja je od 1. maja bila u novom sastavu sa Andrijom Radovićem kao predsjednikom. Dvor je bio smješten u vili Mažestik (Majestic), a pratnja u hotelu Astorija (Astoria), najljepšem i najskupljem hotelu u Višiju kako navodi vojvoda Simo Popović u svojoj knjizi.

Dvorac u Merinjaku kraj Bordoa

Krajem juna Dvor prelazi u Pariz i to najprije u hotel Meris (Meurice) u ulici Rivoli, a potom u vilu hotela Mažestik (Majestic) u kvartu Etoal (Etoile) blizu Trijumfalne kapije.⁸¹ Konačno, u novembru 1916. godine, ministar Radović pronalazi novu lokaciju za kralja i njegovu svitu nadomak Pariza u mjestu Neji (Neuilly sur Seine) na bulevaru Viktor Igo br. 48 u prekrasnoj vili dr Monin-a. Na toj adresi se nalazio dvor sa parkom kao i kuća za perjanike, dok se zgrada Kraljevske vlade nalazila malo dalje u vili Orlean (Orleans) u ulici Ancelle br. 9.⁸²

Kako bi Francuskoj i svijetu iznjela istinu na uvid, Vlada u izbjeglištvu pokrenula je izlaženje zvaničnog crnogorskog glasila list *Glas Crnogorca (La Voix du Monténégro)* koji je od januara 1917. do marta 1921. godine štampan u Parizu na

⁸¹ *Ibid.*, str. 138.

⁸² *Ibid.*, str. 152.

crnogorskom odnosno srpskom jeziku.⁸³ Pri crnogorskom Dvoru sve velike sile imale su svog predstavnika. Francusku je predstavljao izvanredni poslanik i opunomoćeni ministar Delaroš Verne koji je bio akreditovan i na Cetinju od 1913. godine.⁸⁴

Međutim, sve izvjesnije prodiranje neprijateljskih trupa u Pariz primoralo je kralja i njegovu porodicu kao i vladu da januara 1918. godine napuste Pariz. Odlučili su se za grad Po (Pau) na jugozapadnoj granici Francuske gdje su pronašli jednu vilu sa parkom za smještaj, udaljenu od grada 10 km.⁸⁵

Kralj Nikola je namjeravao da se vrati u Crnu Goru početkom oktobra 1918. godine. Međutim, francuski poslanik pri crnogorskom dvoru Delaroš Verne mu je otvoreno stavio do znanja da se njegov povratak može negativno odraziti na vojne operacije na Balkanu.⁸⁶ U međuvremenu, po odluci Međusavezničke komisije u Versaju od 7. oktobra 1918. godine, u samoj završnici Prvog svjetskog rata izvedena je saveznička okupacija Crne Gore. Zadatak savezničkih trupa je bio da očuvaju red i mir u Crnoj Gori, a Francuzi su bili na usluzi saveznicima. Među njima su bile i srpske, odnosno sada već jugoslovenske trupe čiji je zadatak bio da pomoću određenih Crnogoraca rade na sjedinjenju Crne Gore i Srbije.⁸⁷ Na čelu posebne komande za Crnu Goru koja je bila potčinjena Komandi Istočne vojske sa francuskim generalom Franše d'Epereom (Louis Franchet d'Espèrey) na čelu, bio je najprije francuski general Venel (Venel), a kasnije general Taon (Taon).⁸⁸ *Podgoričkom skupštinom* organizovanom u periodu od 11/24 - 16/29 novembra, čiji je postupak biranja i sazivanja bio nelegalan i nelegitiman, crnogorska država prestala je da postoji. Proglašena je aneksija Crne Gore Srbiji i detronizovana crnogorska dinastija čija je imovina konfiskovana. Odluke ove skupštine nije priznala nijedna velika sila pa ni Francuska koja međutim, kako navode istoričari Andrijašević i Rastoder, nije suštinski ništa preduzela da preduprijedi politiku svršenog čina.⁸⁹

Na čelo crnogorske Vlade u izbjeglištvu, nakon ministara Andrije Radovića i Mila Matanovića koji su se ubrzo priključili pokretu za ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom, maja 1917. dolazi Evgenije Popović, dugogodišnji crnogorski konzul u Rimu. Ova vlada se zalagala za očuvanje nezavisnosti Crne Gore, a u slučaju jugoslovenskog ujedinjenja u novu zajednicu, za ulazak u nju kao njen ravnopravni član. Međutim, Popović se povlači sa dužnosti predsjednika Vlade ubrzo nakon odluke Velike masonske lože u Parizu u oktobru 1918. godine o pripajanju Crne Gore Srbiji.⁹⁰

Istoričar Šerbo Rastoder u prilogu knjizi *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore* koja sadrži zvanična dokumenta Ministarstva spoljnih poslova Kraljevine

⁸³ Š. Rastoder (priređivač), *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, Bar 2000, str. 212.

⁸⁴ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu...*, str. 54.

⁸⁵ I. F. Bjeloš, *op.cit.*, str. 144.

⁸⁶ Š. Rastoder, *Uloga francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore...*, str. 204.

⁸⁷ Formiran je Privremeni Centralni izvršni odbor za ujedinjenje Srbije i Crne Gore za koji je bila zadužena srpska vlada. Vidi: Podgorička skupština : Š. Rastoder i Ž. Andrijašević, *Istorijski leksikon Crne Gore*, 5, Daily-Press, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 1038.

⁸⁸ *Ibid.*, str. 205.

⁸⁹ Š. Rastoder i Ž. Andrijašević, *Istorijski leksikon Crne Gore...*, 5, str. 1040.

⁹⁰ Š. Rastoder, *Uloga Francuske o nasilnoj aneksiji Crne Gore...*, str. 213.

Crne Gore, navodi da je beogradska masonska loža *Ujedinjenje* bila direktno povezana sa masonskom ložom *Veliki orijent Francuske* i da se zalagala u korist jugoslovenskog pitanja. Naime, saradnja srpskih i francuskih masona postala je intenzivnija nakon 1916. godine kada je u Francusku nakon austrougarske okupacije došao veliki broj srpskih masona. Isticano je da su u Crnoj Gori *srpski masoni vodili borbu protiv separatističkih težnji crnogorskog kralja Nikole*, a da su ih u tome pomagali francuski masoni organizovanjem predavanja u *Velikoj loži orijenta u Parizu*.⁹¹ Rastoder ističe da su svi francuski državnici (na čelu sa predsjednikom Poenkareom i najuglednijim generalima poput Foša, D'Eperea), kao i italijanski, engleski i srpski političari bili članovi masonerije, a da ni kralj Nikola, niti ijedan od crnogorskih državnika nije bio mason. Poznata je činjenica da su naloge masonerije morali svi da izvršavaju jer u toj organizaciji važi pravilo da se čak i pojedini životi moraju žrtvovati u interesu masonerije.⁹² Važno je istaći i činjenicu da je Francuska već od kraja XIX vijeka imala značajan kapital investiran u Srbiju, te da je jedan od njenih najvažnijih ekonomskih i strateških ciljeva bio izlaz Srbije na Jadransko more.⁹³ Stoga, iako je Crnu Goru tretirala kao ratnog saveznika i uplaćivala joj sve do oktobra 1919. godine subvencije u prosjeku od 150 000 franaka mjesečno, Francuska je u značajnoj mjeri doprinjela njenoj delegitimaciji.

U periodu od 1918. pa sve do marta 1924. godine u Crnoj Gori dolazi do brojnih nereda i sukoba između protivnika i pristalica bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije u kojima će više desetina pobunjenika izgubiti život, dok će brojni ustanici poći u izbjeglištvo ili biti zarobljeni.

Uoči početka Konferencije mira u Parizu (jan.1919-avgust 1920) na kojoj su velike sile rješavale poslijeratnu sudbinu Evrope i svijeta, razvila se velika diskusija između saveznika na sjednici Vrhovnog ratnog savjeta oko toga da li će Crna Gora imati svog predstavnika na toj konferenciji. Francuska se otvoreno zalagala da Mirovna konferencija ne treba da šalje poziv Crnoj Gori kako bi izašla u susret srpskoj, tj. jugoslovenskoj diplomatiji koja je nastojala da dokaže da je zvanična Crna Gora delegitimisana odlukama *Podgoričke skupštine*. Predsjednik Francuske Poenkare prilikom otvaranja Konferencije mira 18. januara 1919. godine u pozdravnom govoru pominje sve učesnike Konferencije izostavljajući Crnu Goru. Prazna stolica sa ispisanim riječima *Monténégro* bila je jedina oznaka prisustva Crne Gore na svim sjednicama Konferencije. Ovakvo rješenje je u suštini značilo podršku stavu zvanične Srbije koja je pitanje Crne Gore smatrala rješanim odlukama *Podgoričke skupštine* i istu smatrala sastavnim dijelom Srbije, koja se kao takva ujedinila sa ostalim dijelovima koji su bili pod vlašću Austrougarske.

Kralj Nikola se 12. januara 1920. godine obratio predsjedniku Francuske Poenkareu pismom u kome navodi:

⁹¹ *Ibid.*, str. 216.

⁹² *Ibid.*, str. 215.

⁹³ *Ibid.*, str. 227 i 229.

*Srce mi je puno zahvalnosti prema slavnom i plemenitom francuskom narodu, prema Vašoj Ekselenciji i prema vladi Republike, konstatujući ipak da Velike sile ne mogu izbjeći odgovornost pred Istorijom zbog nepravde koje su počinile do sada prema suverenoj savezničkoj državi Crnoj Gori.*⁹⁴

Međutim, prepiska kralja Nikole sa prvim ličnostima francuske diplomatije s kraja 1919. godine i početka 1920. godine nije značajnije uticala na promjenu pozicije Crne Gore.

Na notu Francuske od 20. decembra 1920. godine kojom je najavljen raskid diplomatskih odnosa sa Crnom Gorom, objavljeno je reagovanje emigrantske Vlade koja se nalazila u Italiji koje predstavlja optužnicu protiv francuske politike prema Crnoj Gori. Naime, u Rimu crnogorska emigracija objavljuje prvu zbirku dokumenata na francuskom jeziku *Correspondances diplomatiques du Monténégro 1918-1921, la Lutte pour l'indépendance* sastavljenu iz osamnaest cjelina koja uglavnom sadrži dokumente vezane za francusko-crnogorske odnose. Ovo izdanje dokumenata crnogorska emigracija će pretvoriti u optužnicu protiv Francuske, naslovljavajući je *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore (zvanični dokumenti objavljeni od strane Ministarstva inostranih poslova Crne Gore, Rim, 1921).*⁹⁵

Ovaj zbornik dokumenata u prevodu Marine Vukićević priredio je za štampu 2000. godine crnogorski istoričar i profesor Šerbo Rastoder dodajući na kraju knjige svoj analitički članak *Politika svršenog čina* u kojem iznosi političke okvire crnogorske borbe za opstanak. Istoričar Živko Andrijašević u prikazu Rastoderovog članka navodi da je Francuska sa stanovišta njenih državnih interesa učinila sve da se pod firmom legaliteta ukine crnogorska državnost jer je imala svoje interese na Balkanu koji su u ovom slučaju bili i evropski i imala je Srbiju koja je trebalo da bude njihov garant.⁹⁶

U izdanju Istorijskog instituta (Diplomatske sveske) Crne Gore, publikovan je 2014. godine dragocjen arhivski materijal od 750 dokumenata, za period 1916-1920, koji je bio pohranjen u Ministarstvu spoljnih poslova Francuske. Riječ je o dvotomnom zborniku naslovljenom *Crna Gora – Francuska, Diplomacija u izbjeglištvu – dokumenti iz diplomatskog arhiva kralja Nikole i crnogorskih vlada u egzilu*. Njegov priređivač, istoričar dr Radoslav Raspopović navodi da je zbornik pripremljen na osnovu mikrofilmova kupljenih u Parizu 2009. godine.⁹⁷ Samo četiri godine kasnije (17.dec 2013.), arhivsku građu crnogorske Kraljevske vlade u egzilu uručila je vladi Crne Gore ambasadorica Francuske u Crnoj Gori G-đa Veronik Brimo (Véronique Brumeaux).

⁹⁴ *Ibid.*, str. 223.

⁹⁵ *Le rôle de la France dans l'annexion forcée du Monténégro (Documents officiels publiés par le Ministère des affaires étrangères du Monténégro, Rome 1921).*

⁹⁶ *Ibid.*, str. 187.

⁹⁷ R. Raspopović, Predgovor u: *Crna Gora - Francuska . Diplomacija u izbjeglištvu – dokumenti iz diplomatskog arhiva kralja Nikole i crnogorskih vlada u egzilu 1916-1920*, tom I, Istorijski institut CG, SANUS Podgorica, 2014.

Kralj i poslednja Crnogorska vlada formirana u Francuskoj, na čijem čelu je od februara 1919. godine bio Jovan S. Plamenac, ostaće u Parizu do maja 1920. godine. U maju će se kralj Nikola sa suprugom Milenom i ćerkama Ksenijom i Vjerom nastaniti na jugu Francuske, najprije na francuskoj rivijeri u Kanu, a potom u mjestu Kap d'Antib (Cap d'Antibes) na Azurnoj obali. Stanovali su u vili *Les Liserons* koja se nalazi u aveniji Tour Gandolphe br.165.

Nikola Petrović Njegoš umire izolovan u emigraciji 1. marta 1921. godine, a sahranjen je u ruskoj pravoslavnoj crkvi u San Remu u Italiji. Kraljevo tijelo prinijeto je italijanskim brodom koji su pratile dvije francuske torpilijere. Bilo je izloženo dva dana, a nakon toga sahranjeno u priprati crkve koja je kasnije pretvorena u malu kapelu.⁹⁸ Prijestolonasljednik dinastije Danilo, nezainteresovan da vlada, abdicirao je na crnogorski prijesto. Sin princa Mirka, maloljetni Mihailo, koji se u tom periodu nalazio na školovanju u Engleskoj, proklamovan je za kralja Crne Gore. Za Mihaila, ova činjenica, kako navodi u svojim memoarima, *nije imala važnosti, ni posledica.*⁹⁹ Formirano je kraljevsko namjesništvo pod predsjedništvom kraljica Milene¹⁰⁰ koja je dvije godine kasnije takođe umrla. Sahranjena je u San Remu uz kralja. Tek godine 1989., 1.oktobra, posmrtni ostaci kralja Nikole i kraljice Milene su uz najviše državne počasti, vraćeni i sahranjeni na Cetinju, u Dvorskoj kapeli na Ćipuru.

U Parizu je, gotovo vijek nakon nemilih događaja za Crnu Goru, tačnije 21. aprila 2017. godine, Mihailovom sinu, prijestonasljedniku dinastije, Nikoli II Petroviću Njegošu, u Ministarstvu inostranih poslova Francuske dodjeljen francuski orden Legije časti. Ovo visoko priznanje uručila mu je direktorica Ministarstva inostranih poslova Francuske zadužena za kontinentalnu Evropu, g-đa Florans Manžan (Florence Mangin). Tom prilikom izgovorila je:

*Crna Gora je jedina zemlja u Evropi koja se oduprla Otomanskom carstvu. Ipak, na ovom istom mjestu 1918. godine u pobjedničkoj euforiji žrtvovali smo Kraljevinu Crnu Goru u korist onoga što smo smatrali višim interesima. Uručenjem ovog ordena, Francuska ispravlja grešku učinjenu prema dinastiji Petrović Njegoš.*¹⁰¹

⁹⁸ I. F. Bjeloš, *op. cit.*, str. 160-161.

⁹⁹ M. Petrović Njegoš, *Iz mojih memoara*, Svetigora, Cetinje, 2001, str. 36.

¹⁰⁰ Kraljica Milena imenovala je novu emigrantsku vladu 28.juna 1921.godine i postavila Vladimira D.Popovića za ministra pravde. U Rimu gdje se sada nalazila vlada zajedno sa crnogorskom emigracijom, Popovic je snimio prvi crnogorski igrani film *Voskresenje ne biva bez smrti*. U tom dugometražnom igranom filmu koji u sebi *sadrži svu tugu i bol za otadžbinu* pišu mnogi listovi, između ostalog i *Glas Crnogorca* broj 96 štampan u Rimu. Glavnu ulogu tumači najpopularnija italijanska glumica Eleonora Sangro. Vladimir D.Popović je umro u Nici 1928. godine gdje je i sahranjen.

¹⁰¹ R.P., *Ispravljen moralni dug prema Petrovićima, Pobjeda*, 23. april 2017.

Princ Nikola Petrović Njegoš i G-đa Florence Mangin 21. aprila 2017. u Ministarstvu inostranih poslova Francuske Quai d'Orsay.

3. Službeni list Kraljevine Crne Gore Glas Crnogorca u Francuskoj

Nakon odlaska kralja Nikole u Francusku, službeni list Kraljevine Crne Gore *Glas Crnogorca* (Glas Tzernogortza) koji je počeo da izlazi davne 1873.godine na Cetinju, prestaje da se štampa u Crnoj Gori. Naime, poslednji broj ovog lista objavljen je 20.decembra 1915. godine po starom kalendaru, da bi godinu dana kasnije, tačnije 22. januara /4. februara 1917., list ponovo počeo da izlazi u Francuskoj. List je štampan na crnogorskom, odnosno srpskom jeziku, u štampariji *Imprimerie universelle* u Parizu na čijem je čelu bio G-din Kasinjol (Cassignole). Dogovoreno je da se list štampa prema potrebi, najviše jednom sedmično u 2000 primjeraka. Štampan je u pomenutoj štampariji sve do broja 58 /1918. godine, da bi se potom sve do broja 91/1921. godine štampao u Kraljevskoj crnogorskoj državnoj štampariji u mjestu Neji.

Naslov lista bio je istaknut i na francuskom jeziku. Glasio je *La Voix du Monténégren* (Glas Crnogorca), da bi od broja 47/1918. godine, isključivo na francuskom jeziku, naslov bio promjenjen u *Voix de Monténégro*, (Glas Crne Gore). Od broja 58, 1918. godine, uz podnaslov na francuskom jeziku *Journal officiel du Royaume de Monténégro*, dodat je i podnaslov na srpskom *Službeni organ Kraljevine Crne Gore*.

Naslovna strana Glasa Crnogorca od 22. januara/4. februara 1917. godine

Budući da crnogorska vlada 1920. godine ostaje bez subvencija, primorana je da ugasi *Glas Crnogorca* pa je u kasnijem periodu objavljeno samo nekoliko brojeva ovog lista. Sve u svemu, u egzilu je izašlo ukupno 96 brojeva, s tim da je 91 broj štampan u Parizu, dok je narednih pet brojeva objavljeno u Rimu. Prva 83 broja uređivao je Pero Vučković, a od 85. do 95. broja Borislav Sl. Minić, bivši urednik časopisa *Slobodna riječ* koji je u Podgorici izlazio 1907. godine.

Glas Crnogorca se gotovo uvijek sastojao od četiri stranice, dok je samo manji broj primjeraka imao ponekad osam, šest ili samo jednom, jednu stranicu. List je izlazio uglavnom petnaestodnevno i bio je datiran po julijanskom i gregorijanskom kalendaru.

Među rubrikama na koje najčešće nailazimo u listu izdvajamo: *Službeni dio*, *Neslužbeni dio* koji se odnosio na Dvorske i diplomatske vijesti, *Oglase* – službene, komercijalne i informativne, *Vijesti iz Pariza*, *Iz domovine*. Uz to, list su sačinjavali i tematski članci i komentari uredništva. U rubrici *Službeni dio* čitalac je upućivan u nacрте zakona, dekrete, nominacije, opozive, stipendije namjenjene studentima, objave u vezi regulisanja papira u Francuskoj, javne oglase i ostale novosti. *Neslužbeni dio* je objavljivao vijesti koje su se odnosile na razne posjete, prijeme, privatni život kraljevske porodice, protokolarnu korespondenciju sa ostalim kraljevskim porodicama, čestitke povodom proslavljanja Božića, Uskrsa, rođendana i porodičnih praznika. Rubrika *Iz domovine* informisala je čitaoce o aktivnostima crnogorskog Crvenog krsta i ratnim zarobljenicima iz Crne Gore, objavljivala je pomene, izvještavala o eventualnim vremenskim nepogodama u Crnoj Gori, objavljivala male oglase koji su se ticali pronalaženja izgubljenih članova porodica, iznosila novosti o Crnogorcima u Americi itd. U rubrici *Vijesti iz Pariza*, čitalac je mogao biti informisan o političkim događajima, ali povremeno i o kulturnim zbivanjima u glavnom gradu Francuske.

Počev od broja 21, tačnije od avgusta 1917. godine, list se dostavljao samo pretplatnicima. Osim toga, uvrštena je i nova rubrika pod nazivom *Slobodna govornica* (*Tribune libre*) sa intencijom da se otvori debata o budućnosti crnogorske države i razotkriju unionističke aktivnosti nekadašnjeg predsjednika Vlade Andrije Radovića i njegovih saučesnika. Ovim člancima nastojalo se reagovati na lažne informacije smišljene da diskredituju kralja Nikolu i Crnogorsku vladu. Radilo se često o dužim člancima koji su objavljivani i u prevodu na francuski jezik. Brojevi *Glasa Crnogorca* publikovani 1920. godine, gotovo su svi bili posvećeni problematici rješavanja crnogorskog pitanja.

Počev od broja 39, *Glas Crnogorca* uvodi novu rubriku *Iz strane štampe*. Ova rubrika objavljuje članke koji se bave crnogorskim pitanjem, a koji su publikovani u novinama ili časopisima u različitim državama. Osim Francuske, nailazimo na tekstove objavljene u Italiji, Norveškoj, Engleskoj, Švajcarskoj, SAD-u, Španiji, Holandiji, jugoslovenskim zemljama. Izraženu namjeru crnogorske vlade u izbjeglištvu da odbrani, sačuva i zaštiti Crnu Goru i njenu državnost dokazuje i veliki broj različitih objava i demantija, oficijelnih stavova stranih vlada, proglašenja, pisama podrške od strane bivših ratnika iz Crne Gore, izbjeglica, učesnika Božićne pobune. List objavljuje i brojna predavanja koja su održali prijatelji Crne Gore, bilo da se radi o političarima, parlamentarcima, književnicima, stranim novinarima.

Poslednji broj *Glasa Crnogorca* objavljen u Francuskoj datiran je 3.mart/16. mart 1921. Donosi vijest o smrti kralja Nikole u Kap d'Antibu (Cap d'Antibes) u vili Lizeron kao i vijesti o abdikaciji prijestolonasljednika Danila i proklamovanju maljолjetnog princa Mihaila za nasljednika crnogorske krune.

49. ГОДИНА
ДНЕВ

«Глас Црногорца»,
наши први савре-
мени новинар (1841-
1921) — Прет-
ставља, на шест бро-
јева, три Франца из
Француског листа «Фра-
нса» са својим пи-
санима. Адреса за сва што
се тиче ових: «Jour-
nal officiel de Monté-
négro, Neuilly-sur-
Seine, rue Anselme».

ГЛАС ЦРНОГОРЦА

LA VOIX DE MONTENEGRO

Службени орган Краљевине Црне Горе

БРОЈ
НУМÉРО

La Voix de Monté-
négro (Glasse Tser-
gorca) parait toutes
les semaines de son
vivre. — On s'abonne
au Bureau de Distribu-
tion officielle du Monté-
négro, à Neuilly-sur-Seine,
rue Anselme (France).
Prix de l'abonnement
pour six mois, pour la
France: 3 fr. — pour
l'étranger: 5 fr.

Беоји код Париза, 3. Марта 1921.

Neully-sur-Seine le 16 MARS 1921

+

ЊЕГОВО ВЕЛИЧАНСТВО КРАЉ ГОСПОДАР НИКОЛА I

25. септембра 1841. + 16. фебруара 1921.

УМРО ЈЕ ГОСПОДАР!...

Умро је у туђини, далеко од мученика црногорских: далеко од
Ловћена, далеко од Црне Горе....

Преврните се у гробу кости мученика наших!...

Проплачите сјени предака наших!...

Задрхтите, брда и долине наше!...

Умро је Краљ!...

Вјерујете ли?!
Да ли је то могуће?!

Да, да. Могуће је. . .

Умро је човек, који је
шесдесет година служио На-
роду и Отаџбини!...

Умро је pjesnik «Онама»
Онама», pjesnik братства и
слободе!...

Умро је победник са са-
времених Маратона и Тер-
мопила!...

Умро је државник, цивили-
затор и творца савремене
Црне Горе. . .!

Умро је творац славе цр-
ногорске!...

Умро је великан и највећи
патриота XIX и XX вијека
цијеле нације наше. . .!

Умро је «једини и вјерни
савезник Русије»!...

Умро је Краљ, који је,
према општем признању,
једна од најмаркантнијих и
највећих личности савреме-
не историје!...

Умро је Господар!...

Вријећан, кљезетан, про-
нан «С огњишта милог»...

Преврните се у гробу ко-
сти мученика наших!...

Проплачите сјени преда-
ка наших!...

Задрхтите брда и долине
наше!...

О, да страшног срама на-
ције наше!...

О, да врлог удеса нашег!...

Али, не враћајмо се назад! Не враћајмо се на то, у овим,
колико тужним, толико и светлним часовима нацији!

Не свирајмо тим, бар у овим моментима, успомену на Великана!
Утушно бар за сад бол и очај за будућност племена нашег, чија
судбина је у рукама злочињца и убијца!

Умро је Краљ!

Слава ти, вјезни оче!
Слава ти, носу Црне Горе!
Слава ти, Велики и Милостиви Краљу!
Слава ти, Господару!
Слава ти, Мучениче!

А Црна Гора?
Шта ће бити с њоме!?
Умире ли и она!
Хоће ли и она бити с њоме
покошана!
Хоће ли се Великом Кра-
љу дати оно признање, које
он није никада тражио и
које му његови највјернији
нијесу никад признали?
Хоће ли му се дати при-
знање, које му је дао Бео-
град у прокламацији подго-
рнице «скупштине» од но-
вембра 1918. по коме је Цр-
на Гора почела и престала
са Краљем Николом?
Хоће ли му се признати,
да је он био Црна Гора?
На нама је да то непри-
знамо!
— Црна Гора живјела је
и прије њега и живјеће и
послије њега!
А његове мученичке ко-
сти, ако би друге било,
превртнуће се у гробу!
Пригорци!
Сјени предака ваших, од
десет вјекова, гледају на
нас!
Не осрамотите их!
Не осрамотите Краља Му-
ченика
Покажите се, као вагда, и
у овој прилици да сте до-
стојни потомци својих славних предака, који су својим херојским под-
визима вјековима свијет задикавали!
Одужите се сјени Краља Мученика!

СЛАВА ТИ, ГОСПОДАРУ!

Naslovna strana poslednjeg broja *Glasa Crnogorca* štampanog u Francuskoj 3./16. marta 1921.

II

FRANCUZI U POSJETI CRNOJ GORI U MEĐURATNOM PERIODU

Kao što je bilo postojano junaštvo gorštaka ovih krajeva, tako je postojano prijateljstvo našeg naroda prema velikoj vašoj zemlji; naše prijateljstvo bilo je i biće čvrsto kao što su čvrsti ovi suri krševi Crne Gore.

Pozdravni govor đenerala g. Petrovića oficirima francuske flote prilikom posjete Cetinju 18. maja 1935.¹⁰²

¹⁰² *Zetski glasnik*, naslovna strana, 2. maj 1935.

Nakon 1918. godine Crna Gora gubi sopstvenu državnost. Novostvorenu državu *Kraljevinu Srba, Hrvata, Slovenaca*, karakteriše centralističko uređenje u kojem se sve značajnije odluke donose u Beogradu. Pomen geografskog i istorijskog imena Crne Gore potpuno je isključen. Godine 1929. službeni naziv zemlje se mijenja u *Kraljevina Jugoslavija*. Zemlja se na administrativnom planu dijeli na devet banovina koje po svom sastavu nisu zadovoljavale ni nacionalne, ni geografske, ni privredne karakteristike.¹⁰³ Crna Gora je pripala *Zetskoj banovini* koja je obuhvatala, osim teritorije današnje Crne Gore, i dubrovačko primorje, djelove Sandžaka, istočnu Hercegovinu, dio istočne Bosne i dio Metohije. *Zetska banovina* je na osnovu popisa iz 1931. godine brojala 925.516 stanovnika i prostirala se na 30 741 km². Sjedište Banovine je bilo na Cetinju, a na čelu se nalazio ban kojeg je postavljao kralj Jugoslavije na predlog predsjednika vlade i koji je bio ovlašćen da vrši najvišu političku i upravnu vlast na svom području.

Službeni list Zetske banovine bio je *Zetski glasnik*. Štampan je na Cetinju, a izlazio je dva puta sedmično od 1931. do 1941. kao produžetak zvaničnih glasila Zetske oblasti *Službenog lista* (1919) i *Službenog glasnika* (1924-1931). Na teritoriji Crne Gore izlazili su i brojni drugi nedjeljni listovi među kojima su za naša istraživanja, u najvećoj mjeri, poslužili *Glas Boke* koji je izlazio u Kotoru od 1933. do 1941., *Slobodna misao* iz Nikšića od 1922. do 1941. i nezavisno javno glasilo *Zeta* koje je štampano u Podgorici od 1930. do 1941. godine. Pomenimo i časopis *Zapisi* koji je od 1933. godine izlazio na Cetinju kao časopis za nauku i književnost, a od januara 1935. do 1941. godine kao glasnik Cetinjskog istorijskog društva u kojem su se mogli naći brojni zanimljivi članci koji su obrađivali istorijsku građu.¹⁰⁴

Privredna i trgovinska saradnja između Crne Gore i Francuske u ovom periodu zanemarljiva je u poređenju sa saradnjom koju je Francuska imala sa Srbijom i eksploatacijom njenih rudnika koji su joj donosili ogroman profit.¹⁰⁵ Francuska je Kraljevini Jugoslavije 1931. godine odobrila zajam od preko milion franaka koji je

¹⁰³ Đ. D. Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918-1941*, Istorijski institut Crne Gore, Obod, Cetinje, 1982, str. 9-10.

¹⁰⁴ *Ibid.*, str. 83-93.

¹⁰⁵ V. L.J. Cvetković, *Privredno-politički interesi Francuske u Jugoslaviji: studija slučaja Jasenice 1923-1939, Srpsko-francuski odnosi 1904-2005*, Beograd, 2005., str. 277

većim djelom trebao da se upotrijebi za javne radove.¹⁰⁶ O političkom i ekonomskom značaju ovog zajma pišu i crnogorske novine.

Uprkos geografskoj udaljenosti, Francuzi su kao i u periodu Kraljevine Crne Gore pokazivali interesovanje za izvoz stoke iz ovih krajeva. Naime, sa francuskim društvima potpisan je ugovor o prodaji stoke još 1920. godine, Međutim, iz onovremene periodike saznajemo da je kupovina stoke bila otežana jer su državne vlasti iz Kotora, Risna i Dubrovnika savjetovale Francusku da ne idu u sjeverne djelove Crne Gore zbog razbojništva koje tamo vlada pa je zahtjevano da se stoka mjeri u Grahovu, a ne u Nikšiću, a da se u Risnu vrši isplata novca.¹⁰⁷ Ove nesuglasice su u kasnijem periodu otklonjene. Osim Nikšića, stoka se izvozila i iz Kolašina gdje je u toj vrsti trgovine prednjačila porodica Marić.¹⁰⁸

Nakon jednogodišnjeg pripremnog rada, 28.februara 1937. godine u Igalu je postavljen telefonsko-telegrafski podmorski kabl koji je Kraljevinu Jugoslaviju, odnosno čitavo Balkansko poluostrvo povezao sa Marsejom u Francuskoj, a preko Francuske i sa sa zapadnom Evropom i ostalim djelovima svijeta. U Igalu je postavljena i moderna telefonsko-telegrafska centrala kojom je omogućena direktna telegrafsko-telefonska veza sa Francuskom. Prilikom otvaranja ove veze Crnu Goru je posjetio francuski ministar pošta, telegrafa i telefona. Prilikom njegove posjete Cetinju istaknuto je kako u Banovini cijene naklonost koju je Francuska u mnogim prilikama pokazala prema gorštacima crnih brda, kada su rame uz rame sa ratnim drugovima iz Francuske na Lovćenu zajedno prolijevali krv. Novinski članak završava usklicima na francuskom jeziku: *Soyez les bienvenus!, Vive la France!, Vive la Yougoslavie!*¹⁰⁹

Crna Gora će u međuratnom periodu u novostvorenoj državi predstavljati zanimljivu destinaciju za francuske vojne izaslanike i bivše ratnike, posebno za saveznike sa istočnog, soluskog fronta. Dolasci ovih gostiju vojnim plovnim objektima u luku Tivat, Kumbor ili Kotor obično su dočekivani usklicima *Vive la France!* Njihov boravak u Crnoj Gori podrazumjeva bi posjetu Cetinju, gdje bi se najčešće pretvarao u niz srdačnih manifestacija prijateljstva učvršćenih ratnim podvizima u I svjetskom ratu.

Zbog svog atraktivnog geografskog položaja i mješanja na dodiru civilizacija, određeni broj studijskih grupa iz Francuske odlučuje se za posjetu Crnoj Gori i iz naučnih pobuda. Među ekskurzistima iz Francuske bilo je urednika uglednih francuskih časopisa, a grupe su uglavnom sačinjavali naučni radnici: geografi, lingvisti, etnolozi, ljekari.

¹⁰⁶ Značaj novog zajma za Jugoslaviju, *Zetski glasnik*, 20. 06. 1931.

¹⁰⁷ Prodaja stoke francuskim društvima, *Slobodna misao*, 23. 10. 1922.

¹⁰⁸ D. Šćepanović, Kolašinski trgovci su izvozili stoku u Francusku, *Vijesti*, 1. 04. 2013.

¹⁰⁹ Otvaranje direktne telegrafske veze Jugoslavija-Francuska, *Zetski glasnik*, 27. 02. 1937.

Nadalje, jedinstveni zaliv Boke Kotorske i njegovo zaleđe sa Lovćenom i Cetinjem, do kojeg se iz pravca Kotora stizalo izuzetno privlačnim i nezaboranim putem, predstavljali su motivacionu osnovu za posjetu francuskih turista Crnoj Gori. Godine 1931. biće izgrađen put iz Cetinja za Budvu što će doprinijeti razvoju Budve i okruženja kao atraktivne turističke destinacije.

1. Francuski vojni izaslanici i ratni veterani u posjeti svojim saveznicima

Najvjerojatnije, na povratku u svoju domovinu, neposredno nakon oslobođenja Crne Gore 1919. godine, članovi Udruženja boraca solunskog fronta 126. odreda (Les Poilus d'Orient) zatekli su se u Crnoj Gori, tačnije u Boki Kotorskoj.

Na brdu Ilinici, nadomak Herceg Novog u pravcu Njivica, iznad sela Žvinje, podigli su tom prilikom svojim sunarodnicima spomenik, tamo gdje su sahranjeni prije više od jednog vijeka. Naime, na tom je mjestu 1806. godine sahranjeno 10 francuskih ratnika kako bi sa uzvišenja mogli preko pučine „gledati“ prema svojoj domovini. Na nadmorskoj visini od 430m, na vrhu brda Kobila, uz crkvicu posvećenu svetom proroku Iliji, sasvim blizu granice s Hrvatskom, pruža se prelijep pogled na tri države: Hrvatsku, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu.

Podignuti spomenik posvećen je Napoleonovim vojnicima poginulim u Sutorini, nadomak Debelog brijega, u noći između 29. i 30. septembra 1806. godine, gdje su se sukobili sa ruskim trupama. Među poginulim francuskim vojnicima bio je i ađutant generala Marmona (Marmont) koji je komandovao francuskim snagama u Dalmaciji, kapetan Gaje (Gayet), koji je takođe sahranjen na Ilinici.

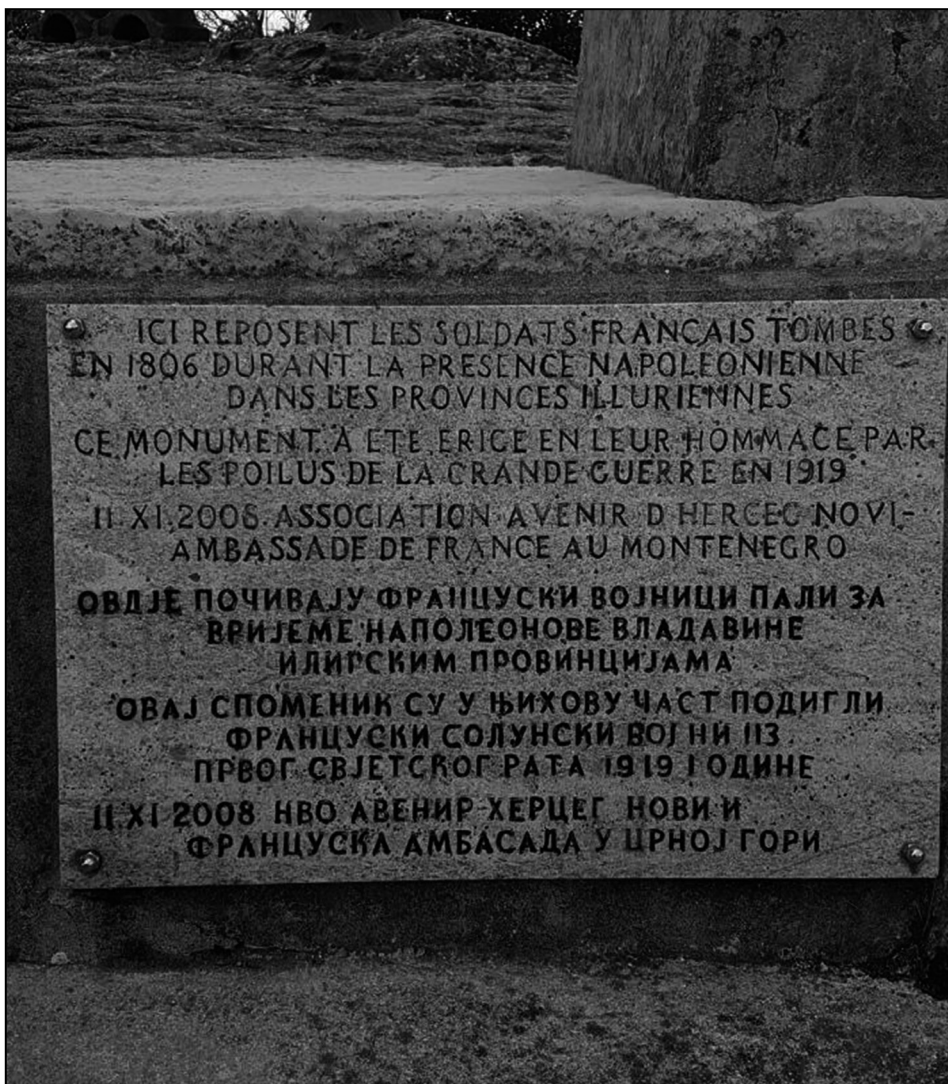
Naime, Boka Kotorska je nakon Rusije od 1807. do 1814. godine pripala Napoleonovim Ilirskim provincijama. U borbama za osvajanje teritorija poginulo je puno vojnika sa francuske kao i sa neprijateljske ruske i crnogorske strane. Napoleonovog general Marmon je saznao da su ruske i crnogorske trupe okupljene u Herceg Novom i da su na Debelom brijegu bile spremne da napadnu Francuze i presjeku im vezu sa Dubrovnikom. Njegove trupe su bile stacionirane u Konavlima sa ciljem da zauzmu brdo na Ilinici, mjesto sa kojeg se najbolje moglo posmatrati kretanje ruske flote u Boki Kotorskoj.

Mladi poručnik Napoleonove vojske Žan Darije (Jean Dariet) prijavio se tada dobrovoljno da osvoji tu tačku kako bi za hrabrost bio nagrađen napredovanjem u viši čin. Darije je uspio nakon jednog sata da se popne na brdo uz strmu stranu koja vodi od hrvatskog sela Vitaljine probijajući se kroz trnovito rastinje. Na vrhu je ušao u naizgled napuštenu kapelicu čija su vrata bila odškrinuta i zaspao. Međutim, u zoru su ga probudili glasovi, na šta je odskočio i opalio oružjem nasumice. Iz mraka je kažu ubijen jednim hicem pravo u stomak.

Spomenik na Ilinici obnovljen je 11. novembra 2008. godine zalaganjem G-đe Svetlane Čolak Antić, predsjednice nevladine organizacije *Avenir* iz Herceg Novog, koja promovira francuski jezik i kulturu u Crnoj Gori i Francuske ambasade u Podgorici. Predstavnici Francuske ambasade i čelnici opštine Herceg Novi od tada svakog 11. novembra, na dan potpisivanja primirja nakon I svjetskog rata obilaze grob i polažu cvijeće i na ovaj način odaju počast žrtvama, kako vojnim tako i civilnim stradalim u velikom ratu.

*Hrabrim francuskim vojnicima poginulim za domovinu 1806. godine
U znak sjećanja i poštovanja od francuskih ratnika I svjetskog rata 1914-1919*

Spomenik poginulim francuskim vojnicima na Ilinici

Iz onovremene štampe saznajemo da je najveći broj francuskih vojnih izaslanika boravio u Crnoj Gori tridesetih godina XX vijeka. Tako je 14. juna 1931. godine, u tivatsku luku doplovio komandant francuske flote sa nekoliko bivših oficira¹¹⁰ koji su uz visoke počasti dočekani na Cetinju.

Već naredne godine za Uskrs, francuski marinski oficiri sa komandantom modernog krstaša *Jeanne d'Arc*, izgrađenog 1931. godine u Francuskoj u luci St. Nazaire, doplovili su u Boku, u Kumbor, sa kapetanom bojnog broda g. Markijem (Marquis). Riječ je o prvom francuskom brodu namjenjenom školovanju budućih mornaričkih oficira koji je služio kao vojni brod u II svjetskom ratu. Francuzi su tom prilikom posjetili Cetinje gdje su bili gosti oficira Cetinjskog garnizona i obišli znamenitosti grada.¹¹¹

¹¹⁰ Francuski gosti na Cetinju, *Zetski glasnik*, 13. jun 1931.

¹¹¹ Francuski gosti na Cetinju, *Zetski glasnik*, 11. maj 1932.

Školski i ratni brod: krstarica Jeanne d'Arc

Glamurozan doček bivšim francuskim ratnicima sa Solunskog fronta priređen je na Cetinju 7. juna 1932. godine. Među francuskim ekskurzistima, članovima centralnog komiteta bivših solunskih ratnika *Les poilus d'Orient* kojih je bilo između 40 i 50 nalazio se i veći broj uglednih ličnosti iz francuskog javnog života, uz to i bivših ratnika. Evo kako je cetinjski *Zetski glasnik* izvještavao o ovom događaju:

Isto onako oduševljeno i srdačno kao što su ratnici ovih surih brda dočekali Francuze, svoju braću po oružju onih jesenjih dana 1914. godine kada su dolazili iz Skadra da se zajedno s nama bore protivu ugnjetača pravde i civilizacije, isto tako oduševljeno i srdačno Cetinjani su juče dočekali ratne drugove iz slavnih dana Svjetskog rata, ratne drugove sa Solunskog fronta.

Već rano u zoru Cetinje je bilo iskićeno našim i francuskim zastavama i zelenilom. Oko 11 sati počeli su se kupiti ispred Grand hotela Cetinjani. Tu su bili stari ratnici sa mnogobrojnim ratnim odličjima, omladina, đaci. Tu su bili predstavnici raznih nacionalnih društava i udruženja ...Prostor pred Grand hotelom oko 12 sati bio je ispunjen mnogobrojnim narodom, koji je očekivao da srdačno i bratski dočeka ratne drugove, sinove velike i prijateljske nam Francuske... Urnebesni i oduševljeni pozdravi dočekali su našu braću Francuze pri prvoj njihovoj pojavi...

Ispred Cetinja goste je pozdravio predsednik opštine, koji je u svom lijepom govoru izrazio osobito zadovoljstvo ovog istorijskog mjesta što u svojoj sredini danas pozdravlja heroje i pobjednike sa Solunskog fronta. Dalje u svom govoru g. predsednik je kazao da ovo gnijezdo junaka ne zaboravlja hrabro prolivenu krv na Lovćenu junačkih sinova plemenite Francuske, koji dođoše da brane nas, nepravедno napadnute. "Ta krv"- kazao je g.Milošević - „učvrstila je prijateljstvo naše i ta krv

uzidana je u temelje toga prijateljstva, koje niko i nikad ne može da sruši. Toliko vas volimo i toliko ste nam dragi da treba da se osjećate kao kod vas u Francuskoj, kao kod kuće!“ Ovaj govor g. Milošević je zavšio usklikima francuskom narodu.“¹¹²

Posebno dirnuti pažnjom koju su im ukazala školska djeca pri dočeku na Cetinju, francuski bivši ratnici su poklonili novac kako bi se častila kolačima. Uprava osnovne škole se u svoje ime, u ime nastavnika i đaka zahvalila na ukazanoj pažnji i poklonu.¹¹³

Aprila 1935. godine, Crnu Goru je posjetilo 300 članova francuskog patriotskog udruženja *Ligue maritime et coloniale* koji su doputovali u Kotor brodom *Maréchal Liotey* da uzvrate posjetu Francuskoj koju su 1933. godine učinili izletnici *Jadranske straže*. Pomorska i kolonijalna liga osnovana je u Francuskoj 1899. godine sa ciljem da promoviše ideju o značaju jake i jedinstvene francuske mornarice i upozna francusku omladinu sa resursima Francuskog imperijalnog carstva i znamenitim ličnostima koje su doprinijele njenom sjaju.¹¹⁴

Uprava *Društva prijatelja Francuske* iz Kotora pozvala je tada putem medija sve svoje članove da izvole prisustvovati dočeku izletnika *Ligue maritime et coloniale* koji će stići u nedjelju 21. aprila u 6 sati izjutra.¹¹⁵ Ovim uvaženim gostima je u listu *Glas Boke* na naslovnoj strani upućena dobrodošlica na francuskom jeziku ovim odabranim riječima:

Naslovna strana lista *Glas Boke* od 20. 04. 1935.

¹¹² “Poali d’Orian“ na Cetinju, *Zetski glasnik*, 8. 06. 1932.

¹¹³ Zahvalnost, *Zetski glasnik*, 25. 06. 1932.

¹¹⁴ P. Chanvillarol, Quelques mots sur la Ligue maritime et coloniale, *Le Moniteur Viennois*, 26, 27. 06. 1942, 1.

¹¹⁵ *Glas Boke*, 20. 04. 1935, naslovna strana.

Nakon obilaska Kotora, francuski gosti su automobilima nastavili put do Cetinja koje ih je takođe, kako iznosi list *Zetski glasnik*, srdačno i toplo dočekalo:

*Ulice su bile iskićene zastavama, a ispred Grand hotela goste je sačekalo nekoliko stotina građana na čelu sa predstavnicima vlasti i opštine i raznih patriotskih udruženja. U govoru koji je između ostalog održao predsednik francuske pomorske lige podvučeno je da je prijateljstvo između Francuske i Jugoslavije čvrsto i nepokolebljivo, a završetak govora je popraćen sviranjem naše i francuske himne i klicanjem Francuskoj i Jugoslaviji. Na dar Francuzima je predat ukusno izrađeni album fotografija iz svih krajeva naše Banovine.*¹¹⁶

Samo mjesec dana kasnije, građani Tivta, Kumbora, Kotora i Cetinja dočekali su francusku flotu koja je došla u zvaničnu posjetu jugoslovenskoj floti.¹¹⁷ Njihov dolazak najavili su sa 21 topovskim pucnjem sa morskog pučina nedaleko od Oštrog rta, na šta je odgovoreno sa tvrđave Španjola u Herceg Novom takođe sa 21 pucnjem. U sastavu prve divizije francuske flote koja je posjetila Boku bile su krstarice *Algérie, Doublaix, Tournville*, svaka po 10.000 tona, kao i kontratorpiljeri *Tartu, Chevalier Paul, Aigle, Vauton, Gerbaud* i *Albatros*, svaki od 2.500 tona. Divizijom je komandovao admiral Muže (Mouget). Nakon polusatne plovidbe Bokom brod se usidrio u tivatsko pristanište. Tivat i druga okolna mjesta bila su okićena francuskim i jugoslovenskim zastavama, dok je mnogobrojni narod dočekao ove brodove u Tivtu i drugim mjestima Boke kličući *Vive la France*, a vojna muzika svirala pozdravni marš!¹¹⁸

Ovom svečanom događaju *Zetski glasnik* je posvetio čitavu naslovnu stranicu svog lista (22. maj 1935.), a boravak sredozemne flote u Boki Kotorskoj pretvoren je u niz srdačnih manifestacija prijateljstva. Osim protokolarnih ceremonija koje su podrazumjevale posjetu zetskom banu g. Sočići, komandantu Zetske divizije đeneralu g. Petroviću i Mitropolitu crnogorsko-primorskom g. Dožiću, mnogobrojnih izleta i posjeta kulturno istorijskim znamenitostima Boke Kotorske i Cetinja, organizovane su i razne sportske priredbe između francuskih i jugoslovenskih mornara uz nezaobilazno klicanje *Vive la France!* i zvuke Marseljeze.¹¹⁹ Francuski mornari dirnuti ovakvim dočekom klicali su *Vive le Roi!*, *Vive la Yougoslavie!*, *Vive la flotte yougoslave!*, *Vive l'armée yougoslave!*¹²⁰

Iz *Zetskog glasnika* saznajemo da je aprila 1937. godine Zetski ban Petar Ivanišević prisustvovao u Kotoru svečanom ručku upriličenom u njegovu čast na brodu *Meksik*, od strane velikog francuskog pomorskog društva *Compagnie transatlantique*. Ovom objedu prisustvovali su i komandant Obalske pomorske komande kapetan bojnog broda g. Marijašević, komandant puka i mjesta u Kotoru g. Georgijević, sreski načelnik g. Šerović i druge ugledne zvanice iz Boke. Nakon svečanog ručka g. Ban

¹¹⁶ Cetinjani su srdačno dočekali članove francuske pomorske lige, *Zetski glasnik*, 27. 04.1935.

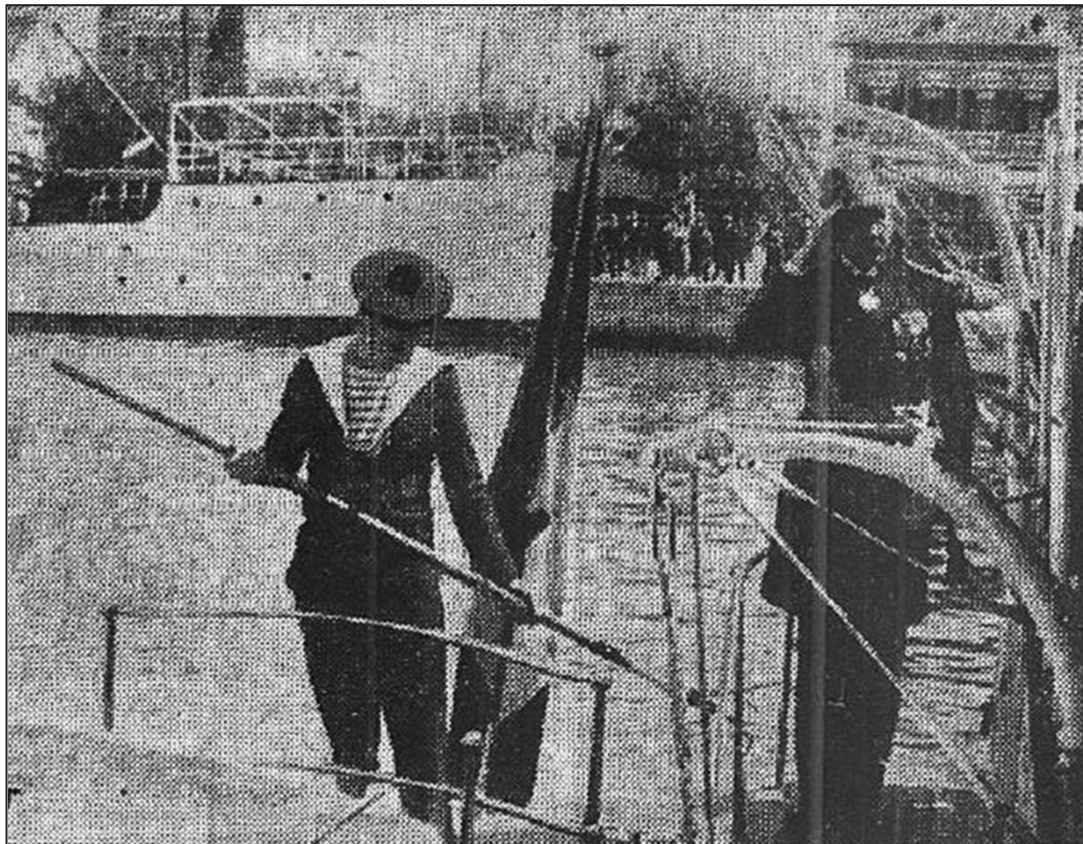
¹¹⁷ *Glas Boke*, 11. 05. 1935.

¹¹⁸ Dolazak francuske flote u Boku Kotorsku, *Zetski glasnik*, 40, 18. 05. 1935.

¹¹⁹ Dolazak francuske flote u Boku Kotorsku, *Zetski glasnik*, 2. 05. 1935.

¹²⁰ Dolazak francuske flote u Boku Kotorsku, *Zetski glasnik*, 40, 18. 05. 1935

je sa komandantom broda obišao Perast, Gospu od Škrpelja i Dobrotu. Grupa od 250 Francuza sa broda, mahom ljekara, posjetila je Cetinje.¹²¹

Admiral Muže, zapovjednik Mediteranskog konvoja ratnih brodova

Nakon dolaska jedne druge francuske eskadre u Boki, jula 1935. godine, uvaženi francuski novinar g. Emil Kondfroaje (Emile Condroyer) koji je odsjeo u Kotoru, na ovaj način je doživio uspon do Cetinja, priređen tim povodom francuskim mornarima:

Orlovima je dovoljno da nekoliko puta mahnu krilima pa da se iz Boke nađu na Cetinju. Ali za francuske mornare koji su ovom prilikom postali turisti, ponosni Lovćen bio je masivna barijera preko koje ih strmi vijugavi nedogledni putevi povedoše od podnožja okupanog u safirnom moru ka nebu neviđenih ljepota prirode. Sa vijuge na vijugu halucionacionih skretnica, ove nam olimpijske stepenice otkrivaju sve divniji vidokrug, pri svakom koraku napred.¹²²

¹²¹ Posjeta G.Bana francuskog brodu Meksik, *Zetski glasnik*, 28, 3. 04. 1937.

¹²² Francuski novinar o Boki i Crnoj Gori, *Glas Boke*, 6. 07. 1935.

U mjesecu oktobru, 1937. godine, Cetinje će posjetiti grupa francuskih rezervnih oficira. Za njihov doček učinjene su sve pripreme kako bi najsrdačnije bili dočekani.¹²³

Osim francuskih vojnih veterana, Crnu Goru nisu zaobilazili ni bivši ratnici iz Belgije, koji su prilikom zvanične posjete Cetinju, upriličene jula 1937. godine, istakli da su ponosni što im se ukazala prilika da putujući kroz Jugoslaviju posjete i ovo legendarno gnijezdo junaka i ratnika čije je podvige sa divljenjem pratio belgijski narod.¹²⁴

2. Francuski naučni radnici, novinari i studijske grupe u obilasku Crne Gore

Među francuskim novinarima koji su boravili u Crnoj Gori, privučeni naročito prirodnim ljepotama ovog regiona, pomenimo urednika časopisa *Paris Midi* i vanrednog izaslanika francuskog lista *Paris Soir*, g. E. Stalinskog (Stalinski) iz Pariza koji je obišao Crnu Goru 1932. godine.¹²⁵ Na Cetinju je 1935. godine boravio saradnik časopisa *Jeunesse 35*, iz Pariza, radi prikupljanja građe za svoje naučno djelo o crnogorskoj kućnoj zajednici,¹²⁶ politički urednik lista *Le Grand mail* iz Amboaza.¹²⁷ Takođe, na Cetinje, 1931. godine odsio je glavni inženjer i predsjednik poznate francuske firme *Batinjol* iz Pariza,¹²⁸ dok su se drugi francuski novinari u posjeti Zetskoj banovini zanimali za njene prirodne ljepote, ekonomske prilike i život stanovništva.¹²⁹

U decembru 1936. godine Boku Kotorsku je obišao švajcarski novinar, urednik lista *Journal de Genève*,¹³⁰ kao i saradnica listova *Petit parisien*, *Candide* i mnogih drugih francuskih dnevnika i mjesečnih časopisa. Ova novinarka je uzela učešća u tradicionalnim svečanostima Bokeške mornarice koji su joj poslužili kao inspiracija za roman koji je namjeravala objaviti u Francuskoj.¹³¹

Bokokotorski region je bio predmet velikog interesovanja naučnika i studenata iz Francuske. U maju 1937. godine posjetio ga je g. Pol Labe (Paul Labbé), francuski lingvista i etnolog svjetskog glasa - nosilac Legije časti i dobitnik brojnih priznanja Francuske akademije,¹³² kao i grupa francuskih nastavnika geografije predvođena profesorom Sorbone.¹³³ Godine 1939. u Kotoru i na Lovćenu je boravio

¹²³ Dolazak francuskih rezervnih oficira, *Zetski glasnik*, 87-88, 30. 10. 1937.

¹²⁴ Belgijski ratnici na Cetinju, *Zetski glasnik*, 10. 07. 1937.

¹²⁵ Strani novinari na Cetinju, *Zetski glasnik*, 14. 09. 1932.

¹²⁶ Male vijesti iz naše banovine, *Zetski glasnik*, 7. 08. 1935.

¹²⁷ Francuski novinar na Cetinju, *Zetski glasnik*, 10. 04. 1936.

¹²⁸ G. Žorž Bero na Cetinju, *Zetski glasnik*, 33, 17. 06. 1931.

¹²⁹ Francuski novinari među nama, *Zetski glasnik*, 56, 07. 1934.

¹³⁰ Male vijesti iz naše banovine, *Zetski glasnik*, 14. 12. 1935.

¹³¹ Francuska književnica u Boki, *Zetski glasnik*, 4. 02. 1939.

¹³² Francuski naučnik P. Labe u Kotoru, Male vijesti iz naše banovine, *Zetski glasnik*, 22. 05. 1937.

¹³³ Sastanak francuskih i jugoslovenskih nastavnika geografije, *Glasnik JPD*, sv. 10, Beograd, 1937, str. 863

francuski istraživač Žorž Šabo (Georges Chabot), profesor geografije na Dižonskom univerzitetu,¹³⁴ kao i grupa ljekara Rokfelerovog instituta za Evropu.¹³⁵

Štampa je takođe izvještavala o francuskim studentima u posjeti Crnoj Gori. Naime, krajem oktobra 1932. godine, Kotor je obišla grupa francuskih studenata članova *Alliance Universitaire Européenne* pod vođstvom g. Eduarda Sulijea (Edouard Soulier), narodnog poslanika iz Pariza i potpredsjednika Odbora za spoljne poslove, koja se nekoliko dana nalazila na naučnom i prijateljskom putovanju kroz Jugoslaviju.¹³⁶

Povodom dolaska grupe francuskih studenata na Cetinje pod vođstvom *Udruženja jugoslovenskih studenata za svjetski mir i Ligu naroda* g. J. Dragutinovića i g. M. Jezdića i uglednog francuskog novinara g. Žana Delaža (Jean Delage), urednika časopisa *L'Echo de Paris*, list *Zetski glasnik* između ostalog izvještava:

*Gostima je na Cetinju priređen svečan i spontan doček, u kome su uzeli učešća od strane Gradskog poglavarstva zastupnik predsjednika g. J. Spasić, od strane Društva prijatelja Francuske profesor J. Grujičić, zatim građanstvo i studenti. Gosti su oduševljeni prirodnim ljepotama pejzaža od Kotora do Cetinja i podvlače da nijesu na cijelom putu vidjeli nešto ljepše i interesantnije ...*¹³⁷

3. Francuski turisti u posjeti Crnoj Gori

Crnogorsko građanstvo je putem javnih glasila *Glas Boke* i *Zetski glasnik*, u okviru rubrike *Turizam*, redovno izvještavano o dolasku inostranih turista u Crnu Goru, bilo da je riječ o organizovanim grupama ili individualnim posjetama. Posjete inostranih gostiju, većinom iz Čehoslovačke, Poljske, Njemačke, Francuske i Engleske, u međuratnu Crnu Goru, vezuju se uglavnom za tridesete godine. Redovni saobraćaj duž istočnojadranske obale uspostavljen je 1924. godine, dok parobrodsko društvo *Zetska plovidba A.D. Cetinje* otvara 1936. godine transbalkansku liniju iz Venecije za Konstancu preko jugoslovenskih luka. Pomenuto društvo je posjedovalo i svoj autobuski vozni park za organizovane izlete iz Kotora prema Cetinju.¹³⁸ Za turističku propagandu u Zetskoj banovini bio je zadužen Turistički odsjek Ministarstva trgovine i industrije kao i turističko društvo *Putnik* koje je objavljivalo prospekte i publikacije na stranim jezicima. Centralni presbiro predsjedništva ministarskog savjeta propagirao je Zetsku banovinu u stranoj štampi, dok je njihova kratkotalasna radiostanica redovno emitovala emisije o turističkim i prirodnim ljepotama Zetske banovine na francuskom jeziku.¹³⁹

¹³⁴ Francuski naučnik u Boki, Iz naše banovine, Kotor, *Zetski glasnik*, 12. 08. 1939.

¹³⁵ Grupa francuskih ljekara u Boki, Male vijesti iz naše banovine, *Zetski glasnik*, 22. 07. 1939.

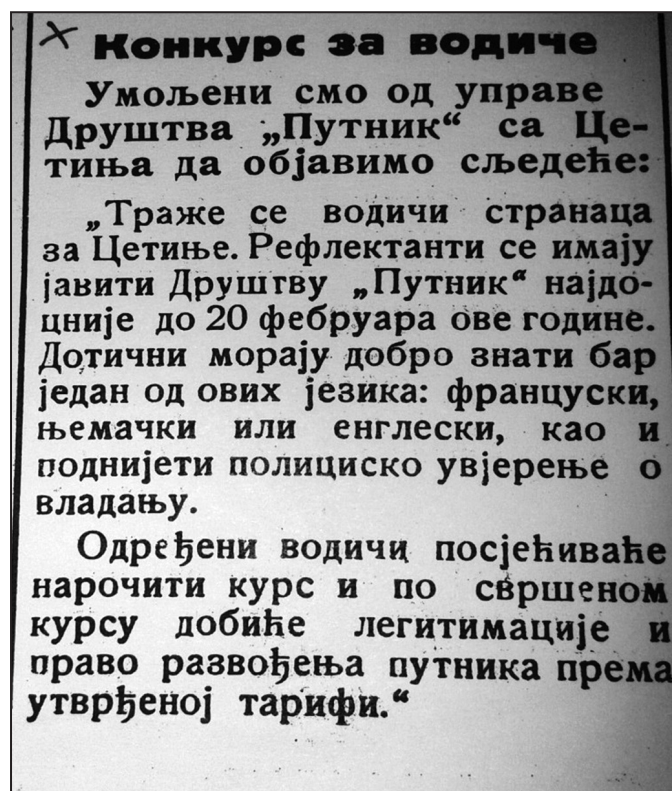
¹³⁶ Francuski studenti u našoj banovini, *Zetski glasnik*, 26. 10. 1932.

¹³⁷ Francuski studenti na Cetinju, *Zetski glasnik*, 31. 08. 1935.

¹³⁸ M. Pasinović, Boka Kotorska u turističkim kretanjima XIX i prve polovine XX vijeka, *Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka*, Zbornik radova sa naučnog skupa na Cetinju 18-19. 10. 1996, str. 34-35.

¹³⁹ Za razvitak turizma u Zetskoj banovini, *Zetski glasnik*, 16.07.1938.

Francuski turisti najčešće bi pristizali na crnogorsko primorje brodom, a potom bi obilazili Kotor i sjedište Zetske banovine kao izletničku destinaciju kulturnog karaktera. Godine 1930., kako navodi naučni radnik dr Dušan J. Martinović, Cetinje je imalo 6 hotela sa restoranima koji su bili otvoreni čitave godine. Najveći ugostiteljski objekat bio je *Grand hotel* koji je raspolagao i salom za svečanosti, čitaonicom i orkestrom.¹⁴⁰ Državni muzej (bivši dvor kralja Nikole) formiran je na Cetinju 1926. godine, međutim nije bio dostupan turističkim posjetama sve do 1930. godine. Centralna turistička organizacija Zetske banovine koja će kasnije dobiti ime *Putnik-Cetinje* osnovana je juna 1928. godine. S obzirom na to da su inostrani gosti bili sve brojniji, list *Zetski glasnik* je u februaru 1933. godine objavio *Konkurs za turističke vodiče* društva *Putnik*. Među navedenim jezicima kojima je trebalo da vladaju kandidati, istaknuto je na prvom mjestu poznavanje francuskog.¹⁴¹

Konkurs za vodiče, Zetski glasnik, 11. 02. 1933.

I primorski gradić Budva počinje tridesetih godina da biva turistički atraktivan čemu je osim jedinstvenih plaža pogodovala izgradnja puta Cetinje-Budva 1931. godine kao i konstrukcija hotela *Avala* 1938. godine. Budvu je u Francuskoj tridesetih godina XX vijeka posebno promovisao ugledni francuski arheolog Leon Rey (Léon Rey) koji je bio na čelu arheološke misije u Albaniji. Rey je proučavao antički lokalitet *Apoloniju Ilirsku* (udaljen 12 km od grada Fijera) koji su osnovali Grci u VII vijeku

¹⁴⁰ D. Martinović, Razvitak turizma na Cetinju do drugog svjetskog rata, *Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka*, Zbornik radova sa naučnog skupa na Cetinju 18-19. 10. 1996, str. 26.

¹⁴¹ Konkurs za vodiče, *Zetski glasnik*, 10, 11. 02. 1933.

p.n.e i zaslužan je za mnoga otkrića na tom nalazištu. Prilikom jedne posjete Budvi u koju je navraćao svojim automobilom, upoznao je lokalnog veseljaka Iva Brunića (poznatog kao Dondo Bruno) koji je svojim čamcem vozio goste na izlete i u ribolov. Léon i Ivo, kako navodi naučni radnik M. Luketić, su se sprijateljili i počeli posjećivati što je rezultiralo osnivanjem 1932. godine u Parizu *Društva Francuza prijatelja Budve*.

Apolonija Ilirska, Albanija

Jedna od aktivnosti *Društva Francuza prijatelja Budve* koju je inicirao Leon Rej bila je 1932. godine posjeta Budvi, Cetinju i Kotoru, jedne veće grupe francuskih naučnika i javnih radnika tokom krstarenja Mediteranom. Naime, grupa od oko 200 Francuza članova društva *Guillaume Budé* iz Pariza je 27. avgusta 1932. godine, nakon obilaska Kotora i Cetinja obišla i gradić Budvu, gdje se nakon izuzetnog dočeka i veselja ukrcala na brod i nastavila put ka Albaniji. Udruženje *Guillaume Budé* osnovano je 1917. godine u Francuskoj sa ciljem da promoviše grčko-rimsku kulturu i književnost. Društvo je imalo i svoj časopis *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* čiji je urednik bio Žan Mali (Jean Malye), vođa grupe koja je posjetila Budvu. Godine 1930., ovo udruženje započinje sa realizacijom tzv. arheoloških krstarenja koja su omogućavala obrazovanim ljudima da se bliže upoznaju sa značajnim antičkim lokalitetima u pratnji specializovanih vodiča stručnjaka.

Za doček ovih uglednih gostiju iz Francuske konstituisan je na budvanskoj opštinskoj sjednici od 1. avgusta 1932. godine poseban Odbor, u koji su ušli predstavnici Opštine i svih gradskih i seoskih društava.¹⁴² Program dočeka obuhvatao je postavljanje slavluka sa zastavama, pucanje prilikom dolaska i odlaska, obraćanje na francuskom jeziku prilikom dočeka (za šta je bio zadužen izvjesni Kovačević), izvođenje francuske i jugoslovenske himne. Osim toga, za ove goste pripremljena je i bogata zakuska koja se sastojala od domaće pršute, slanin, srdela, crnog i bijelog vina, a program je završen koncertom i razgledanjem grada i okoline. Na kraju proslave gotovo svi Francuzi su se upisali u knjigu *Društva prijatelja Budve u Parizu* koja je sadržala posebna pravila i koju je štampalo turističko društvo *Mogren*.¹⁴³ Evo kako je *Zetski glasnik* 6. septembra 1932. godine izvještavao o ovom događaju:

Oduševljenje kojim su Budvani dočekali Francuze, gotovo se izgubilo u oduševljenju, koje je zavladao među samim Francuzima, kad su osjetili srdačnost i neočekivano gostoprinstvo Budvana. Rijetko je kad u Budvi vladalo takvo raspoloženje i ushićenje kao toga dana. Sve se u Budvi uhvatilo u kolo i oro, sve je pjevalo i kípjelo od razdraganosti i veselja. Francuzi nijesu mogli naći riječi da opišu utiske koje je na njih ostavio srdačan doček. Improvizirani bife, koji je ukusno i brižno bio priređen od 'Odbora Gospođica' pri društvu 'Mogren', iznenadio je goste. Osim malog broja, svi su se upisali u knjigu 'Društva Francuza prijatelja Budve', a društvu 'Mogren' ostavili su lijep prilog. Uveče su gradski bedemi i obala bili naročito osvjetljeni. Koliko je ovaj doček oduševio Francuze, vidi se i po tome što su odlazak odgodili za puna četiri sata, a to je na ovakvim putovanjima rijetkost. Mjesto u 8 sati krenuli su u ponoći. Vođa puta, g. Mali, poslao je 'Politici' naročiti brzoglasnik o dočeku u Budvi. Vanredni utisak učinili su na goste mnogi seljaci u lijepim narodnim nošnjama i dobrovoljci, koji su se opet zajedno našli sa nekim ratnim drugovima. Odbor koji je pripremio doček može, odista, da se ponosi svojom organizacijom i postignutim uspjehom. Ovaj dan znači novi datum za napredak Budve.

¹⁴² Budva-Konstituisanje Odbora za doček Francuza, *Zetski glasnik*, 24. 08. 1932.

¹⁴³ Budva-Dolazak Francuza, *Zetski glasnik*, 3. 08. 1932.

*Arheolog Leon Rej kraj svog automobila zvanog Mis Albanije
kojim je obično dolazio iz Pariza*

Nakon boravka u Budvi, Francuzi su domaćinima dostavili na francuskom jeziku zahvalnicu, koju je objavio list *Zetski glasnik*:

L'Association Guillaume Budé profondément sensible au témoignage de sympathie [sic!] si spontané et si cordial qui lui a été apporté par les autorités la population et le journal de Cettigné et Boudva les en remercie de tout coeur et les anuse [sic!] qu'elle gardera de cette manifestation franco-yougoslave un inaltérable souvenir.

Ugledni pariski list *Le Temps* je u tri nastavka izvještavao o putovanju francuskih intelektualaca po Jadranskoj obali. U broju od 1. oktobra 1932. godine, autor putopisa g. Žan Mali, direktor izdavačkog preduzeća *Les Belles Lettres* i vođa ove grupe između ostalog piše:

Svuda na svome putu, Društvo je nailazilo na vrlo srdačan prijem, često oduševljenje. Svuda, u Jugoslaviji, mjesne vlasti, francusko-jugoslovenska društva svečano dočekivahu putnike. Za vrijeme svih ovih ekskurzija pratila ih je grupa mladih ljudi i djevojaka, koji govorahu francuski i koji se utrkivahu oko svojih slušalaca...

Društvo je bilo iznenađeno naročito srdačnim prijemom u Budvi, malom gradu od 700 duša, koji leži na obali Jadrana, ... u jednom od najljepših predjela koji postoje

na svijetu. Cio narod sa svojim načelnikom, unukom nacionalnog dalmatinskog književnika i sa svojim ‚dondom‘ g. Brunićem, potsrekačem ove male varoši, čeka je pod slavolukom članove ove ekskurzije. Oni bjehu dočekani govorima, pozdravljeni ‚Marseljezom‘, zatim praćeni kroz grad i njegove stare tvrđave, da po tom dođu pod stare zidine i da se odazovu jednoj gurmanskoj veseloj zakusci, priređenoj od strane stanovnika, a koju je služila ljupka grupa mladih žena iz Budve. Igre i pomamna kola trajala su satima usred pucnjave i veselih vatri, upaljenih na zidinama i na pristaništu; a u noći, francuski putnici, oduševljeni i ne mogavši više, vratili su se na Patris II. Više nego ijedan drugi prijem, ništa većma nije moglo da dirne Društvo, kao prijem ovog malog skromnog grada, bogatog srcem koje se ponosi što ima veliki broj starih ratnika, od kojih mnogi odjeveni u narodnim nošnjama bijahu primili svoje francuske drugove sa razvijenom zastavom i francuskim ratnim krstom na grudima.

*Želimo da Francuzi ne zaborave Budvu. Kad bi mogli čak i pomoći da ožive ovaj kutak Jadrana, čije more, plaže, stijene i planine nadmašuju ljepotom mnoga mjesta koja posjećuju turisti!*¹⁴⁴

Leon Rej, istinski zaljubljenik Budve, bio je zainteresovan i za izgradnju hotela na lokalitetu između Budve i Bara za koji mu je budvanska opština ustupila zemljište, međutim do realizacije tog projekta nikada nije došlo.¹⁴⁵

Prilikom jedne posjete Budvi, arheolog je dao intervju dugogodišnjem uredniku *Glasa Boke Antu Slovincu* u kojem je istakao:

*Mnogo sam putovao po svijetu, ali ovako interesantnog starog grada nigdje nisam našao. Ne samo što je privlačan po svom čudnom položaju i lijepoj okolini, nego je naročito zanimljiv zbog intimnosti koja u njemu vlada. Kada sam u Budvi čini mi se da sam u jednoj velikoj kući u kojoj su svi stanovnici rođaci ili braća.*¹⁴⁶

U pregledu turističkog prometa Budve na bazi dostupnih izvora, u monografiji posvećenoj turizmu u Budvi u međuratnom periodu, autor dr Miroslav Luketić navodi da je 1932. godine u tom gradu noćilo 196 stranaca, a da su među njima prednjačili Česi. Te godine u Budvi je odsjelo i 6 Francuza koji su ostvarili 12 noćenja. Iste godine u aprilu mjesecu u Budvu je stigla i velika grupa francuskih ljekara sa Cetinja koji su svečano dočekani i koji su se svi upisali u knjigu pomenutog *Društva prijatelja Budve*.¹⁴⁷ Naredne sezone u Budvi je boravilo 13 Francuza (41 noćenje), dok ih je 1934. bilo svega 4 (22 noćenja). Luketić navodi da se tridesetih godina u Budvi počeo razvijati i nautički turizam te da je 1934. godine po drugi put u gradu boravila i francuska jahta *La Résolue* vlasnika Pola Labodia (Paul Labaudy), jednog od najimućnijih Francuza koji se obogatio trgovinom šećerom.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Časopis *Le Temps* o našim krajevima i o dočeku u Budvi, *Zetski glasnik*, 2. 10. 1932.

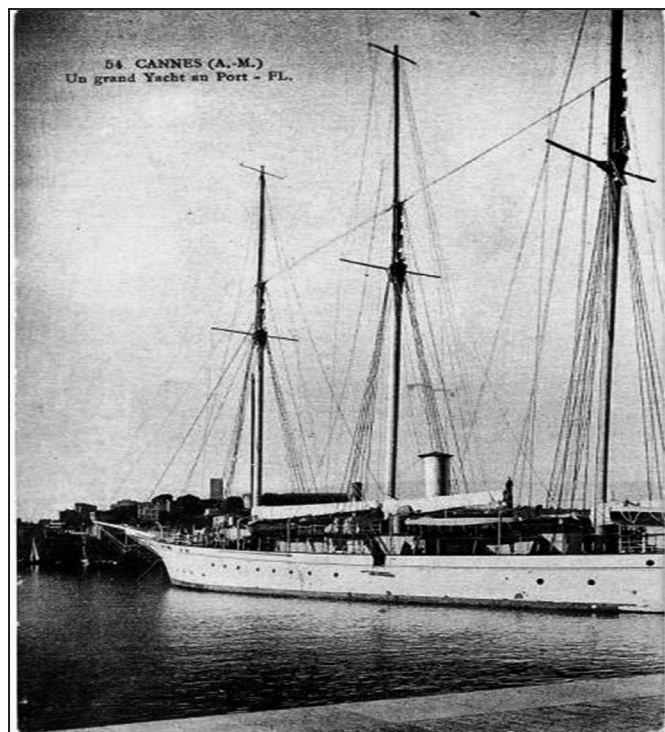
¹⁴⁵ M. Luketić, *Turizam u Budvi 1918-1941*, Budva, 1997., str. 144.

¹⁴⁶ *Ibid.*, str. 145.

¹⁴⁷ *Ibid.*, str. 93.

¹⁴⁸ *Ibid.*, str. 95.

Zetski glasnik objavljuje februara 1937. godine da je u zimskom periodu u Boki Kotorskoj boravio priličan broj stranih gostiju od kojih su najbrojniji bili Francuzi.¹⁴⁹ U Kotor je 29. maja 1938. godine stigla grupa od 80 francuskih saobraćajnih činovnika koja je na italijanskom izletničkom brodu doputovala iz Grčke.¹⁵⁰

Jahta La Résolue izgrađena 1910. godine za bogataša Pierre Labaudya

Kada su u pitanju posjete Cetinju, u taj grad su najčešće pristizali gosti preko francuskih turističkih agencija *Les voyageurs modernes*, *Bureau des voyageurs 'Au Bon Marché'* itd.¹⁵¹ sa kojima je *Grand hotel* imao potpisane ugovore. Godine 1930., Cetinje je imalo ukupno 6 hotela sa restoranima koji su radili preko čitave godine. Njihov kapacitet je iznosio 76 soba sa 146 kreveta. Osim hotela *Grand* (41 soba) pomenimo i hotel *Njujork*, *Beograd*, *Pariz*, *London* i *Nikšić*. Na Njegušima je radio *Grand-hotel* sa 8 soba, a na Rijeci Crnojevića *Amerika* i *Balkan*.¹⁵²

Znamenitosti Cetinja obilazili su i ugledni individualni gosti iz Francuske. Među njima pomenimo Pjer Viena (Pierre Viennois), narodnog poslanika i člana parlamentarne komisije za spoljne poslove francuskog parlamenta koji je iskoristio svoj ljetnji odmor da posjeti Cetinje i Crnu Goru,¹⁵³ zatim bogataša i bivšeg francuskog ministra kolonija g. Sterna (Jacques Stern) koji je stigao jahtom *Ciprus* da bi sa ćerkom i nekoliko uglednih osoba iz viših pariskih krugova takođe napravio izlet do Cetinja.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Francuzi u Boki Kotorskoj, Turizam, *Zetski glasnik*, 17-18., 27. 02. 1937.

¹⁵⁰ Grupa od 80 Francuza u Kotoru, Turizam, *Zetski glasnik*, 18. 06. 1938.

¹⁵¹ Kretanje stranih turista na Cetinju, *Zetski glasnik*, 24. 08. 1932.

¹⁵² D. Martinović, *op.cit.*, str. 26.

¹⁵³ G. Pjer Vieno na Cetinju, *Zetski glasnik*, 17. 09. 1932.

¹⁵⁴ Strane jahte u Kotoru, Turizam, *Zetski glasnik*, 21. 08. 1937.

Dolazak francuskih gostiju na Cetinje nije uvijek bio vezan za glavnu turističku sezonu. Tako je aprila 1931. godine za Uskrs, kulturno historijske spomenike Cetinja posjetila veća grupa francuskih izletnika. Grupu je predvodio Luj Urtiko (Louis Hourtico), profesor historije umjetnosti na Akademiji lijepih umjetnosti (Academie des Beaux-Arts) u Parizu. Među izletnicima su se nalazili ugledni predstavnici nauke, umjetnosti, industrije i najvišeg francuskog plemstva. Uvaženi francuski gosti su na Cetinju prisustvovali službi božjoj i zadržali su se u razgledanju cetinjskih znamenitosti.¹⁵⁵

Pomenimo da je u kotorsku luku maja 1935. godine doplovila g-đa Ivon Kotnareanu (Yvonne Cotnaréanu), bivša supruga jednog od najimućnijih Francuza François Coty-a, vlasnika fabrike *Coty*, biznismena i političara koji se proslavio trgovinom parfema i kozmetike. Ivon je sa svojim novim suprugom Léonom Cotnaréanu-om, prijateljima književnicima i poslanicima doplovila u Boku Kotorsku francuskom jahtom *Alphée*.¹⁵⁶ Priču o ovom putovanju Mediteranom supružnici opisuju u knjizi *Croisières du yacht Alphée* (šesto krstarenje) koju su objavili 1938. godine.¹⁵⁷

Ako je suditi po podacima iz štampe, 1937. godine je u Crnoj Gori boravio najveći broj francuskih turista. Već u aprilu Cetinje je posjetila veća grupa Francuza ljekara, potom 13. maja, jedna druga velika grupa koja je u posjetu ovom gradu došla iz Dubrovnika, dok je u julu još jedna značajna grupa gostiju na Cetinje doputovala modernim i luksuznim autobusom pariskog turističkog društva *Namir*.¹⁵⁸

Osim turista iz Francuske, Crnu Goru su obilazili i turisti iz Belgije i Švajcarske. Belgijanci su dolazili posredstvom belgijske turističke agencije *Voyages Joseph Dumoulin*,¹⁵⁹ dok je jedna veća grupa Švajcaraca doplovila u aprilu 1939. godine u Kotor jugoslovenskim parobrodom *Kraljica Marija* namjenjenom kruzingu turizmu. Preko 160 uglednih švajcarskih intelektualaca je tada osim Kotora, Perasta i Herceg Novog napravilo izlet i do Lovćena.¹⁶⁰

¹⁵⁵ Gosti iz Francuske, *Zetski glasnik*, 4. 04. 1931.

¹⁵⁶ Dolazak francuske jahte *Alphée*, *Turizam, Glas Boka*, 18. 05. 1935.

¹⁵⁷ Vidi : L. Cotnaréanu, *Croisière du yacht Alphée*, (VI croisière), Paris, Impimerie de Guillemot et de Lamothe, 1938.

¹⁵⁸ *Turizam, Zetski glasnik*, 10. 04., 15. 05. i 31. 07. 1937.

¹⁵⁹ Dolazak Belgijanaca, *Zetski glasnik*, 29. 04. 1933.

Male vijesti iz naše Banovine, *Zetski glasnik*, 28. 03. 1934

¹⁶⁰ Dolazak veće grupe Švajcaraca, *Zetski glasnik*, 29. 04. 1939.

III

FRANCUSKI KULTURNI UPLIV U MEĐURATNOJ CRNOJ GORI

Prirodno, odmah odoh na „poklonjenje“ remek-djelima u Luovu. Prvi utisak me je malo zbunio, ali ne i zastrašio, jer ništa nisam znao o svemu tom; ni ko je Tician, ni Rembrant, ni Goja... Niti sam ih razlikovao. Gledao sam slike i divio se. I proo što mi pade na um pri gledanju jeste pomisao i radoznalost da nekako dokučim šta se krije ispod „kore“; na kakav način je napravljeno sve to. Zatim sam češće navraćao proganjan uglavnom istom željom: otkriti tajnu tih majstora...

Petar Lubarda o svom prvom boravku u Parizu 1926. godine¹⁶¹

¹⁶¹ Preuzeto iz Anton Zadrima, *Crnogorski slikari i vajari*, Obod, Cetinje, 1986, str. 8.

Uslovi života u Crnoj Gori nakon I svjetskog rata nijesu bili naklonjeni kulturnom i prosvjetnom razvoju. U Crnoj Gori je u međuratnom periodu bilo preko 50% nepismenog stanovništva, a prema popisu iz 1931. godine gotovo 80% ljudi živjelo je od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva. Svega dvije ustanove kulture finansirane su iz sredstava državnog budžeta. To su Kraljevski dvor na Cetinju, pretvoren u Muzej 1926. godine, a otvoren za posjetioce 1930. godine i pozorište Zetske banovine, takođe na Cetinju, čiji je rad obnovljen 1931. godine.¹⁶²

Ipak, prodor francuske kulture, zemlje pobjednice I svjetskog rata i moćnog saveznika Kraljevine (SHS) Jugoslavije, iako namjenjen manjem broju obrazovanih pojedinaca dopirao je i do Crne Gore, prožimajući se kroz pozorišnu i likovnu umjetnost i prosvjetu. Pozorište na Cetinju postaje središte kulturnog života Crne Gore i u njemu se moglo uživati u velikom broju predstava francuskih autora. Osim toga, ne mali broj crnogorskih slikara, među kojima najznačajniji likovni stvaraoci sa prostora međuratne Jugoslavije, školovan je u Francuskoj. Kulturni i propagandni uticaj širen je i preko društava i klubova prijatelja Francuske koji se osnivaju i u Zetskoj banovini, počev od 1922. godine. U tim klubovima bogato opremljenim francuskim knjigama, mogla se konsultovati i francuska štampa, slušati predavanja na francuskom i pohađati kursevi francuskog jezika. U prostorijama francuskih klubova na Cetinju i Kotoru razgovaralo se na francuskom, sticali su se francuski maniri i lansirana je francuska moda.¹⁶³

1. Pozorišni komadi francuskih autora na repertoaru u Crnoj Gori

Na samom kraju prvog svjetskog rata, pri povlačenju, austrijska vojska urušila je i požarom uništila pozorišnu zgradu nekadašnjeg Kraljevskog pozorišta *Zetski dom* na Cetinju.¹⁶⁴ Sve do njenog ponovnog otvaranja bilo je povremenih gostovanja i priredbi koje su realizovala lokalna pozorišna i kulturna društva u svečanoj sali *Doma Slobode*¹⁶⁵ na Cetinju gdje je privremeno osposobljena odgovarajuća pozornica priložima građana.¹⁶⁶

¹⁶² Đ. D. Pejović, *op.cit.*, str. 11 i 12.

¹⁶³ Lj. Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, III deo, Beograd, 1997, str. 192.

¹⁶⁴ V. Latković, *Beleške o pozorišu u Crnoj Gori, Južnjak-Almanah za 1926.*, Cetinje, 1926, str. 105-113.

¹⁶⁵ Nekadašnji *Vladin Dom*.

¹⁶⁶ Đ. D. Pejović, *op. cit.*, str. 161.

Pozorišnim djelanjem prvih godina nakon rata posebno se isticalo *Cetinjsko pozorišno društvo* osnovano 1919. godine čiji je predsjednik bio ugledni kulturni radnik Dušan Vuksan.¹⁶⁷ U Nikšiću, *Gradsko pozorište* formirano je avgusta 1923. godine, dok se pozorišni život u Podgorici ogledao u radu pozorišnog društva *Napredak* osnovanog 1919. godine koje nije imalo svoju salu, već su predstave prikazivane u sali i bašti hotela *Imperijal*. U Kotoru je bilo aktivno pozorišno - umjetničko društvo *Bokelj*, a predstave su se uglavnom održavale u dvorani kafane *Dojmi*.

Nakon renoviranja, svečanom otvaranju *Narodnog pozorišta Zetske Banovine* na Cetinju 6. septembra 1931. godine prisustvovao je uz zetskog bana Uroša Krulja i izaslanik Nj. V. kralja Aleksandra I Karađorđevića. U štampi se ističe da je uređenje pozorišne unutrašnjosti izvedeno ukusno i skromno,¹⁶⁸ a da je teška somotska zavjesa tamno plave boje, s državnim grbom u vrhu i kraljevskim inicijalima sa strane, bila dar Nj.V.Kralja.¹⁶⁹ Ovo najmanje bansko pozorište u Kraljevini Jugoslaviji radiće sa izvjesnim prekidima sve do početka Drugog svjetskog rata.

Izgled Zetskog doma u međuratnom periodu

¹⁶⁷ *Ibid.*

¹⁶⁸ Otvaranje cetinjskog pozorišta, *Slobodna misao*, X/1931, 37,3.

¹⁶⁹ I. Zorić, V. Vlatković, *Iz Pozorišta, Zapisi*, V/1931, knj. IX, sv. 4, str. 239-243.

Prve pozorišne sezone u Narodnom pozorištu na Cetinju bilo je angažovano 25 članova umjetničkog osoblja¹⁷⁰ od čega je veoma mali broj glumaca i reditelja bio iz Crne Gore. Za prvog upravnika pozorišta postavljen je ugledni jugoslovenski glumac Mihailo Marković, a nakon njega upravnici su bili Dušan Vuksan, Ljubomir Rajčić, Jovan Gec i Vitomir Bogić.

Međuratna crnogorska štampa redovno je pratila rad pozorišta, kritički se osvrćući na repertoar i iznoseći prikaze pozorišnih predstava. Širi izbor pozorišnih kritika u međuratnom periodu objavio je Milovan Radojević 2009. godine u publikaciji *Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici (1917-1941)*.¹⁷¹

Repertoar profesionalnog teatra Narodnog pozorišta bio je raznolik i sastojao se od drama, satira, šaljivih komada, tragedija, burleski, opereta i vodvilja. Osim djela jugoslovenske književnosti koja su prednjačila, repertoar je obuhvatao i veliki broj djela francuske dramske književnosti koji se osim klasika, u najvećoj mjeri sastojao iz građanske drame i komedije nastale u Francuskoj u drugoj polovini XIX ili na samom početku XX vijeka. Naime, to je period kada se u Parizu, za koji se vezuju ideje slobode i ležernosti života, razvija intenzivna pozorišna aktivnost obilježena sličnim shvatanjima.¹⁷² Svojim težnjama tzv. bulevarsko pozorište bilo je veoma udaljeno od velikih romansijera iz druge plovine XIX vijeka, poput Zole ili Flobera. Veoma popularni dramski autori tog vremena, danas gotovo zaboravljeni poput Saše Gitrija (Sacha Guitry), Viktoriena Sardua (Victorien Sardou), A. Denerija (A. Dennery) punili su pozorišne sale u Parizu kao i na Cetinju. Ovaj repertoar, njegovao je prije svega teme iz svakodnevnog građanskog života poput novca, politike, društvenih predrasuda. Brak i bračni odnosi predstavljali su jednu od najeksploatisanijih tema, uglavnom sa ciljem da se publika zabavi i rasonodi bez dublje analize viđenja društva. Građansko pozorište tog vremena bilo je prožeto zabavljačkim duhom i optimističkom vizijom stvarnosti.

Pozorišna kritika u Crnoj Gori koja se počinje razvijati sa osnivanjem Narodnog banskog pozorišta zamjerala je povremeno upravicima pozorišta da ne njeguju u dovoljnoj mjeri repertoar sa tematikom iz sopstvene društvene sredine. Isticano je da se zabavno mora zamjeniti vrijednostima koja uče na bolje i plemenito, sa više umjetničkog izraza. Za predstave francuskih dramskih pisaca bulevarskog pozorišta komentarisano je i da su napisane za uži krug ljudi i iz njihovih života, te da njihov sadžaj nije za crnogorsku publiku, samim tim što je pisan za visoko društvo i buržoaziju, a da je u Crnoj Gori moral na drugoj osnovi nego što je u sredinama u kojima se ovi komadi realizuju.

¹⁷⁰ Đ. D. Pejović, *op. cit.*, str. 169.

¹⁷¹ Vidi: Milovan Radojević, *Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici*, CNP, Podgorica, 2009. Članci koji su unijeti u ovaj izbor objavljeni su u listovima : *Cetinjske novine* (1916-1918), *Cetinjski odjek* (1923-1933), *Crna Gora* (1920-1929), *Epoha* (1930-1931), *Glas Boke* (1932-1941), *Glas naroda* (1926-1929), *Lovčenski odjek* (1925) i (1934-1935), *Narodna riječ* (1919-1929), *Narodni list* (1935-1939), *Razvršje* (1932), *Slobodna misao* (1922-1941), *Valjci* (1933-1934), *Zapisi* (1927-1941), *Zeta* (1930-1941), *Zetski glasnik* (1931-1941).

¹⁷² B. Džakula, *Pozorište za drugog castva, Francuska književnost 3/I*, Svjetlost- Sarajevo, Nolit-Beograd, 1981, str. 28.

Narodno pozorište Zetske banovine prikazalo je tokom svog desetogodišnjeg rada repertoar sa preko 170 komada.¹⁷³ Pozorište je prikazivalo predstave i van matične scene, i to po ustaljenoj šemi. Gostovanja na primorju bi se održavala u novembru i decembru, dok bi se tokom aprila i maja išlo na turneje po gradovima na sjeveru Crne Gore.¹⁷⁴ U namjeri da se publici predstavi sa što više autora i njihovih drama, žurilo se da se tokom sezone postavi na scenu veliki broj komada, što se često odražavalo na kvalitet.¹⁷⁵ Pozorišna kritika navodi da na taj način, komadi nijesu mogli uvijek biti dovoljno spremljeni, da su bili bez veće umjetničke i literarne vrijednosti, da se uprava nije trudila da razumije sredinu u kojoj živi i da joj svoj rad prilagodi.

Od velikana francuske književnosti, na repertoaru Narodnog pozorišta nailazimo najprije na Molijerove komade. Naime, još je 1924. godine Cetinjsko pozorišno društvo svojim sugrađanima predstavilo jednu od Molijerovih najpoznatijih komedija *Liječnik protiv volje* (*Médecin malgré lui*, negdje prevedeno: *Na silu liječnik*) u režiji Milutina Plamenca profesora Cetinjske gimnazije, o čemu pišu listovi *Narodna riječ* i *Crna Gora* u okviru pozorišne hronike: *Pored određenih nedostataka, uspjeh ove predstave bio je dobar, za početak čak iznad očekivanja*.¹⁷⁶ Ovu Molijerovu komediju prikazalo je 1931. godine i bajičko pozorišno društvo *Bratstvo* na bajičkoj pozornici.¹⁷⁷ Molijerovi komadi izvodili su se i u Podgorici i Danilovgradu. O komediji *Na silu ženidba* (*Le mariage forcé*) koju je izvelo kulturno-prosvjetno društvo *Jedinstvo* 12. oktobra 1931. u Danilovgradu piše Mihailo R. Vuković u listu *Slobodna misao*. Moliera su prikazivale i glumačke sekcije određenih gimnazija. Naime, u školskoj 1928/29. u okviru svetosavske svečanosti nakon odžanog predavanja o Molijeru, dramska grupa Podgoričke gimnazije prikazala je *Smješne precioze*.¹⁷⁸

Osim Molijera, na repertoaru su bila i djela Viktora Igoa (Victor Hugo) i Onore de Balzaka (Honoré de Balzac). Naime, *Cetinjsko pozorišno društvo* izvelo je 1927. godine, u režiji Dušana Popovića, komad *Zvonar Bogorodičine crkve* (*Notre-Dame de Paris*) inspirisan djelom francuskog romantičara Viktora Igoa. Prikaz premijernog izvođenja ovog djela iznijet je u listu *Narodna riječ* u kojem autor priloga Đorđije Gvozdenović naglašava da je predstava prikazana pred prepunom salom i da je obilovala jakim scenama impozantnim po tragičnosti i mističnosti, po dekoru i uopšte po scenariju.¹⁷⁹ U kasnijem periodu, tačnije 1933. godine, u renoviranom cetinjskom pozorištu izvedena je premijera pomenute Igove drame (u 5 činova sa 7 slika i predigrom), koju je za pozornicu udesila Šarlota Birhpfejverova. Za režiju je bio zaslužan Miloš Rajčević, a u izvođenju drame je učestvovalo cjelokupno glumačko osoblje.¹⁸⁰ Cetinjska publika je imala prilike da se upozna sa djelom Onore de Balzaka i njegovom komedijom u 3

¹⁷³ Đ. D. Pejović, *op.cit.*, str. 171.

¹⁷⁴ L. Milunović et al. (priređivač), *Stoljeće crnogorskog teatra*, Tom II, Min.kulture C.G. i JU Kraljevsko pozorište Zetski dom, Cetinje 2011, str. 13

¹⁷⁵ M. Radojević, *Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici*, CNP, Podgorica, 2009, str. 11.

¹⁷⁶ Lj. Milunović, *Pozorište u crnogorskoj periodici 1916-1944*, CNP, Podgorica, 2003, str. 30 (*Crna Gora*, V/1924, 3, 3).

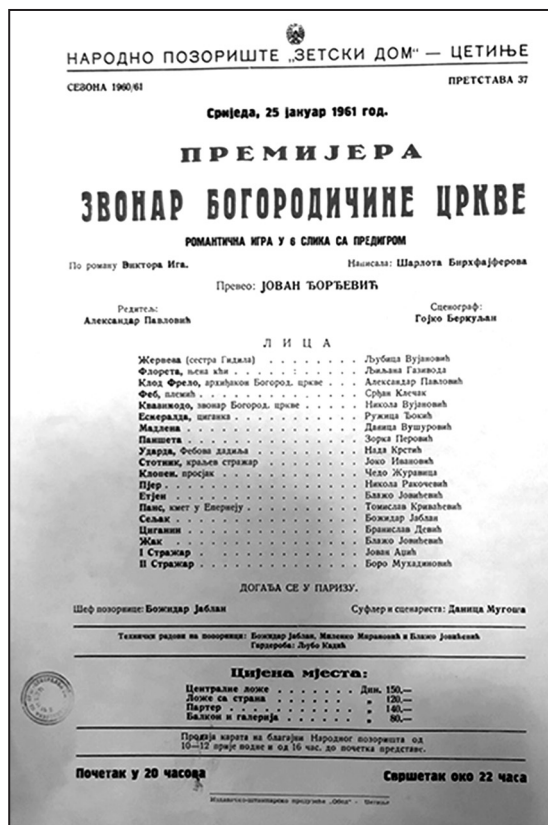
¹⁷⁷ Đ. D. Pejović, *op. cit.*, str. 155.

¹⁷⁸ M. Đuranović, *Podgorička gimnazija 1907-2007*, Podgorica, 2007, str. 106

¹⁷⁹ Povodom premijere „Zvonar Bogorodičine crkve”, *Narodna riječ*, IX/1927, 15, 3, 9. 04. 1927.

¹⁸⁰ Pozorište, *Zetski glasnik*, 3/3, 18.01. 1933.

čina *Merkade ili genijalni prevarant (Mercadet ou Le faiseur)* u režiji Jovana Geca. U glavnoj ulozi Merkade-a ocrtan je lik berzanskog špekulanta, poslovnog varalice velikog stila koji se u najtežim prilikama vješto snalazi i obmanjuje ljude u novčanim transakcijama.¹⁸¹

Plakat za predstavu *Zvonar Bogorodičine crkve*

Narodno pozorište Zetske banovine prikazivalo je i djela popularnog francuskog pisca, dramaturga i sineaste iz prve polovine XX vijeka Marsela Panjola (Marcel Pagnol) *Topaz (Topaze)* i *Mornareva ljubav (Fanny)*. Premijera satiričnog vodvilja u 4 čina *Topaz*, u režiji Vasa Kosića koju je s francuskog preveo Isa Velikanović, prikazana je premijerno 1932. godine. Kritičari ističu da je riječ o jednom od najboljih komada Narodnog pozorišta koji je ujedno prikazivan i u Podgorici. Glavni junak je skromni, snishodljivi i poštени Topaz koji je zbog svog poštenja izbačen na ulicu, da bi vremenom postao korupcionaš koga umjesto hapštenja odlikuju. *Smišljena režija, dobri glumci i prigodan dekor naišli su na dobar odjek publike.*¹⁸² Drugo prikazano djelo *Mornareva ljubav* (originalni naslov glasi *Fanny* po glavnom liku) premijerno je izvedeno u režiji Jovana Geca 1935. godine.¹⁸³ Riječ je o komediji u 3 čina u kojoj dominira motiv ljubavi.

¹⁸¹ Pozorište, *Merkade*, *Zetski glasnik*, 71/3, 18. 09. 1935

¹⁸² Pozorište, *Zeta*, III, 25, 4-5, 19. 06.1932.; V. Latković, *Iz Pozorišta, Zapisi*, maj/1932, knj. X, sv. 5.

¹⁸³ Pozorište, *Mornareva ljubav*, *Zetski glasnik* 81/3, 23.10.1935.

Godine 1931. na Cetinju je proslavljena stogodišnjica rođenja francuskog dramaturga Viktorijena Sardu-a (Victorien Sardou) izvođenjem njegove komedije običaja *Prisni prijatelji* (*Nos intimes*, 1861) u režiji g. Spiridonovića. Prije izvođenja predstave u pozorištu je održano kratko predavanje gimnazijskog profesora francuskog jezika Joka Grujičića o razvoju Sardu-a kao pisca.¹⁸⁴ Cetinjska publika gledala je dvije godine kasnije i njegovu *Tosku*, u režiji Miloša Rajčevića. *Zetski glasnik* navodi da je ova tragedija zahvaljujući svojim dramskim kvalitetima i potresnom sadržinom, iako djelo sa prilično starog repertoara, rado gledano od strane publike.¹⁸⁵ Godine 1938. premijerno je prikazana i Sarduova popularna komedija *Madam San Žen* (*Madame Sans-Gêne*, 1893), u režiji Jovana Jeremića.¹⁸⁶ Fabula ovog historijskog komada je zasnovana na životu izvjesne Katarine Hubscher (Catherine Hübscher) porijeklom iz skromnog miljea koja udajom za budućeg Bonapartovog maršala ulazi u visoke društvene krugove. Uprkos tome, Katarina nastavlja da se izražava kao seljanka, ne krijući svoju prostodušnost i otvorenost prema Napoleonu koji je zbog tih osobina voli i uvažava. Ova predstava bila je na repertoaru i u socijalističkoj Jugoslaviji sa odličnom interpretacijom srpske glumice Mire Stupice.

Cetinjska publika je bila u prilici da premijerno pogleda 1936.godine popularnu dramu *Gospođa s kamelijama* (*La Dame aux camelias*), A. Dime sina (Alexandre Dumas –fils) koja je poslužila kao inspiracija za Verdijevu operu *Traviata*. Ovo djelo sa autobiografskim elementima veliča veliku ljubav kurtizane Margarit Gotje (Marguerite Gautier) koja umire od tuberkuloze nakon što je od sveštenika dobila oprost za svoj grešni život.¹⁸⁷ Od istog autora na sceni Nikšićkog pozorišta glumci cetinjskog *Narodnog pozorišta* izveli su 1938. godine komediju u tri čina *Čast i novac* za koju se ističe da dostojno reprezentovala svog autora, čiji je glavni cilj da pouči.¹⁸⁸

Kao najuspješniju predstavu, po režiji, glumi, dekoru i kostimima u pozorišnoj sezoni 1932/33 kritičari navode romantično obojenu melodramu s pjevanjem *Dvije sirotice* (*Les deux orphelines*) francuskih autora Adofa d'Eneri-a i Karmona (Adolphe Philippe d'Ennery et Cormon) u režiji Miloša Rajčevića, uz besprekornu muziku pod dirigentsvom Franja Lenca. List *Cetinjski odjek* navodi da se u ovoj drami ocrtavaju dvije krajnosti društva, raskoš i krajnje siromaštvo,¹⁸⁹ dok Ilija Zorić u časopisu *Zapisi*¹⁹⁰ ističe da je ova drama puna romantike i pomalo dosadne sentimentalnosti privukla izuzetnu pažnju cetinjske publike. Iste pozorišne sezone prikazana je i D'Enerijeva drama *Pariska sirotinja* koju je napisao sa Dimanoarom (*Les pauvres parisiens* de Dumanoir et Adolphe d'Ennery) u režiji Jovana Geca, za koju se kaže da su scenario, kostimi i maske bili besprekorni.¹⁹¹

¹⁸⁴ Pozorište, *Zetski glasnik* 59/3, 16. 09. 1931.

¹⁸⁵ Pozorište, *Zetski glasnik*, 4, 3, 21. 01. 1933.

¹⁸⁶ Pozorište, *Mme San Žen*, *Zetski glasnik*, 746, 3. 15. 10. 1938.

¹⁸⁷ Narodno pozorište, *Narodni list*, II, 66, 418. 01. 1937.

¹⁸⁸ Posljednje gostovanje Narodnog pozorišta Zetske banovine, *Slobodna misao*, 29. 05. 1938.

¹⁸⁹ Pozorište, *Dvije sirotice*, *Cetinjski odjek*, 16. 10. 1932., 12/3; Pozorište, *Zetski glasnik*, 77/4. 05. 10. 1932.

¹⁹⁰ I. Zorić, Iz pozorišta, *Zapisi*, VI/1932, knj. XI, sv. 5, 292-294.

¹⁹¹ Pozorište- *Pariska sirotinja*, *Zetski glasnik*, IV/1932, br. 12 i 13, 3, 13. 02 i 17. 02. 1932.

Na repertoaru su bile i dvije dramatizacije francuskog pozorišnog autora jevrejskog porijekla Alfred Savoara (Alfred Savoir). Riječ je o adaptaciji Tolstojeve novele *Krajcerova sonata* (*La sonate à Kreutzer*) napisane 1889. godine, prikazane u režiji Jovana Geca 1931. i komediji *Osma žena* (*La huitième femme de Barbe bleue*), prikazanoj u dva navrata 1930. i 1936. godine. *Krajcerova sonata*, koju je s francuskog preveo M.Kovačević, predstavlja debatu na temu ljubav i oštru kritiku savremenog braka u kojem dominira bolesna ljubomora.¹⁹² Ova predstava koju su ujedno igrali i nikšićki diletanti otvorila je sezonu Gradskog pozorišta u Nikšiću 1932. godine. Tom prilikom navođene su riječi francuskog književnika Romena Rolana (Romain Roland) o *Krajcerovoj sonati*.¹⁹³ *Osma žena* je laka francuska komedija izvođena kasnije na Brodveju i prenijeta na veliki ekran kao nijemi film. Glavna ličnost je bogati Amerikanac Džon Braun (John Braun) koji se ženio sedam puta i koji misli da za svoj novac može da kupi sve na svijetu pa i sopstvenu ženu. Međutim, dešava se da se njegova osma žena Monika razlikuje od prethodnica. Njen je cilj da pridobije Džona za muža i da ga veže za sebe za čitav život. Da bi to osigurala, ona u njemu izaziva ljubomoru.¹⁹⁴

Rođaka iz Varšave (*Ma cousine de Varsovie*) je djelo plodnog francuskog dramaturga s prve polovine XX vijeka, scenariste i glumca Luja Verneja (Louis Verneuil) čija su pojedina djela igrana na Brodveju i prenijeta i na veliki ekran. Vernej je tipični predstavnik bulevarskog pozorišta čiji je repertoar zabavnog karaktera. *Rođaka iz Varšave*, u režiji Milana Orlovića igra prvi put pred cetinjskom publikom 1931. godine. Govori o prevarenom mužu koji nagovara svoju rođaku da zavede neželjenog ljubavnika. Isti komad prikazan je i 1937. godine u režiji Vitomira Bogića. U Parizu, ova predstava je ponovo stavljena na repertoar 1988. godine. Njen prikaz iznio je u časopisu *Zapisi* Ilija Zorić.¹⁹⁵ Temom nevjerstva i braka bez ljubavi bavi se i druga Vernejeva predstava *Žena mog života* (*La femme de ma vie*), nastala u Parizu 1938. godine, da bi bila prikazana cetinjskoj publici već 1939.

Uz Verneja, kralj bulevarskog pozorišta u Parizu bio je i francuski glumac, dramski pisac i režiser, rođen u carskoj Rusiji Saša Gitri čiji se komad *Žaklina* (*Jacqueline*),¹⁹⁶ u kojem glavnu ulogu Armana Bertrana (Armand Bertrand) igra Jovan Gec, prikazuje cetinjskoj publici 1931. godine.

Godine 1933. prikazana su dva pozorišna komada francuskog pjesnika i dramskog pisca Anri Bataja (Henry Bataille) čija djela predstavljaju oštru kritiku morala visokih društvenih slojeva u Francuskoj. Marta 1933. godine na Cetinju je izveden komad *Vaskresenje* (*Resurrection*), po Tolstojevom romanu u režiji Miloša Rajčevića. Drugi Batajev komad *Svadbeni marš* (*La mache nuptiale*) u režiji Vasa Kosića, izveden je premijerno na Cetinju 8. aprila iste godine. *Slobodna misao* ističe

¹⁹² I. Zorić, Iz pozorišta, *Zapisi*, V/1931, knj.IX, sv. 5, 304-306.

¹⁹³ Pozorište, *Slobodna misao*, 41, 3, 23. 10. 1932

¹⁹⁴ V. Latković, Cetinjsko pozorište, *Zapisi*, IV/1930, knj. VII, 125-127

¹⁹⁵ I. Zorić, Iz pozorišta, *Zapisi* V/1931, knj. IX, sv. 4, 239-243.

¹⁹⁶ Pozorište, *Zetski glasnik*, 67, 14. 10. 1931

da Bataj u svojim djelima najviše slika psihologiju žene i njenu životnu borbu,¹⁹⁷ dok se u listu *Zeta* navodi da je riječ o vještom slikaru ljubavi, njenih tajni i svemoćnog uticaja na sentimentalne duše.¹⁹⁸

Komedija po tekstu francuskog dramskog pisca i književnog kritičara, Etijena Reja (Etienne Rey) *U novoj koži*, (*Peau neuve*), u režiji Aleksandra Cvetkovića izvedena je premijerno 23. marta 1933. godine. Štampa ističe da je riječ o djelu bez veće literarne vrijednosti koje govori o svakodnevnim događajima u bračnom životu viših društvenih krugova.¹⁹⁹ Od istog autora, uz R.de Flersa i G.A. Kavajea (Robert de Flers i Gaston Armand de Caillavet), izvedena je 1938. godine duhovita komedija *Lijepa pustolovina* (*La belle aventure*), nastala 1913. godine, u režiji Jovana Jeremića.²⁰⁰

Gospođa Iks (*La femme X ili Madame X*) je drama francuskog dramaturga i scenariste Aleksandra Bizona (Alexandre Bisson) koji je stekao veliku popularnost početkom XX vijeka pišući zabavne vodvilje. *Madam X* je kako ističe M. Jeknić u časopisu *Slobodna misao*²⁰¹ djelo umjetničke vrijednosti sa moralističkom koncepcijom. Premijerno je izvedeno na Cetinju 11.marta 1933. godine u režiji Miloša Rajčevića.²⁰²

Godine 1936. na Cetinju je premijerno izvedeno djelo *Čovjek koga sam ubio* (*L'homme que j'ai tué*) pjesnika i dramskog pisca iz prve polovine XX vijeka Morisa Rostana (Maurice Rostand), u režiji Jovana Geca. Rostan je homoseksualac koji se u svom životu i radu posebno angažuje za pacifizam. Ovaj komad je prvi put igran u teatru *Pigal* u Parizu gdje je doživio savršen uspjeh. Govori o Francuzu Marselu koji je u I svjetskom ratu ubio Njemca Holderlina (Hölderlin) kod čije vjerenice, nakon što joj je ispričao ubistvo, ostaje da živi. Komad je poslužio kao inspiracija za film snimljen 1932. godine u režiji Ernst Lubića (Ernst Lubitsch).

Na Cetinju je igran i *Baltazar* (*Balthazar*), komedija Leopolda Maršana (Léopold Marchand) poznatog francuskog književnog stvaraoca između dva rata. Ova komedija pretočena u film u Francuskoj 1937. godine koju je s francuskog preveo Dragoslav Ilić prikazana je 1932. godine u režiji Vasa Kosića²⁰³ i 1937. u režiji Vitomira Bogića.²⁰⁴

Pomenimo i neke predstave manje poznatih francuskih autora. Djelo *Naš popa kod bogatih* (*Mon curé chez les riches*) koju su za pozorište postavili Andre de Lord (André de Lorde) i Pjer Šen (Pierre Chainé) prikazano je na Cetinju 1932. godine, dok je naredne pozorišne sezone predstavljena šala-vodvilj po tekstu A. Valabrega (Albin Valabregue) *Jedinstven muž* (*Le premier mari de France*). Obe ove predstave režirao je Miloš Rajčević.²⁰⁵

¹⁹⁷ Gostovanje banskog pozorište, *Slobodna misao* 21/4, 5. 06. 1933.

¹⁹⁸ Pozorište, *Zeta*, 26, 4., 25. 06. 1933.

¹⁹⁹ Pozorište, *Zetski glasnik*, V, 22, 3, 25. 03. 1933.

²⁰⁰ Pozorište, *Zetski glasnik*, 748, 3, 05. 02. 1938.

²⁰¹ Gostovanje banskog pozorišta, *Slobodna misao*, 21/4., 05. 06. 1933.

²⁰² Pozorište, *Zetski glasnik*, 19/3, 15. 03. 1933

²⁰³ Pozorište, *Zetski glasnik*, 70/ 3, 10. 09. 1932.

²⁰⁴ Pozorište, *Zetski glasnik*, 35-36, 16. 01. 1937

²⁰⁵ Pozorište, *Zetski glasnik*, 30/4, 26. 04. 1933

Na sceni Narodnog pozorišta izvođen je i određeni broj opereta čiji su libretisti bili Francuzi. Godine 1932. cetinjskoj publici prikazana je vesela igra u 3 čina s pjevanjem, *Marija kći puka* (*La fille du régiment*) koju je sa francuskog preradio F.Blum na muziku Donicetia (Gaetano Donizzeti). Ovu operetu režirao je Aleksandar Cvetković, dok je vojnim horom i horom muzičkog društva *Njegoš* dirigovao Franjo Lenc. Ova opereta i danas je na repertoaru francuskih pozorišta.

Plakat za operetu u Francuskoj iz 1910. godine

Banovinsko pozorište prikazalo je 1933. godine komičnu operetu u 4 čina *Mamzel Nituš* (*Mam'zelle Nitouche*) Anri Melaka (Henri Meilhac) i Alber Miloa (Albert Millot) u režiji g.Cvetkovića. Libreto ove operete poslužio je za realizaciju istoimenog francuskog filma 1943. godine. Muziku je komponovao Erve (Hervé), dok je orkestrom gradske muzike dirigovao Franjo Lenc. Opereta koja ismjeva disciplinu katoličkih zavoda napisana u lakom tonu uspjela je da privuče brojnu publiku. Biće izvedena i 1936. godine u Kotoru od strane diletanskog pozorišnog društva *Bokelj*.²⁰⁶

²⁰⁶ Večeras Mzel Nitouche, *Glas Boke*, 170/4, 04. 04. 1936.

Čedna Suzana (La chaste Suzanne) je opereta u 3 čina koju su napisali Antoni Mars (Antony Mars) i Moris Devalijer (Maurice Desvallières) na muziku Žana Žilbera (Jean Gilbert). Premijerno izvođenje na Cetinju bilo je 16. aprila 1933. u režiji Aleksandra Cvetkovića. U opereti se žigoše licemjerstvo i pokvarenost viših društvenih slojeva. Nježnu i melodičnu muziku Žana Žilbera dobro je interpretirao orkestar vojne muzike pod dirigentstvom Franja Lenca.²⁰⁷

2. Crnogorski likovni stvaraoci školovani u Parizu

U periodu između dva svjetska rata, čitava generacija mladih crnogorskih slikara i vajara po kojima je Crna Gora prepoznata u svijetu, školovana je u Parizu. Odabir Pariza za usavršavanje likovnih umjetnika, osim istorijskih, imao je i umjetničkih razloga. Mnogobrojne izložbe, muzeji, atmosfera koja je vladala u slikarskim krugovima kao i nova saznanja prožeta kosmopolitskim tendencijama otvorili su likovnim stvaraocima iz Crne Gore nove vidike i pružili mogućnost za nadogradnju nacionalne tradicije.

Budući da onovremena Crna Gora nije mogla svojim slikarima pružiti adekvatne uslove za rad, mnogi od njih se iz Francuske ne vraćaju u svoj zavičaj, već nastavljaju da žive i stvaraju u Beogradu. Napomenimo da se u Beogradu odigrao jedan izuzetno značajan likovni događaj koji je predstavljao vrhunac likovne saradnje sa Francuskom. Bila je to izložba pod nazivom *Sto godina francuskog slikarstva* održana u *Muzeju kneza Pavla* u proljeće 1939. godine za koju se smatra da je bila najveća izložba francuskog slikarstva XIX vijeka organizovana van Francuske.²⁰⁸

Među najistaknutijim crnogorskim likovnim stvarocima školovanim u Parizu ističu se Milo Milunović, Petar Lubarda, Mihajlo Vukotić, Jovan Zonjić, Milan Božović, Mirko Kujačić i vajar Risto Stijović. Iako su rijetko izlagali u Crnoj Gori, crnogorski listovi i časopisi na Cetinju, Nikšiću i Podgorici, bilježili su njihov uspjeh, redovno pratili njihov umjetnički rad i o tome izvještavali javnost. Veliki broj njihovog likovnog opusa izložen je u *Narodnom muzeju* Crne Gore na Cetinju u Umjetničkom muzeju u zgradi Vladinog doma i u Biljardi kao i u *Crnogorskoj galeriji umjetnosti Dado Đurić* na Cetinju.

Petar Lubarda (Ljubotinj 1905-Beograd 1974) Školovanje, koje započinje u Ljubotinju kraj Cetinja, nastavlja na Cetinju i Herceg Novom. Budući da je bio sin oficira potpukovnika kraljevske vojske koji je sa porodicom često mijenjao mjesto boravka, gimnaziju pohađa u Splitu, Sinju i Nikšiću. Upisuje umjetničku školu u Beogradu 1925. godine, da bi godinu kasnije otišao u Pariz gdje nastavlja da se usavršava na Akademiji Lijepih umjetnosti (Académie des Beaux Arts) učestvujući povremeno na grupnim izložbama. Međutim, veoma brzo prekida studije da bi obilazio

²⁰⁷ Pozorište *Zetski glasnik*, 30/4, 26. 04. 1933.

²⁰⁸ M. Vitković Žikić, *Primenjena umetnost i srpsko-francuski odnosi 1904-1944 u: Srpsko-francuski odnosi 1904-2004*, Beograd, 2005, str. 185.

pariske muzeje i galerije i proučavao klasike evropskog slikarstva, što je uticalo na formiranje Lubardinog slikarskog izraza. O tom periodu kaže:

Prirodno, odmah odoh na „poklonjenje“ remek-djelima u Luvru. Prvi utisak me je malo zbunio, ali ne i zastrašio, jer ništa nisam znao o svemu tom; ni ko je Ticijan, ni Rembrant, ni Goja...Niti sam ih razlikovao. Gledao sam slike i divio se. I prvo što mi pade na um pri gledanju jeste pomisao i radoznalost da nekako dokučim šta se krije ispod „kore“; na kakav način je napravljeno sve to. Zatim sam češće navraćao proganjan uglavnom istom željom: otkriti tajnu tih majstora...²⁰⁹

Posebno je inspirisan slikarima poput Matisa (Matisse), Braka (Brack) i Pikasa (Picasso) i oduševljen fovizmom i kubizmom. Tih godina nastaju slike *Mrtva priroda* (1927) koja predstavlja simbiozu kubizma i ekspresionizma, *Za stolom* (1927) koju je naslikao pod uticajem Van Goga (Van Gogh) i *Motiv sa Marne* (1931) inspirisana Gogenovim slikarstvom na kojoj je prikazana djevojka pored rijeke koja uživa u dokolici i vinu. Lubardine slike nastale u Parizu, karakterišu dramski realizam kao i sadržaji inspirisani velikim gradskim životom što je uočljivo na slikama *Plavi izlog* (1930) i *Malakof* (1932) gdje Lubarda slika dućane u velikom gradu. Nakon 1932. godine, Lubarda se vraća u Beograd da bi od 1938. do 1940. opet boravio u Parizu. Na međunarodnoj izložbi u Parizu 1937. godine, Lubarda osvaja prvu nagradu *Grand Prix*.

Istoričarka umjetnosti Ljiljana Zeković ističe da je Lubardino slikarstvo međuratnog perioda prožeto stilskim odrednicama poetskog realizma i intimizma gdje linija, boja i svjetlost imaju i psihološku komponentu. Naime, novi način umjetnosti nije više zahtjevao da slika bude vjerna, već da bude ubjedljiva. Lubarda izbjegava prave linije, dok svjetlost na njegovim platnima produbljuje prostor, a dramatičnost izražava kontrastima svjetlog i tamnog (*Majka sa djetetom* 1934, *Bombardovanaje San Sebastijana* 1937).²¹⁰

²⁰⁹ Preuzeto iz A. Zadrima, *Crnogorski slikari i vajari*, Obod, Cetinje, 1986, str. 81.

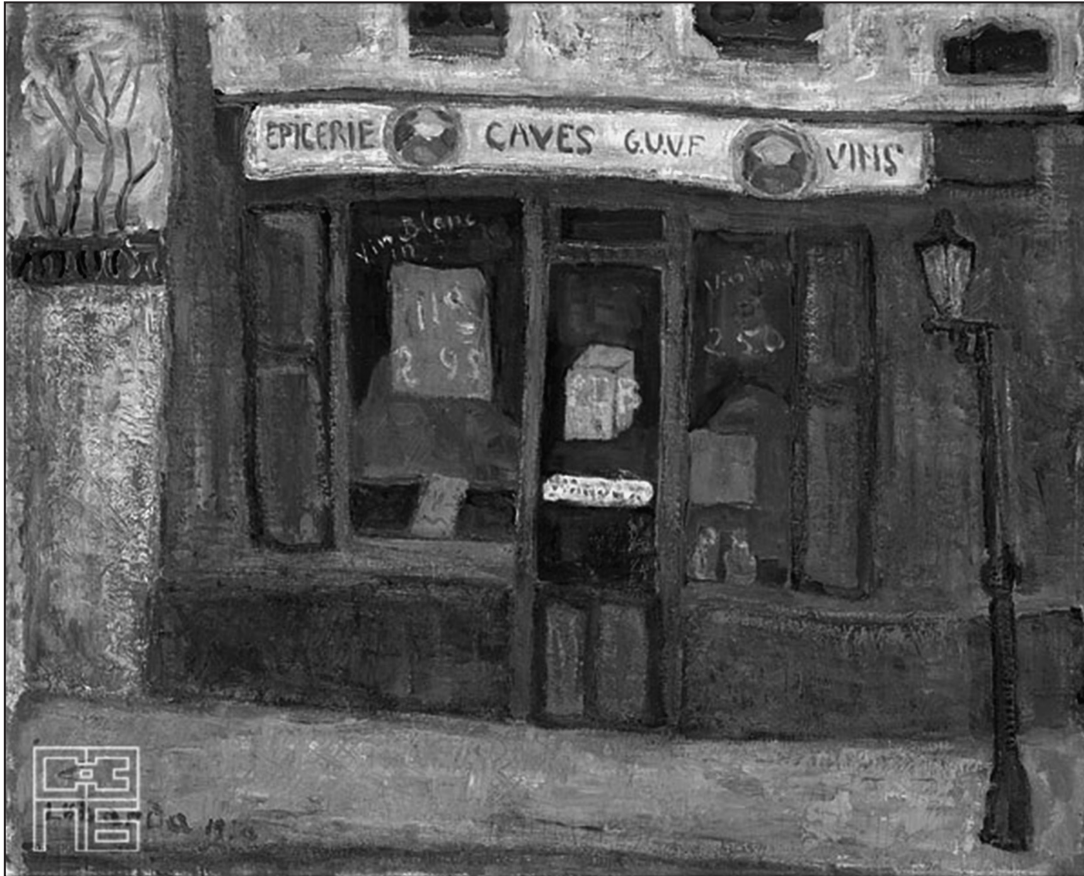
²¹⁰ Lj. Zeković, *Individualne likovne poetike*, Centar savremene umjetnosti Crne Gore, Podgorica, 2008., str. 12.

Petar Lubarda, Motiv sa Marne, 1931

Lubardin slikarski opus u kasnijem periodu duboko je obilježio podlovcenski kamenjar i krajolik u kojem je rođen, koji se odlikuje koloritom, kontrastom boja i dramatičnošću. Prekretnicu u njegovom slikarstvu predstavlja samostalna izložba održana 1951. godine u Beogradu nakon koje napušta realističku fazu da bi se okrenuo apstrakciji.

Lubarda postaje dopisni član SANU 1959. godine, a od 1961. godine njen je redovni član. Godine 1997. ustanovljeno je najveće priznanje *Petar Lubarda* koje se dodjeljuje za likovnu umjetnost u Crnoj Gori. Osim u Beogradu gdje je 2014. otvoren legat Petra Lubarde na Senjaku i gdje su osim slika izložene i njegove lične stvari, veliki broj Lubardinih djela nalazi se u *Umjetničkom muzeju* na Cetinju, dok je u *Biljardi* izložen njegov portret Petra II Petrovića Njegoša.

Petar Lubarda, Plavi izlog, 1930

Milo Milunović (Cetinje 1897- Beograd 1967) se školovao na Cetinju, Skadru, Monci, Firenci. Najveći uticaj na njegovo slikarstvo ostavio je boravak u Parizu u kojem se usavršavao u dva navrata, najprije od 1919. do 1922. godine, a kasnije od 1926. do 1932. godine. U gradu svjetlosti koji je nazvao umjetničkim Vavilonom, Milunović upoznaje velikane evropskog slikarstva, obilazi muzeje i proučava slike izložene u Luvru.

Za djela nastala u prvom pariskom periodu karakteristični su tamni tonalitet i čvrsta struktura (*Akt* 1921., *Kupačice* 1922.).²¹¹ Najveći uticaj na Milunovića ostavlja francuski slikar Pol Sezan (Paul Cezanne) zahvaljujući kojem je, kako ističe, shvatio suštinu likovnog izraza i izučio da čita sa slike:²¹²*Preko njega, samo preko njega, ušao sam u suštinu te umetnosti koja se zove slikarstvo*, izjavljuje u jednom intervju-u časopisu NIN-u 1957. godine.

²¹¹ M. Lompar, *Milo Milunović*, Matica Crnogorska, NIG Pobjeda, DPC-Podgorica, Podgorica, 2012, str. 20.

²¹² Lj. Zeković, *op. cit.*, str. 26.

Milo Milunović, *Kupačice*, 1921

Tokom drugog boravka u Parizu napušta neoklasicizam, da bi slikao pejzaže, mrtvu prirodu i enterijere. U tom periodu stvara značajna djela za crnogorsko slikarstvo koja se odlikuju klasičnom kompozicijom i intimističkim temama. Uticaj Sezana i dalje je prisutan na platnima na kojima je prikazana mrtva priroda poput *Mrtve prirode sa violinom* nastale 1930. godine ili pejzaži poput *Pejzaža iz Provanse* ili *Luke u Bolimu* izloženim u *Umjetničkom muzeju* na Cetinju.²¹³ U tom periodu nastaju i djela koja za inspiraciju imaju gradske teme (*Mesara* i *Prodavac voća i povrća* 1930).

²¹³ *Ibid.*, str. 22.

M. Milunović, Mrtva priroda sa violinom, 1930

U Parizu u kojem je veoma zapažen priređuje tri samostalne izložbe i više grupnih. Izlaže između ostalog na *Jesenjem salonu (Le Salon d'Automne)* i salonu *Tiljeri (Le Salon des Tuileries)*. Inspirisan francuskim modernim slikarstvom, godine 1928. a potom 1938. zastupaće Francusku na *Bijenalu* u Veneciji.

Osim pejzaža i portreta, Milunović je izrađivao i freske i mozaike. Na poziv prijatelja Nika Lukovića, godinu 1923. provodi u Prčnju gdje slika fresko-slike za katedralnu crkvu *Bogorodičin hram (Krštenje Hristovo, Sveti Sebastijan, Blažena Ozana)*.

U Beogradu 1937. godine učestvuje u osnivanju *Akademije likovnih umetnosti* na kojoj će postati redovni profesor 1952. godine. Jedan je od osnivača *Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore* i *Umjetničke škole* na Cetinju koja nastavlja rad u Herceg Novom. Imao je 32 samostalne izložbe i brojne kolektivne u zemlji i inostranstvu. Prošao je kroz 5 slikarskih faza – od neoklasične do tzv. mediteranske. Bio je redovni član *Srpske akademije nauka i umetnosti* od 1958. godine. Njegovi radovi su bili

zastupljeni na svim važnijim predstavljajima jugoslovenskih umjetnika u svijetu. Dobitnik je mnogobrojnih nagrada među kojima i ordena Legije časti 1939. godine.

Jovan Zonjić (Cetinje 1907- Beograd 1961) - Nakon završene umjetničke škole u Beogradu 1931. godine, studira slikarstvo u Parizu osam godina. Pohađa studije istorije umjetnosti i arheologije na Sorboni i školu u Luvru koju vodi akademski slikar Rober Rej (Robert Rey), akademik i profesor na *Ecole nationale supérieure des beaux arts*. Uz Milunovića, sa kojim je jedno vrijeme djelio atelje, Zonjić je bio inspirisan Sezanovim djelima: *Naročito je na mene uticala Sezanova doslednost u izgrađivanju slikarskog oblika*. Podržavao je racionalizam u građenju slike i poštovanje forme i na njega su snažno uticala dostignuća moderne francuske likovne umjetnosti. Period stvaralaštva u Parizu se odlikuje slikama čvrste strukture koje izrađuje u bojama toplih tonova. Među njegova najvrednija djela spadaju slike *Crveni atelje*, *Odaliska*, *Akt*.²¹⁴Nacionalni muzej moderne umjetnosti u Parizu je otkupio njegov rad *Crnkinja* 1939. godine. Ova slika koja je nakon II svjetskog rata nestala zamjenjena je 1956. godine njegovim poluapstraktnim djelom *Mrtva priroda u crnom okviru*. Zonjić izlaže 1931. godine na Cetinju oko četrdeset radova, aktove i pejzaže, a u godinama poslije II svjetskog rata vraća se temama inspirisanim zavičajem svoje rodne Crne Gore.

Jovan Zonjić, Motiv iz Pariza

²¹⁴ M. Lompar, *Crnogorski slikari*, Atlas grupa-Podgorica, Cid-Podgorica, 2010, str. 47.

*Mihailo Vukotić,
Autoportret*

Mihajlo Vukotić (Čevo 1904 - Cetinje 1944) - Učio je umjetničku školu u Beogradu koju nakon dvije godine napušta da bi otišao u Pariz gdje nastavlja studije slikarstva. U Parizu je boravio u dva navrata 1926. i 1930. godine, družio se sa Petrom Lubardom i brojnim drugim umjetnicima. Godine 1928. izlagao je u Beogradu u tek otvorenom Umjetničkom paviljonu *Cvijeta Zuzorić* na Kalemegdanu. Pripadao je umjetničkoj grupi *Oblik*. Dok je boravio u Parizu slikao je gradski pejzaž, da bi u četvrtoj deceniji XX vijeka slikao pretežno figure na kojima dominira tamni tonalitet, prefinjene i upečatljive misaone portrete i autoportrete (*Akt, Autoportret*). Izlagao je na međunarodnoj izložbi u Parizu 1937. godine. U godinama pred rat, slikao je sela i predjele oko Beograda i pejzaže iz Ulcinja i okoline koji spadaju u njegove najbolje radove.²¹⁵ Godine 1940. se definitivno vraća na Cetinje. Pored slikarstva bavio se freskodekoracijom, karikaturom i ilustracijom.

Milan Božović (Piperi 1909 - Beograd 1992) je završio umjetničku školu u Beogradu 1930., da bi potom studirao u Parizu Akademiju lijepih umjetnosti (Ecole nationale supérieure des beaux arts) od 1933. do 1938. U tom periodu slika uglavnom pejzaže i portrete u duhu poetskog realizma. Služi se najčešće tamno ljubičastom bojom. Učestvuje u značajnoj izložbi slikara s područja Jugoslavije 1932. godine u Parizu. Jedan je od osnivača i prvi predsjednik *Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore*. Izlagao je samostalno u Podgorici i Beogradu. Likovno je oblikovao grb Federalne države Crne Gore 1944. godine i koautor je nacrtu za prvi jugoslovenski socijalistički dinar.

Milan Božović, Maslinjak

²¹⁵ *Ibid.*, str. 60.

Milan Božović, Petrovac na moru

Mirko Kujačić (Nudo kraj Kolašina 1901 - Mostar 1987) je završio glumačko-baletsku školu 1924. u Beogradu da bi potom tri godine studirao slikarstvo u Parizu na Akademiji predstavnika kubizma Andre Lota (André Lhote). Ispred Luvra je prodavao svoje crteže posjetiocima da bi platio školovanje. Bavio se amaterski vajanjem, slikao je figure i pejzaže u ulju, radio freske i mozaike i bavio se grafikom. Izlagao je 1931. godine na Cetinju gdje je u tom periodu bio scenograf banovinskog pozorišta. Kujačićevo slikarstvo karakteriše ekspresionizam kao i bujna i jaka mašta.²¹⁶Njegovo ime je vezano za angažovanog slikara. Objavio je *Manifest za kolektivnu umjetnost pravde, poštovanja i bratstva* u kojem je izložen program socijalnog slikarstva čime je podstaknuta borba protiv tradicije i čiste umjetnosti. Poznat je njegov rad *Slika sa cokulom*, sa skinutom cipelom sa radničkog stopala ispod koje je pisalo *Zimski motiv* kojim izražava originalan pristup umjetničkom stvaralaštvu. Bila je to prva javna manifestacija socijalne umjetnosti u nekadašnjoj Jugoslaviji. Nakon drugog svjetskog rata Kujačić se vraća u Crnu Goru, u Herceg Novi gdje predaje u umjetničkoj školi. U poznijim godinama će živjeti u Mostaru kada slika na apstraktniji način pejzaže Mostara, Bune i Počitelja.

²¹⁶ Z. G. Jeremić, *Mirko Kujačić-slikar*, preuzeto sa sajta: <http://www.angelfire.com/planet/prosvjetamo/mirkokujacic.html>

Mirko Kujačić, Ribari, 1930

Risto Stijović (Podgorica 1894 – Beograd, 1974). Nakon završene gimnazije u Podgorici studirao je vajarstvo u Beogradu od 1912. do 1914. u klasi Đorđa Jovanovića. Studije je nastavio nakon I svjetskog rata najprije u Marselju, a potom 1917. godine u Parizu u Ecole des beaux-arts. U tom gradu je upoznao poznate francuske vajare Fransoa Pompona (François Pompon) i Žozef Bernara (Joseph Bernard) sa kojima je saradivao. U Parizu je proveo deset godina i učestvovao na brojnim izložbama. Bio je povezan sa grupom umjetnika tzv. *Pariske škole* što je uticalo na njegovo stvaralaštvo. U Beograd se vraća 1928. godine gdje postaje profesor crtanja u gimnaziji. Priređuje između dva rata tri samostalne izložbe. Na internacionalnoj izložbi u Parizu 1937. nagrađen je zlatnom medaljom. Bio je član grupe *Oblik* u Beogradu koja je podsticala novo i moderno u umjetnosti.²¹⁷ Dok je boravio u Parizu, u periodu od 1919. do 1923. radio je skulpture ličnosti iz Njegoševog Gorskog vijenca (Iguman Stefan, Vuk Mandušić, Pop Mićo, Mustaj Kadija).²¹⁸ Njegove omiljene teme su ženski aktovi, junaci iz *Gorskog vijenca* kao i životinje i ptice. Stijovićev izraz krasi jasne linije, elegantna jednostavnost i senzualni oblik, a njegovi likovi su uvijek oplemenjeni pozitivnim osjećanjima. Za materijal koristio je uglavnom drvo, ali i mermer, granit, bronzu,

²¹⁷ A. Zadrima, *op.cit.*, str. 36.

²¹⁸ Đ. D. Pejović, *op.cit.*, str. 217

kamen. Stijović je autor spomenika u Beogradu Franše d'Epereu (Franchet d'Esperey), francuskom komandantu savezničke vojske na Solunskom frontu. Bronzana skulptura izgrađena 1936. godine nalazi se na Autokomandi (Voždovac).

U Crnoj Gori izradio je 1932. godine *Spomenik strijeljanim* u Podgorici 1909. godine, bistu *Božidara Vukovića – Podgoričanina* (1939) i *Lovčensku vilu* – spomenik potopljenim dobrovoljcima 1915. godine u Albaniji kod Medove (1939). Naime, u nesreći koja se dogodila uoči Badnjeg dana (25. decembar 1915. po starom kalendaru) izgubilo je život 328 crnogorskih dobrovoljaca kada je brod kojim su trebali biti prebačeni u Crnu Goru naleteo na postavljenu minu. Figura izlivena u bronzi predstavlja elegantnu, gordu i dostojanstvenu Crnogorku – vilu koja je okrenuta prema Lovčenu, simbolu slobode. U desnoj ispruženoj ruci drži jatagan kao poziv na borbu za Crnu Goru, a u lijevoj lovorov vijenac simbol slave koji kruniše rodoljube i njihov čin. Statua je postavljena na četvrtasti stub ukrašen sa tri reljefa u bronzi koji prikazuju detalje tragične priče. Centralni reljef prikazuje trenutak topljenja broda u Medovskom zalivu; na desnom reljefu prikazan je trenutak napuštanja Amerike, dok lijevi govori o vječitij borbi Crnogoraca za slobodu.²¹⁹

Stijović je bio profesor na *Akademiji likovnih umetnosti* u Beogradu od 1945-1952. godine. Postaje dopisni član *Srpske akademije nauka i umetnosti* 1962. godine, a redovni 1974. godine. U Podgorici je 1970. godine osnovana *Galerija Rista Sijovića*, u kojoj se može uživati u jednom dijelu njegovog opusa.

Risto Stijović, Lovčenska vila, 1939

²¹⁹ <http://www.cetinje-mojgrad.org/?p=24>

3. Aktivnosti *Društva prijatelja Francuske* na Cetinju i u Kotoru

Francuski kulturni uticaj širio se u međuratnom periodu i preko brojnih *Društava (klubova) prijatelja Francuske* koji se osnivaju tokom dvadesetih godina XX vijeka u većim gradovima Kraljevine SHS (Jugoslavije), sa ciljem popularisanja francuske kulture, jezika i književnosti i proslavljanja prijateljstva savezničkih naroda. Smatra se da je početkom tridesetih godina postojalo oko 60 francuskih klubova na teritoriji Kraljevine Jugoslavije.²²⁰ Bila su to mjesta iz kojih se širio francuski duh, francuski jezik i francuska kultura. Svojim djelovanjem ova Udruženja su obuhvatala poznavaoce francuskog jezika, uglavnom gimnazijske nastavnike i manji broj građana.²²¹

U aktivnosti Klubova spadalo je osnivanje biblioteke i čitaonice, održavanje predavanja, koncerata i izložbi, kao i držanje besplatnih kurseva francuskog jezika itd.²²² U *Prosvetnom glasniku*, zvaničnom listu Ministarstva prosvjete Kraljevine Jugoslavije, 23. 04. 1930. godine nailazimo na odluku potpisanu od strane tadašnjeg ministra prosvjete da se u cilju što boljeg upoznavanja francuske kulture odobrava održavanje kurseva francuskog u organizaciji *Udruženja prijatelja Francuske* u prostorijama srednjih, stručnih i osnovnih škola.²²³

Udruženja prijatelja Francuske bavila su se i organizovanjem studentskih odmora. U listu *Politika* 1934. godine objavljena je vijest o organizovanju ljetovanja u Boki Kotorskoj. U tu svrhu bio je zakupljen hotel-pansion *Zelenika* za koji je u reklamnom oglasu istaknuto da spada u najbolje hotele na Jadranu. Prijave za ovaj vid ljetovanja primale su se u kancelariji Francuskog kluba u Beogradu, Radnički dom III.

U Crnoj Gori, postojala su *Društva prijatelja Francuske* u dva grada, na Cetinju i u Kotoru. Njihove biblioteke bile su snabdjevene velikim brojem francuskih knjiga koje će nakon Drugog svjetskog rata ući u fond *Zemaljske centralne biblioteke* na Cetinju. O različitim događajima u ovim klubovima saznajemo iz dnevnih listova i časopisa publikovanih na Cetinju i Kotoru, gdje su se aktivnosti ovih Društava održavale.

Klub prijatelja Francuske na Cetinju osnovan je 1925 i radio je sve do 1941. godine.²²⁴ Bio je smješten u prostorijama *Doma slobode*, današnjeg Vladinog doma. Raspolagao je svojom bibliotekom i redovno dobijao iz Francuske uglednije časopise, listove i ilustracije. Dio knjiga ove biblioteke uključen je u početni fond Centralne Narodne Biblioteke Crne Gore (CNB). Naime, 1947. godine posredstvom Narodne biblioteke i čitaonice *Njegoš* ustupljene su CNB 618 knjiga i periodičnih publikacija u

²²⁰ Lj. Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, (Treći deo) Beograd, 1997. str. 193.

²²¹ Đ. Pejović, *op.cit.*, str. 53.

²²² A. Vujović, *Društva za kulturnu saradnju između Srbije i Francuske*, *Nasleđe*, 23, Filum, Kragujevac, 2012, str. 180.

²²³ *Prosvetni glasnik*, P. br. 15. 148 od 23. 04. 1930. Odluka br. 47.

²²⁴ D. J. Martinović, *160 godina državne biblioteke Crne Gore*, CANU, Podgorica, 2002, str. 243.

više svezaka, sa spiskovima, i van popisa 649 knjiga napisanih ne samo na francuskom, već i na njemačkom, ruskom i italijanskom jeziku.²²⁵

Na osnovu podataka do kojih smo došli iz štampe predsjednik cetinjskog *Društva* 1930. godine bio je g. Džaković Bogdan, dok ga je nešto kasnije, sredinom tridesetih godina, naslijedio gimnazijski profesor i v.d. direktora Cetinjske gimnazije 1937/38 i 1939/40 godine²²⁶ Jokica (Joko) Grujičić.²²⁷

Na Cetinju su, na inicijativu *Kluba prijatelja Francuske*, organizovane koncertne večeri i predavanja na kojima su učestvovali francuski umjetnici i stručnjaci iz Francuske. U cetinjskom listu *Pregled* novembra 1929. godine nailazimo na članak koji govori o posjeti francuskih umjetnica crnogorskoj prijestonici, organizovanoj na inicijativu cetinjskog *Kluba prijatelja Francuske*. Naime, dvije gospođice, Marsel Eklen (Marcele Eclairne) operna pjevačica, i francuska primadona Blanš Difur (Blanche Dufour) pijanistkinja, priredile su u sali *Grand Hotela* jedno izuzetno uspješno koncertno veče.²²⁸

Časopis *Epoha* prenosi da su 1. aprila 1931. godine u prostorijama *Društva prijatelja Francuske* u sali *Doma slobode* na Cetinju održana dva uspješna predavanja na francuskom jeziku. Na prvom predavanju, na temu *Francuska žena pred zakonom*, govorio je g. Bev Meri (Beuve Mery), profesor iz Praga, a na drugom, o sjevernoj Francuskoj, stari poznanik Cetinja G. Rejmon Varnije (Raymond Warnier), veoma aktivan i popularan direktor Francuskog instituta u Zagrebu. Pomenimo da su Francuski institut u Zagrebu, uz onaj u Ljubljani, osnovani po uzoru na slične u Evropi kako bi propagirali francuski kulturni uticaj u sjeverozapadnim djelovima Kraljevine.²²⁹ Varnije je bio veliki poznavalac istorije i kulture jugoslovenskih naroda, pisac i intelektualac koji je dao veliki doprinos u razvoju francusko-jugoslovenskih odnosa i učvršćivanju kulturne saradnje između naroda.²³⁰ Predavanja su praćena velikim brojem projekcija, a posjeta je, kako navodi štampa, bila prilična.

Časopis za nauku i književnost *Zapisi* objavio je članak naslovljen *Priredba „Francuskog dana“ na Cetinju* u kojem se govori o manifestaciji priređenoj 16. aprila 1930. godine u slavu prijateljske zemlje Francuske povodom velikih poplava koje su tog proleća zadesile Francusku. Tadašnji predsjednik *Kluba prijatelja Francuske* g. Džaković tom prilikom održao je pozdravni govor, a nakon toga su u programu nastupali hor cetinjske Gimnazije i Učiteljske škole, muški hor građanskog pjevačkog društva Cetinja *Njegoš*, kao i pozorišna diletantska družina iz Cetinja koja je prikazala komediju vodvilj jednočinku *Gramatika* (La Grammaire) od Labiša (Eugène Labiche).

²²⁵ *Ibid.*

²²⁶ M. Pejović, *Cetinjska gimnazija 1880-1920*, Cetinje, 2007, str. 748

²²⁷ *Zetski glasnik* piše 31. avgusta 1935. godine da je među zvanicima koje su dočekale jednu veću grupu francuskih studenata na Cetinju bio i prof. J. Grujičić od strane *Društva prijatelja Francuske*.

²²⁸ Francuske umjetnice na Cetinju, *Pregled*, 2. 11. 1929

²²⁹ Lj. Dimić, *op.cit.*, str. 193.

²³⁰ *Ibid*, str. 194.

U članku je istaknuto da je posjeta ovoj priredbi bila vrlo dobra i da je ovo zabavno veće uspjelo u svakom pogledu.²³¹

Nadalje, cetinjski *Zetski glasnik* obavještava svoje čitaoce 1933. godine da je *Društvo prijatelja Francuske* 10. marta održalo u Narodnom pozorištu na Cetinju uspješno predavanje praćeno projekcijama, na kome je g-đa Tereza Antoan (Thérèse Antoine) vrlo lijepo i zanimljivo govorila o Parizu i njegovim spomenicima.²³²

Društvo prijatelja Francuske je bilo aktivno i u Kotoru gdje je održavalo svoje konferencije i godišnje skupštine. Iako je raspolagalo skromnim sredstvima, svojim članovima redovno je stavljalo na raspolaganje dnevne novine, ilustracije i knjige, i to srijedom i subotom od 16 do 17h, u čitaonici koja se nalazila u prostorijama Državne gimnazije (danas *Fakultet za turizam i hotelijerstvo*). Sekretar *Društva* bila je dr Stefanija Purec-Haker koja je predavala u kotorskoj gimnaziji francuski i njemački jezik od 1929. do 1938. godine.²³³ Na čelu kotorskog *Društva* nalazio se g. Komodor M. Dabčević koji je učestvovao u svim značajnijim manifestacijama u Boki koje su se na ovaj ili onaj način odnosile na Francusku.²³⁴

U sali Kotorske opštine, 1. oktobra 1938. godine, u organizaciji *Društva prijatelja Francuske*, G-đa Luiz Van Vin (Mme Louise Van Veen), umjetnica iz Pariza održala je veće dramskih i poetičnih recitacija. Na programu su bili *Chanson de Rolland*, *Le Cygne* od Sili Pridoma (Sully Prudhomme), *Matin Provensal* od Pol Fora (Paul Fort), *Le Vent* od Verharena (Verhaeren), *Ballade de Hassanaginica* i *Ballade de Sir Hollevin* iz XV vijeka. Prije svake izvedene tačke posjetiocima je dato objašnjenje, a recital je izveden uz pratnju muzike.²³⁵

Na skupštini održanoj februara 1940. godine *Društvo* je izabralo za svoje počasne članove g. Gaston Supeja (Gaston Soupey), francuskog generalnog konzula u Splitu i g. Petra Šerovića, sreskog načelnika u Kotoru.²³⁶

4. oktobra 1933. godine je u okviru ovog *Društva* održano predavanje na kome je govorio Leon Rej, šef francuske arheološke misije u Albaniji. Tema predavanja bili su pariski kipovi *Statues parisiennes*, a predavanje je bilo praćeno mnogobrojnim projekcijama. Ovaj uvaženi predavač je, kako navodi *Glas Boke*, pored krasnih slika savremenog Pariza dao posjetiocima i prikaz najvažnijih pjesnika i velikana kojima su ti spomenici posvećeni.²³⁷

²³¹ S. Mamula, Priredba „Francuskog dana“ na Cetinju, *Zapisi*, knj.VI, sv. 5, Cetinje, 1930, str. 316-317

²³² Uspjelo predavanje, *Zetski glasnik*, 11. mart 1933.

²³³ Udruženje „Prijatelja Francuske u Kotoru“, *Glas Boke*, 20. oktobar 1934.

²³⁴ Predsednik *Društva prijatelja Francuske* u Kotoru bio je prisutan na svečanom dočeku priređenom u kotorskoj luci članovima pomorskog udruženja „*Lig maritim e kolonijal francez*“ aprila 1935. godine. (Turizam, *Glas Boke*, 27. april 1935.).

²³⁵ Veće recitacija, *Glas Boke*, 1. 10. 1938.

²³⁶ Male vijesti iz naše Banovine, *Zetski glasnik*, 17. 02. 1940.

²³⁷ Francusko predavanje u Kotoru, *Glas Boke*, 30. 09. 1933.

Pomenimo da je zahvaljujući angažovanju ovog francuskog arheologa, zaljubljenika u crnogorsko primorje, oktobra 1934. godine u Baošićima u Boki svečano otkrivena mermerna ploča sa zlatno urezanim slovima, u spomen poznatog francuskog romanopisca Pjera Lotija (Pierre Loti) koji je boravio u Boki 1880.godine. Spomen ploča je navodno trebalo da bude postavljena na crkvi Sv.Nikole blizu maslinjaka gdje je Loti sa djevojkom Paskvalom kojoj je posvetio jedan svoj roman, provodio najviše vremena. Međutim, kasnije je odlučeno da se ploča postavi na kući Raškovića u kojoj je boravio.²³⁸ Otkrivanju ploče prisustvovali su već pomenuti francuski konzul iz Splita g.Gaston Supej, g. prof. Remon Varnije, direktor Francuskog instituta u Zagrebu, g. Komnenović, načelnik Herceg Novog i brojne domaće ličnosti.²³⁹ Tekst na francuskom jeziku uklesan na ploči glasi: *U znak sjećanja na Pjera Lotija, francuskog pisca koji je boravio u Paskvalinoj zemlji od 4. do 31. oktobra 1880.*²⁴⁰

*Mermerna ploča postavljena oktobra 1934. god.u Baošićima
u spomen francuskog pisca Pjera Lotija*

Pjer Loti (1850-1923), francuski književnik čije je pravo ime Žilijen Vijo (Julien Viaud) nije bio samo pisac već je gradio karijeru i u ratnoj mornarici. Bio je veliki putnik i pustolov i plovio je svim svjetskim morima. Za života napisao je četrdeset romana i putopisa i nekoliko drama. Godine 1891. izabran je za člana *Francuske akademije*, a protivkandidat mu je bio Emil Zola. U Crnoj Gori je boravio 1880. godine u oktobru

²³⁸ J. A. Brkić, Boravak slavnog Pjera Lotija na Jadranu, *Zetski glasnik*, Božić 1940.

²³⁹ Francusko-jugoslovenska svečanost u Baošiću, *Glas Boke*, 15. jun 1935.

²⁴⁰ Na mermernoj ploči uklesan je pogrešan datum jer je Pjer Loti u Boki boravio tokom oktobra i novembra.

i novembru kao oficir na oklopnjači *Friedland* iz sastava međunarodne eskadre koja je doplovila u Boku 4. oktobra kako bi se posredstvom velikih sila izvršio pritisak na Tursku, da u skladu sa odlukama Berlinskog kongresa preda Crnogorcima grad Ulcinj.

U knjizi *Cvijeće čamotinje (Les Fleurs d'ennui)* publikovanoj 1882. godine u Parizu, Loti je objavio dvije kraće pripovjetke u kojima opisuje svoj boravak u Crnoj Gori, a to su *Paskvala Ivanović (Pasquala Ivanovich)* i *Putovanje u Crnu Goru četiri oficira međunarodne eskadre (Voyage de quatre officiers au Monténégro)*. U priči *Pakvala Ivanović*, Loti opisuje sentimentalnu avanturu koju je doživio u Baošićima sa mladom čobanicom Paskvalom čije je pravo ime, navodno bilo Matea Janović. Loti se u Paskvalu strastveno zaljubio i sa njom svakodnevno sastajao. Obje priče uprkos nedovoljnom poznavanju istorijskih prilika imaju izvanrednu literarnu vrijednost – po izuzetnim opisima prirode i crnogorskog krša. Risto Lainović, veliki poznavalac Lotijevog djela smatra da niko nije napisao ljepše strane o crnogorskom pejzažu.²⁴¹

Dokumentacija o boravku Pjera Lotija u Boki je danas u posjedu bokeškog industrijalca i trgovca Saše Raškovića, u čijoj je baošićkoj palati Loti boravio.²⁴² Zanimljivo je pomenuti da je sin Pjera Lotija, izvjesni Samuel P. Loti Vijo (Samuel Pierre Loti - Viaud), posjetio 1935. godine Sašinog djeda Iva i poklonio mu Lotijevo djelo sa toplom posvjetom.²⁴³ Tri godine potom, već pomenuti francuski konzul u Splitu Gaston Supej odlikovao je djed Iva od Francuske republike tuniskim ordenom kolonijalnog oficira.²⁴⁴

U Lotijevom djelu *Putovanje u Crnu Goru četiri oficira međunarodne eskadre* gdje izražava simpatije za patrijarhalni život Crnogoraca, Loti daje veličanstvene opise katunskog krša nazivajući crnogorsko okamenjeno more mjesečevim pejzažom. Lotijeva ljubav prema Crnogorcima i njegovo divljenje prema njihovom herojskom otporu protiv tradicionalnog neprijatelja opisane su umjetničkim stilom i savršenom iskrenošću.

Prof. dr Risto Lainović iz Podgorice izučavao je djelo Pjera Lotija da bi 1977. doktorirao na Sorboni sa disertacijom *Romantičarske teme u djelu Pjera Lotija*. Dobitnik je 2007. godine prestižnog francuskog priznanja, ordena viteza akademske palme koji mu je uručen u francuskoj ambasadi u Beogradu. Lotijevo djela *Ženidba* i *Islandski ribar* prevela je na srpski jezik Sofi Danijel (Sophie Daniel) iz Bordoa, dok su na crnogorskom jeziku 2008. godine objavljena djela *Paskvala Ivanović* i *Putovanje u Crnu Goru četiri oficira međunarodne eskadre* u prevodu Rosande Vlahović, profesorice francuskog jezika. Izdvojen odlomak iz Lotijevog djela *Putovanje u Crnu Goru* naslovljen *Pejzaž iz Crne Gore*, čiji dio prenosimo, objavljen je u nedjeljnom listu *Zeta* 1941. godine, u prevodu Mitra Jovičevića, nastavnika cetinjske gimnazije.²⁴⁵

²⁴¹ R. Lainović, Pjer Loti: Cetinje, *Stvaranje*, br.10, Svjedočanstva, 1977, str. 1465-1469.

²⁴² M. Bojanić, Čudesna Paskvala iz maslinjaka, *Pobjeda*, 10. 02. 2008, str. 14.

²⁴³ J. A. Brkić, Boravak slavnog Pjer Lotia na Jadranu, *Zetski glasnik*, Božić, 1940

²⁴⁴ *Glas Boke*, 13. nov. 1937.

²⁴⁵ Pjer Loti, Pejzaž iz Crne Gore, *Zeta*, 23. 03.1941

...Nikakvog traga života ni vegetacije na čitavoj ovoj zemlji koja se proteže pred nama, svuda je to isti kamen Crne Gore i Hercegovine, na kom ništa ne zeleni niti raste... Jedan mesečev pejzaž... To ne liči ni na šta zemaljsko. To podseća na mirnoću večnu neke planete koja bi bila prestala da živi... To je kao neka smrznuta slika velikih kosmičkih preobražaja, kao uspomena na kaos.

Nadalje, kada je riječ o aktivnostima *Društva prijatelja Francuske*, potrebno je istaći da je veoma aktivno Društvo iz Beograda pokretač inicijative za podizanje monumentalnog *Spomenika zahvalnosti Francuskoj* na Kalemegdanu, u spomen prijateljske pomoći i saradnje Francuskoj. Veličanstvena statua Francuske predstavljena ujedno i kao majka i učiteljica, djelo je najpoznatijeg jugoslovenskog vajara Ivana Meštrovića. Spomenik je podignut dobrovoljnim prilozima čije prikupljanje je pokrenuo ministar prosvjete Svetozar Pribičević, prije svega u srpskim i crnogorskim školama 25. marta 1925. godine.²⁴⁶ Na dan otkrivanja spomenika u Beogradu 11. novembra 1930. godine, Ministarstvo prosvjete je naredilo svim jugoslovenskim školama da održe predavanja o Francuskoj i pomoći koju je pružila u dobi najtežeg stradanja.²⁴⁷ Da su se ova predavanja održala u Crnoj Gori potvrđuje školski *Ljetopis Državne učiteljske škole na Cetinju za školsku 1930/31* u kojem se pominje da je na dan potpisanog primirja u toj školi, profesor Vido Latković održao predavanje o Francuskoj.

Spomenik Zahvalnosti Francuskoj na Kalemegdanu

²⁴⁶ Vidi: M. Timotijević, *A la France – podizanje spomenika zahvalnosti Francuskoj na beogradskom Kalemegdanu* u: *Srpsko-Francuski odnosi 1904-2004*, Beograd, 2005, str. 193-218.

²⁴⁷ Naređenje Ministra prosvete pod brojem 43.140 od 31. oktobra 1930 godine.

4. Izdavaštvo, prevodilaštvo i knjige na francuskom jeziku u crnogorskim bibliotekama

Na Cetinju se prodajom knjiga i izdavaštvom u međuratnom periodu bavila knjižara Marka Vujovića, a u Podgorici knjižare Pera Vukotića, Jovana P. Vukčevića i knjižara *Ujedinjenje*. U Nikšiću knjige su objavljivale knjižare Milutina Radojičića *Progres* i braće Kavaja, dok su se izdavaštvom u Herceg Novom bavile knjižara Jova Sekulovća i donekle Narodni univerzitet Boke Kotorske. Knjige su se obično štampale u sklopu pomenutih knjižara ili samostalnih štamparija poput štamparija *Obod*, *Bokeške štamparije*, *Nikšićke akcionarske štamparije* i štamparije časopisa *Slobodna misao*. Istoričar Đ. Pejović navodi da su nikšićke knjižare Radojičića i Kavaja po nabavci i prodaji knjiga, u odnosu na broj stanovnika, držale prvo mjesto u nekadašnjoj Kraljevini.²⁴⁸

Od svih knjižara, nikšićke knjižare *Progres* i *Braće Kavaja* najviše su publikovale knjige na francuskom jeziku. Dok se knjižara *Progres* više bavila štampanjem knjiga, knjižara *Kavaja* je pokazivala veću aktivnost u izdavačkom poslu i u kratkim razmacima pružala čitalačkoj publici knjige svog izdanja. Ova knjižara je imala i zastupništvo poznate knjižare *Larousse* iz Pariza.²⁴⁹

Osim toga, na poleđini knjige naslovljene *Kratka istorija francuske književnosti* čiji je izdavač bila knjižara *Progres*, naišli smo na veliki broj ponuđenih naslova dijela francuskih autora i na njihov cjenovnik. Naime, ova knjižara je štampala odabrane francuske knjige koje su spadale u obaveznu đaćku lektiru kao i veći broj *prevedenih lektira što dosta olakšava đaku, sve uz najniže cene*.²⁵⁰ Na listi *najvećeg i najboljeg izbora francuskih knjiga* u ponudi su, između ostalog bila djela Molijera (Molière), Rasina (Racine), Lamartina (Lamartine), Balzaka (Balzac), Šatobrijana (Chateaubriand), Gospođe de Sevinje (Mme de Sevigné), Korneja (Corneille), Florijana (Florian), Le Saža (Le Sage), Voltera (Voltaire), Merimea (Mérimée), Dekarta (Descartes), Bosijea (Bossuet), Fenelona (Fénelon), Vinjija (Vigny), Gotjea (Gauthier), La Brijera (La Bruyère), La Fontena (La Fontaine), Monteskjega (Montesquieu), Mopasana (Maupassant), Maloa (Malois), Sen Pjer Bernardena (Bernardin de St. Pierre), i dr. Ove odabrane francuske knjige za lektiru nuđene su po cijeni od 6, 12 i 20 dinara.

Po radu na publicističkom i izdavačkom polju u Crnoj Gori, u međuratnom periodu, najviše se isticao profesor francuskog jezika Stojan Cerović. Ovaj istaknuti crnogorski intelektualac pokrenuo je 1922. godine list *Slobodna misao*²⁵¹ koji je pod njegovim uredništvom izlazio sve do 1941. godine i koji je povremeno objavljivao prevode sa francuskog jezika.

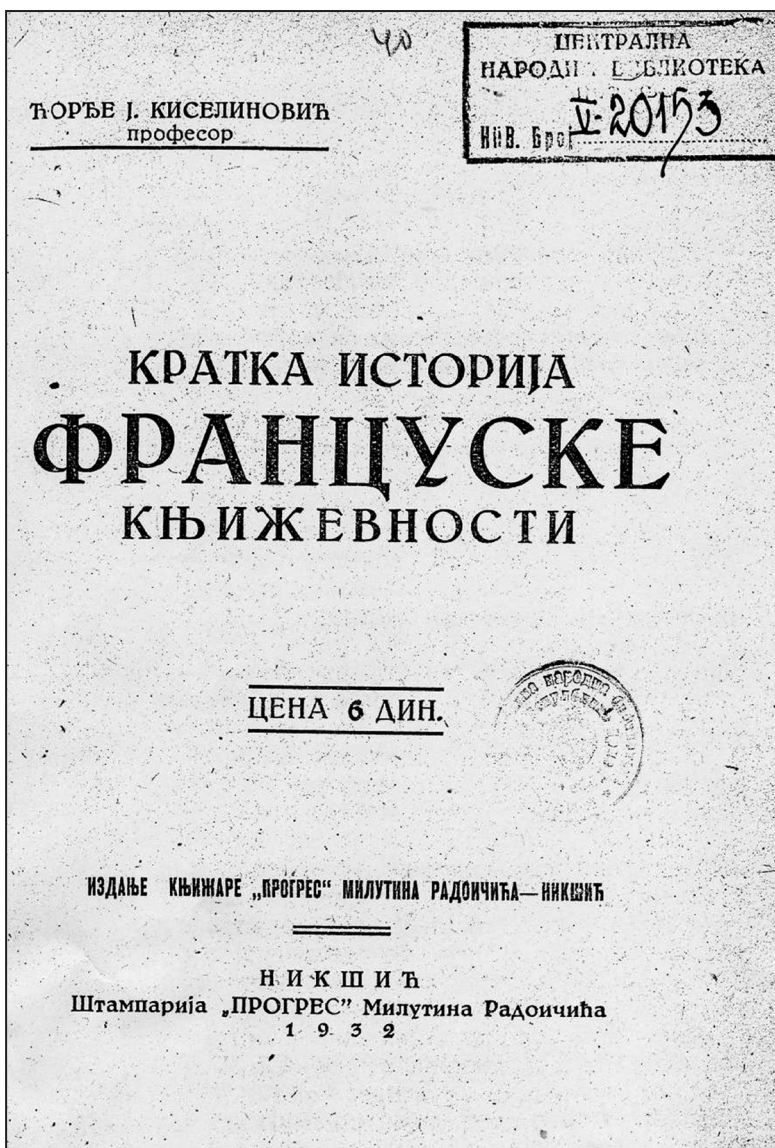
²⁴⁸ Đ. D. Pejović, *op.cit.*, str. 101-104.

²⁴⁹ *Ibid.*

²⁵⁰ Đ. Kiselinović, *Kratka istorija francuske književnosti*, Nikšić, 1932. Najveći i najbolji izbor francuskih knjiga na str. 42.

²⁵¹ Za *Slobodnu misao* se govorilo da ide u red najboljih provincijskih novina (D. Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori 1834-1934*, Obod, Cetinje, 1934, str. 30).

U popisu malobrojnih štampanih monografskih publikacija u Crnoj Gori u periodu 1919-1944,²⁵² naišli smo na *Rečnik tuđih riječi u srpsko-hrvatskom jeziku* (1933) kao i na već pomenutu *Kratku istoriju francuske književnosti* (1932), autora Đorđa Kiselinovića, profesora francuskog jezika u pljevaljskoj Gimnaziji. Oba djela objavljena su u izdanju knjižare *Progres* iz Nikšića. Profesor Kiselinović bio je vlasnik i odgovorni urednik omladinsko-đačkog časopisa *Naša Iskra* koji je publikovan najprije u Bijelom Polju, a potom u Pljevljima od 1930. do 1932. godine. Ovaj profesor bavio se i prevodjenjem sa francuskog jezika. Njegov prevod Mopasana (*Burence*)²⁵³ objavljen je u nikšićkoj *Slobodnoj misli*.

Naslovna strana udžbenika *Kratka istorija francuske književnosti* autora Đ. Kiselinovića

²⁵² Prema pregledu izdavačko-štampane djelatnosti u Crnoj Gori Nacionalne biblioteke „Đurđe Crnojević“ na Cetinju, između dva rata izdato je ukupno 936 naslova (V. Rajković, *Crnogorska bibliografija*, Tom I-4, Monografske publikacije 1919-1944, Cetinje 1990, str. 7).

²⁵³ Naša priča, Guy de Maupassant, *Burence*, *Slobodna misao*, 8/4, 26. 02. 1933.

Osim Kiselinovića, sa francuskog jezika su prevodili i profesor Andrija Lainović, profesor Joko Grujičić i Divna Veković, prevodilac Njegoševog *Gorskog vijenca* na francuski jezik.²⁵⁴ U časopisu *Zapisi* iz 1929. godine naišli smo na prevod jednog rada R. Varnijea, direktora francuskog instituta u Zagrebu na temu *Tehnika u modernoj francuskoj književnosti*, a koji je uradio profesor cetinjske Gimnazije Joko Grujičić.²⁵⁵

Profesor Lainović se uglavnom bavio prevođenjem putopisnih zapisa i radova istorijskog sadržaja.²⁵⁶

Jedan broj prevoda manje poznatih autora objavljuvan je u listovima *Glas Boke*, *Zeta*, *Naša iskra*, *Zetski glasnik*. Pomenimo radove Milana F. Rakočevića koji je preveo dijelo *Kolomba* od Merimea (Merimée, *Colomba*) i *Mladu Sibirku* Gzavije de Mestra (Xavier de Maistre, *La jeune Sibirienne*).

Pojedini prevodioci su se oprobali u prevođenju francuske poezije. Prevod Verlenove poeme *Veče* (Verlaine, *Pensée du soir*) S. Dragojevića objavljen je u časopisu *Naša iskra*,²⁵⁷ a Igoove pjesme pod sličnim nazivom objavljene su u *Glasi Boke* u prevodu I. Mirković (Hugo, *Le soir calme et profond*).²⁵⁸

U časopisu *Zapisi* iz 1931. godine naišli smo na prevod Petra Popovića, (S. Anri, *Anatol Frans i Istorija*),²⁵⁹ a u listu *Zeta*, na već pomenuti odlomak Lotijevog *Pejzaža iz Crne Gore* (iz knjige *Putovanje u Crnu Goru*), prevodioca Mitra Jovičevića.²⁶⁰ Uočili smo i pojedine prevode sa francuskog jezika potpisane inicijalima ili bez navedenog imena prevodioca.²⁶¹

O prevodilačkom zanatu i našim prevodima na francuski jezik, (posebno *Gorskom vijencu*), objavljen je rad u *Godišnjaku nastavnika podgoričke Gimnazije* 1933. godine, autora Andrije Lainovića.²⁶²

Najznačajnije djelo Petra II Petrovića Njegoša *Gorski vijenac* je prvi put prevedeno na francuski jezik 1917. godine. Prevela ga je Divna Veković (1886-1944),

²⁵⁴ Gospođica Divna Veković, porijeklom Crnogorka, odrasla je i boravila u Francuskoj. Prevela je *Gorski vijenac* na francuski jezik 1917. godine. (Pierre Pétrovitch Niègoch, *Les Lauriers de la Montagne - Gorsky Viyénatz*. Traduit du serbe par Divna Vékovitch).

²⁵⁵ R. Varnie, *Tehnika u modernoj francuskoj književnosti*, preveo s francuskog Jokica Grujičić, *Zapisi*, 3, knj. V, 4, 1929, str. 202-207.

²⁵⁶ Lainovićeve prevodi objavljuvani su u *Zetskom glasniku* 13/1941 (Delarue Henri, *O Crnoj Gori*) i 10/1938 (Istorija Crne Gore), u *Zeti* 7/1936, 32, 4 i 33, 35 (Lenorman F, *Iz stranih knjiga o Crnoj Gori*).

²⁵⁷ *Naša iskra*, god V, decembar 1931. i januar 1932, br. 3 i 4, str. 36 i 37.

²⁵⁸ *Glas Boke*, 4/1935, 157, 4.

²⁵⁹ S. Anri, *Anatol Frans i Istorija*, preveo s francuskog Petar J. Popović, *Zapisi* 5/1931, 7-14.

²⁶⁰ Loti Pjer, *Pejzaž iz Crne Gore*, preveo s francuskog Mitar Jovičević, *Zeta*, 12/1941, 12, 2 (iz knjige *Putovanje u Crnu Goru*).

²⁶¹ F. Gistav, *Boka Kotorska-biser Jadrana*, *Zetski glasnik* 5,90, 2, 28.11.1933. (Prevedeno iz *Journal des débats*) i Valeri Pol, *O istoriji*, preveo s francuskog M, *Valjci* 2/ juli 1933, 90-92.

²⁶² A. Lainović, *Naši prevodi na francuski*, *Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije*, br. 4, Podgorica, 1933, str. 8-16.

francuski đak i za taj rad je nagrađena od kralja Nikole spomen-brošem u zlatu i platini sa likom Njegoša. Predgovor za ovu knjigu napisao je francuski pisac i akademik Anri de Renije (Henri de Régnier).

Divna Veković je rođena u selu Lužac kraj Berana. Završila je osnovnu školu u manastiru *Đurđevi stupovi*, da bi se kao stipendista kralja Nikole školovala najprije u *Djevojačkom institutu* na Cetinju gdje se francuski jezik intenzivno izučavao, a kasnije na *Medicinskom fakultetu* na Sorboni. Nakon završenog fakulteta 1907. godine, Divna postaje prva žena-ljekar u Crnoj Gori. Bila je članica *Međunarodnog komiteta Crvenog krsta* u Ženevi. Angažovala se u zdravstvenoj službi u Crnoj Gori tokom I i II svjetskog rata.

Divna Veković je autor jednog francusko-srpskog rječnika i francuske gramatike. U Beogradu je 1926. godine odbranila doktorsku disertaciju iz književnosti.

Kao pristalica monarhističkog uređenja, odstupila je iz Kraljevine Jugoslavije krajem rata i ubijena je u zbjegu 1944. godine.

Divna Veković 1915. godine

Napomenimo da je u međuratnom periodu, tačnije 1937. godine, na francuskom jeziku objavljeno i djelo hrvatskog pjesnika, esejiste i prevodioca Frana Alfirevića *Putopis o Boki*.²⁶³ O Boki koju je Alfirević nazivao zemljom neizrecive ljepote, a u koju se kao dječak doselio sa tri godine, napisao je najprije putopis na hrvatskom, objavljen 1934. godine. Ovaj tekst sadrži stranice proze i poezije o Boki uz zapise o moru i pomorcima i istorijske i antropološke spise. Alfirevića želja da bude sahranjen u Boki nije se ostvarila jer ga je II svjetski rat natjerao da je napusti i pođe u Zagreb. Međutim, Boka mu se odužila spomenikom izgrađenim na ostrvu Gospi od Škrpjela kod Perasta.

Veliki broj crnogorskih gimnazija je u okviru svojih biblioteka raspolagao zbirkama za žive strane jezike gdje se nalazio značajan broj knjiga na francuskom jeziku. Ministarstvo spoljnih poslova Francuske republike je preko Ministarstva prosvjete poklanjalo knjige crnogorskim školama. Tako je 1938. godine cetinjska Gimnazija primila 225 dijela na francuskom jeziku iz lijepe književnosti, kritike i istorije, većim dijelom francuske književnosti iz XVIII i XIX vijeka.²⁶⁴

Nastavnička biblioteka pljevaljske Gimnazije sastojala se u međuratnom periodu od 128 knjiga na francuskom jeziku,²⁶⁵ a velikim brojem francuskih knjiga raspolagala je i podgorička Gimnazija. Ova ustanova imala je u okviru svoje škole francusku biblioteku koja je osnovana 1921. godine kada je američki Crveni krst poklonio Gimnaziji jednu veću količinu francuskih knjiga. Od tada se ona stalno bogatila kupovanjem potrebnih knjiga za tadašnju maturu - Ispit zrelosti.

Godine 1929. *Velika realna gimnazija* u Podgorici raspolagala je sa 213 dijela na francuskom i sa 956 primjeraka beletristike kao i naučnih, književnih i političkih časopisa sa nekoliko karata. Osnivač francuske biblioteke u Gimnaziji je bio nastavnik francuskog Sergije Kupać, inače ruski emigrant.²⁶⁶ Ovaj veoma obrazovani nastavnik koji je u carskoj Rusiji bio državni službenik bio je i bibliotekar ove biblioteke koja je bila pretplaćena na mnogobrojne francuske časopise. U gimnaziju su pristizali časopisi *La semaine littéraire* (1925-27.), *Vers la santé* (1925. i 1927.), a od 1924. je dobijala i ekonomski politički časopis *L'Europe nouvelle*, zatim časopis Međunarodnog profesorskog društva *Bulletin international*, kao i političke dnevne *Journal des débats* i *Nouvelles yougoslaves*.²⁶⁷ Podgoričkom francuskom bibliotekom kojom su se služili đaci i gimnazijski nastavnici, rukovodio je i profesor francuskog jezika Andrija Lainović. Francuska biblioteka za đake i nastavnike je 1940. godine raspolagala sa 1318 knjiga koje su poslije Drugog svjetskog rata većim dijelom uništene.²⁶⁸

²⁶³ L. Vukčević, *Putopis o Boki* Frana Alfirevića, *Matica*, proljeće 2012., str. 292.

²⁶⁴ *Godišnji izvještaj Državne realne gimnazije na Cetinju za 1937/38. godinu.*

²⁶⁵ Državna realna gimnazija u Pljevljima, *Godišnji izvještaj za školsku 1935/36*, Pljevlja, 1936.

²⁶⁶ M. Đuranović, *Podgorička gimnazija 1907-2007*, Podgorica, 2007, str. 407 i 408

²⁶⁷ *Velika realna gimnazija u Podgorici, Izvještaj o radu i uspehu u školskoj 1928/29. godini sa pregledom rada od 1919. godine.*

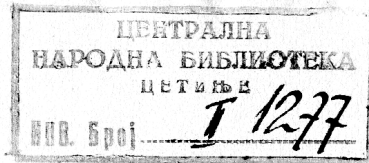
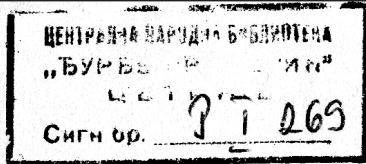
²⁶⁸ *Godišnji izvještaj Realne gimnazije u Podgorici za školsku 1939/40. godinu.*

U današnjoj podgoričkoj gimnaziji koja nosi naziv istaknutog revolucionara Slobodana Škerovića, iz perioda 1918 -1941, sačuvano je svega dvadesetak knjiga koje se nalaze na policama biblioteke u učionici za francuski jezik. Među njima je veći broj udžbenika za izučavanje francuskog jezika, jedan pravni rječnik i svega nekoliko knjiga beletristike.

Da su nastavnička biblioteka kotorske Gimnazije, *Franjevačka biblioteka* i *Pomorski muzej* u Kotoru takođe raspolagali ne malim fondom knjiga na francuskom jeziku, uvjerali smo se proučavajući rad Gracijele Čulić, profesorice francuskog i italijanskog jezika, napisan 1977. godine pod naslovom *Knjige na francuskom jeziku u bibliotekama Kotora*.²⁶⁹ Profesorica Čulić je u svom radu kataloški obradila 53 knjige na francuskom jeziku koje se nalaze u biblioteci školskog centra u Kotoru, većinom datirane u međuratnom periodu. Izbor ovih knjiga karakterišu širina i raznolikost zahtjevani nekadašnjim školskim programima. Među njima se mogu naći najveći predstavnici francuskog klasicizma, Rasin, Molijer, la Fonten, filozofi i književnici čiji je duh dominirao XVIII vijekom, romantičari poput Igoa i Vinjia.²⁷⁰ Drugi dio rada Gracijele Čulić čini spisak od 62 knjige uglavnom stručnog karaktera iz oblasti pomorske navigacije, astronomije itd. koje se nalaze u fondu knjiga *Pomorskog muzeja*, a koje su takođe kataloški obrađene. S obzirom na to da je bogati fond *Franjevačke biblioteke* u Kotoru još uvijek nesređen, samo ilustracije radi pomenuta su djela Šatobrijana, Stendala, prevod Tagore na francuski, Antologija poezije od X do XX vijeka i dr. kojima je ova biblioteka raspolagala.

²⁶⁹ G. Čulić, *Knjige na francuskom jeziku u bibliotekama Kotora*, Pismeni rad za polaganje stručnog ispita iz bibliotekarstva, Kotor, 1977.

²⁷⁰ *Ibid*, str. 2 i 3.

PIERRE II PÉTROVITCH-NIÉGOCH

278

*Les Lauriers
de la Montagne*

(Gorski Vijénatz)

PRÉFACE DE
HENRI DE RÉGNIER
DE L'ACADÉMIE FRANÇAISE

TRADUIT DU SERBE PAR DIVNA VÉKOVITCH

PARIS, BERGER-LEVRAULT, ÉDITEURS

1917.

N-2895/1987

Gorski vijenac u prevodu Divne Veković

IV

NASTAVA FRANCUSKOG JEZIKA U CRNOGORSKIM ŠKOLAMA

U odjeljenju je vladala tišina kada je dr Lekić privlačnim francuskim jezikom objašnjavao pojedine lekcije koje su se odnosile na bogatu, kulturnu riznicu francuskog naroda. On nas je sve osvojio, a naročito u IV razredu, kada smo već nakon trogodišnjeg prilično intenzivnog učenja tog jezika, osjetili njegovu ljepotu, posebno u konverzaciji sa predavačem.

Lukić Vasilije, Sjećanje na dr Blaža Lekića²⁷¹

²⁷¹ *Spomenica barske gimnazije, Bar 1971, str. 359-361.*

1. Škole u Crnoj Gori između dva rata

U vid u školske prilike u međuratnoj Jugoslaviji stekli smo jednim dijelom listajući *Prosvetni glasnik* – službeni list Ministarstva prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca koji je počeo da izlazi još 1880. godine u Beogradu. Osim prosvjetnih zakona, uredbi i raspisa, ovaj list je objavljivao u prilogima i veliki broj stručnih radova, članaka i rasprava iz nauke, kulture i obrazovanja. Od 1919. do 1941. godine, takođe u Beogradu, redovno je objavljivana i časopis *Godišnjak profesorskog društva (od 1932. Godišnjak jugoslovenskog profesorskog društva)* namjenjen srednjoškolskim profesorima koji je donosio veliki broj radova iz oblasti školstva. Crnogorski *godišnji školski izvještaji* počeli su da se štampaju 1929. godine i uz povremeno objavljivana izdanja crnogorskih srednjoškolskih *Spomenica i Godišnjaka*²⁷² predstavljali su najdragocjeniju građu za izradu ovog dijela rada.

Na teritoriji današnje Crne Gore (13 837 km²), po popisu iz 1921. godine, živio je ukupno 311 341 stanovnik,²⁷³ a od tog broja 56,1% ukupnog stanovništva iznad 10 godina starosti bilo je nepismeno.²⁷⁴ Godine 1923. u Crnoj Gori postojale su tri štamparije i tri velike gimnazije (sa 8 razreda), a registrovano je svega 200 fakultetski obrazovanih ljudi. Nije postojala ni jedna viša ni visoka škola, niti jedna naučna institucija.²⁷⁵

S druge strane, Francuska je tokom I svjetskog rata kao i u poratnim godinama predstavljala centar organizovanog obrazovanja srpske kao i djelom crnogorske omladine. Naime, na osnovu podataka navedenih u *Istoriji francuskog stanovništva*, u Francuskoj koja je u periodu I svjetskog rata pružila utočište najvećem broju izbjeglica sa prostora Srbije i Crne Gore, 1. januara 1918. godine boravilo je 17000 Srba i 3000

²⁷² D. Vojinović, *Crnogorske srednjoškolske spomenice i godišnjaci*, Bibliografija, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1981.

²⁷³ Đ. D. Pejović, *op.cit.*, str. 11.

²⁷⁴ B. Ivanović, *Škole i obrazovanje u Crnoj Gori: juče i danas*, Obod, Cetinje, 1983, str. 74.

²⁷⁵ Đ. D. Pejović, *Sto pedeset godina razvoja prosvjete i kulture u Crnoj Gori*, Titograd, 1963, str. 27-32.

Crnogoraca.²⁷⁶ Osim toga, francuska narodna skupština izglasala je krajem 1915. godine rezoluciju o omogućavanju školovanja srpskoj omladini među kojom je bilo i Crnogoraca. Na osnovu podataka koje navodi historičar Lj. Dimić, na kraju rata se u Francuskoj školovalo čak 4000 učenika sa prostora Jugoslavije.²⁷⁷

Odmah nakon ujedinjenja, primenjeni su na crnogorske škole zakoni, uredbe i nastavni planovi i programi predratne Srbije, a krajem jula 1919. godine u ovaj su zakon unijete izmjene, dopune i odredbe koje su zahtjevale nove prilike. O donošenju zakona, pravila i uredbi kojima je regulisan rad škola i cjelokupan sistem obrazovanja, o izradi nastavnih planova i programa, kao i o pregledu i odobravanju udžbenika za učenike i nastavnike u novonastaloj Kraljevini brinuo se *Glavni prosvjetni Savjet Jugoslavije*.²⁷⁸ Prvi prosvjetni zakoni doneseni su 1929. godine. Bili su to Zakon o narodnim školama, Zakon o srednjim školama, Zakon o učiteljskim školama i Zakon o udžbenicima, a propisani su i jedinstveni nastavni planovi za cijelu Kraljevinu.²⁷⁹ Ovim zakonima konačno je izjednačena nastava u cijeloj zemlji. Zavedeni su sreski i banovinski školski nadzornici, a potom mjesni i banovinski školski odbori. Posvećena je pažnja stručnom usavršavanju nastavnika i zavedena su mjesna, sreska i banovinska nastavnička vijeća.²⁸⁰

U međuratnom periodu osnovne škole su bile četvororazredne, dok su se srednje škole dijelile u niže (u trajanju od 4 godine) i više (gimnazije, učiteljske i druge više srednje škole u trajanju od 4 godine nakon završene niže gimnazije ili niže stručne škole).²⁸¹ U današnjim granicama Crne Gore, 1929. godine nakon zatvaranja pojedinih gimnazija u Crnoj Gori radile su gimnazije u Beranama (4 razreda niže državne i 4 više privatne gimnazije), u Bijelom Polju (četiri razreda niže), u Danilovgradu (četiri razreda niže državne i dva starije privatne), u Herceg Novom (četiri niže), u Kotoru, Nikšiću, Pljevljima, Podgorici i Cetinju - više gimnazije.²⁸² Deset godina kasnije, 1940. godine, u Podgorici je otvorena druga puna mješovita gimnazija.

²⁷⁶ Lj. Tepavčević, Srbi u Francuskoj tokom I svetskog rata u: *Srpsko-Francuski odnosi 1904-2000*, Društvo za kulturnu saradnju Srbija Francuska i Arhiv Srbije, Beograd, 2004, str. 44-45

²⁷⁷ Lj. Dimić, *op.cit.*, str. 191.

²⁷⁸ M. Medojević, *Prosvjetni (pedagoški) savjet Crne Gore*, Univerzitetska riječ, Nikšić, Titograd, 1988, str. 103

²⁷⁹ V. Cvijović, B. Kovačević, *Upravljanje prosvjetom u Crnoj Gori*, Podgorica, 1996, str. 73

²⁸⁰ P. Popović, *Cetinjska škola (1834-1934)*, Beograd, 1934, str. 183

²⁸¹ V. Cvijović, B. Kovačević, *op.cit.*, str. 85

²⁸² *Ibid.*

Plavi dvor na Cetinju gdje je bila smještena cetinjska Gimnazija u međuratnom periodu

Od srednjih škola, osim gimnazija, u Crnoj Gori postojale su 4 učiteljske škole (na Cetinju, u Danilovgradu, Beranama i Herceg Novom),²⁸³ zatim Bogoslovija na Cetinju²⁸⁴ kao i određeni broj stručnih i građanskih škola. U Podgorici je 1923. godine otvorena dvogodišnja Trgovačka akademija (koja će 1927. prerasti u četvorogodišnju); u Kotoru je postojala Trgovačka pomorska akademija (jednogodišnja Nautička škola u Kotoru osnovana je 1850. godine, a od 1932. četvororazredna Pomorsko-trgovačka akademija), a u Baru je 1933. osnovana Poljoprivredna škola. Građanske škole, nalik današnjim zanatskim školama, otvarane su uglavnom na primorju: godine 1925. otvorena je jedna u Boki sa četiri odeljenja, 1926. godine otvaraju se jedna u Tivtu i jedna u Herceg Novom, 1929. godine u Risnu, 1933. na Žabljaku, i konačno 1937. godine u Budvi.²⁸⁵

Istoričar Đ. D. Pejović koji je proučavao istoriju školstva u svojoj knjizi *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918-1941* ističe da se u Crnoj Gori struktura nastavnog kadra gotovo svih srednjih škola sporo popravljala i da su nedostajali kvalifikovani

²⁸³ Učiteljska škola u Danilovgradu otvorena je 1919. jer je premještena iz Peći gdje je osnovana posle Balkanskog rata, a u Beranama je 1920. otvoreno Pedagoško odjeljenje pri Višoj gimnaziji. Obije škole su ukinute 1926., a prestale su da rade 1929. godine. Na Cetinju je 1922. godine otvorena Ženska učiteljska škola koja je 1925. pretvorena u mješovitu, sa internatom za učenice. Školske 1925/26. otvorena je Učiteljska škola u Herceg Novom (posle ukidanja škole u Danilovgradu i u Beranama). Ova škola je ukinuta 1927. god, a ponovo otvorena 1929. Pored Učiteljske škole na Cetinju koja je neprekidno radila do 1941., škola u Herceg Novom, iako s prekidima, najduže je radila.

²⁸⁴ Iz *Godišnjeg izvještaja Spske pravoslavne Bogoslovije na Cetinju za školsku 1930/31. godinu* saznali smo da se francuski jezik i tamo izučavao u IV i V razredu i da ga je predavao nastavnik Halajev Vladimir.

²⁸⁵ Đ. D. Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad ...*, str. 30 i 35-40.

nastavnici za matematiku, fiziku i strane jezike.²⁸⁶ U monografiji Podgoričke gimnazije nailazimo na podatak da školske 1926/27 Gimnazija nije imala nijednog profesora francuskog jezika, iako je francuski bio obavezan u svim razredima.²⁸⁷ Nastavu su uglavnom držali honorarni nastavnici, često bez odgovarajućih kvalifikacija (tzv. kontraktuelni nastavnici),²⁸⁸ kao i studenti i određeni broj ruskih emigranata.²⁸⁹ Među njima je bilo i istaknutih profesora francuskog jezika.

Na osnovu podataka koje navodi Đ. D. Pejović, u deset srednjih škola u Crnoj Gori (uključujući i Trgovačku akademiju u Podgorici), od 1919. do 1940. maturiralo je 4 877 učenika.²⁹⁰ Za sve ove đake izučavanje francuskog jezika kao prvog stranog jezika bilo je obavezno. U periodu koji je prethodio 1930. godini, francuski se izučavao od II do VIII razreda gimnazije, a nakon 1930. godine počinjao se izučavati od prvog, pa sve do završnog razreda.

2. Nastavni predmet francuski jezik

2.1. Nastavni planovi i programi za francuski jezik

O izradi školskih nastavnih planova i programa neposredno poslije I svjetskog rata staralo se Odjeljenje za pripremne radove Ministarstva prosvjete, osnovano još u proleće 1917. godine na Krfu.²⁹¹ Njegov je zadatak bio da radi na pripremi i izdavanju udžbenika, na izvođenju odredbi zakona o regulisanju školskog rada, kao i na pripremama potrebnih reformi u jugoslovenskim školama. Naime, nakon pobjede savezničke vojske na Solunskom frontu 1. septembra 1918. godine, Ministarstvo je pozvalo sve nastavnike srednjih, stručnih i osnovnih škola, koji su za vrijeme rata izbjegli u Francusku²⁹² da se odmah vrate u otadžbinu na svoje redovne dužnosti, a decembra 1918. godine naređen je upis u svim školama u Srbiji i Crnoj Gori.²⁹³

²⁸⁶ *Ibid.*, str. 26-27.

²⁸⁷ M. Đuranović, *Podgorička gimnazija 1907-2007*, Podgorica, 2007, str. 99

²⁸⁸ Glavni prosvjetni savjet davao je mišljenje o tome da li mogu predavati u srednjim školama. (*Prosvetni Glasnik-Godišnjak za školsku 1921/22. - Nastavnici*, 1922, str. 595)

²⁸⁹ *U nedostatku domaćih snaga, primljen je dobar broj školovanih Rusa, koji su se kao izbeglice našli u našoj zemlji. (Godišnjak srednjih škola za školsku 1921/22. -jedan pokušaj, Prosvetni glasnik, 1922, str. 595) Pored izvesnih radnika koji su činili čast našoj srednjoj školi, bilo je i nastavnika sa nedovoljno sprema, kao i onih koji nisu mogli savladati naš jezik. (Nastava, Prosvetni glasnik, 1923, str. 31) Među ruskim emigrantima bilo je i istaknutih profesora francuskog jezika.*

²⁹⁰ Đ. D. Pejović, *op.cit.*, str. 32

²⁹¹ M. Đ. K., Srednje škole u Srbiji i Crnoj Gori posle rata, *Prosvetni Glasnik* br. 4, 1920, str. 107

²⁹² Određeni broj profesora, prevashodno iz Srbije, predavao je za vrijeme Prvog svjetskog rata u Francuskoj srpskim đacima koji su se sa vojskom povukli u Francusku preko Albanije. Iz *Spomenice beranske gimnazije* (1994), saznajemo da je poslijeratni direktor beranske gimnazije Čubrović određen da 1917. g. bude u Monaku profesor u srpskoj gimnaziji. U periodu 1916-1918 u u Francuskoj se školovalo čak 119 državnih stipendista. (N.Tujković, Naša školska omladina, *Državni kalendar kraljevine Crne Gore za 1918*, Pariz, str. 104-107).

²⁹³ *Ibid.*

U toku tri poslijeratne godine normalna školska godina je skraćena na šest mjeseci, a za starije učenike određeni su tzv. posebni maturski tečajevi od 3, 6, 12 i 18 mjeseci.²⁹⁴Takođe je svim onim učenicima koji za vrijeme rata nisu mogli da uče, odobreno i privatno polaganje ispita jednog ili više razreda.

Po tom novom skraćenom nastavnom planu bilo je predviđeno da se umjesto dva jezika uči samo jedan strani jezik i to po izboru, francuski ili njemački, dok je ruski sasvim izostavljen. Nastava francuskog jezika je bila predviđena od II razreda, dok se latinski jezik počinjao izučavati u V umjesto u III razredu, a u maturskim tečajevima je bio fakultativan.

U novoosnovanoj državi, prvi nastavni programi za gimnazije u Srbiji i Crnoj Gori izrađeni su 1920.godine²⁹⁵ i to na osnovu nastavnih programa nekadašnje Kraljevine Srbije. Veliku razliku u odnosu na predratni period u Kraljevini Crne Gore, za predmet francuski jezik, predstavljala je činjenica što se od školske 1919/20. godine francuski jezik u gimnaziji počeo izučavati već od II, a ne od V razreda. Zakonom predviđeni fond časova za ovaj predmet bio je 4 časa sedmično u nižim razredima gimnazije (u II, III i IV razredu) i 3 časa sedmično u višim razredima (V, VI, VII i VIII razred). Osim francuskog, u višim razredima gimnazije izučavali su se i njemački i latinski jezik. Slijedi prikaz Nastavnog programa za francuski jezik u crnogorskim gimnazijama koji je objavljen 1920. godine.

Nastavni program za francuski jezik za gimnazije i realke u Srbiji i Crnoj Gori objavljen 1920. godine

II razred

Čitanje. Praktično vežbanje u izgovoru i naglasku. Naročitu pažnju obratiti na izgovor samoglasnika kojih nema u srpskom (u, eu, oeu), na diftonge, na nosne glasove, na složene suglasnike: ch, n, u, l mouillés, na suglasnike koji se dvojako izgovaraju (c, g) i na neme glasove (suglasnike i samoglasnike). Azbuka. Pravopisni znaci (akcenti, apostrof, cedilja, trema, critica za vezivanje). Naglasak. Znaci interpunkcije. Rastavljanje reči na slogove. Zev (način ukidanja). Vezivanje.

Član (određeni i neodređeni). Imenice. Pridevi. Lične zamenice. Prosti brojevi do 100. Avoir i être: Présent, Impératif, Futur, Passé indéfini, Imparfait, Plus-que-parfait. Glagoli I vrste: ista vremena. Ostale oblike promenljivih reči učiti kao zasebne reči. Učenje reči i pesama napamet. Kratka pitanja i odgovori na francuskom (u vezi sa tekstom). Vežbanja u pravopisu (prepisi). Jedan školski zadatak mesečno.

²⁹⁴ M. Đuranović, *Podgorička gimnazija 1907-2007*, Podgorica, 2007, str. 75. Učenici tečajeci tzv. tromjesečari, šestomjesečari, dvanaestomjesečari i osamnaestomjesečari prema tome koliko je razreda trebalo da polažu.

²⁹⁵ Prema nastavnom planu sn. br. 10796 od 2. septembra 1920. godine. (*Srednjoškolski zbornik II, Nastavni programi*, Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS, Beograd, 1920).

Gde god je to moguće predavati po direktnoj metodi.

Izgovor učiti na rečima predmeta koje učenik vidi oko sebe. U toku cele godine, obraćati veliku pažnju na izgovor; vaspitati organe sluha i govora da se potpuno sviknu na sve francuske glasove; ne zaboravljati da rđave navike u izgovoru, stečene u početku ostaju zauvek, i zato ne trpeti nikakvu grešku.

Ne predavati gramatiku teorijski; izvoditi pravila tek iz mnogobrojnih primera.

Raditi uvek sa celim razredom, učiniti časove živima.

III razred

Usavršavanje u čitanju. Savlađivanje nepravilnosti i teškoća u izgovoru. Član (određeni, neodređeni, deoni), imenice (nepravilna množina), zamenice, pridevi (rod, broj, poređenje), brojevi (prosti, redni), prilozi, predlozi, veze, usklici. Glagoli: avoir, être i pravilni glagoli I, II, II i IV konjugacije. Présent, Imparfait, Passé défini, Futur, Conditionnel présent, Impératif, Passé indéfini, Plus-que-parfait. Participes: présent, passé. Trpno stanje. Povratni glagoli. Potvrdni, odrični, upitni i odrično-upitni oblik. Diktati, prevodi, laka konverzacija u vezi sa tekstom. Jedan školski zadatak mesečno.

IV razred

Utvrđiti i detaljnije proučiti sve iz III razreda. Kod zamenica naročito istaći upotrebu priloških zamenica en i y. Kod glagola dodati: Indicatif: Passé antérieur; Conditionnel: passé du conditionnel i second cond. passé; Impératif composé. Subjonctif présent, imparfait, passé i plus-que parfait, Infinitif passé; Participe passé composé. Slaganje participe-a passé. Kratko objašnjenje upotrebe vremena i načina (na štivu). Gérondif. Najčešći nepravilni glagoli. Diktati, prevodi, pesme napamet. Laka konverzacija u vezi sa tekstom. Jedan školski zadatak mesečno. Lakša prozna lektira u školskim izdanjima (Sindbad le marin, Contes de fées, Ali-baba, Mironneau: Choix de lectures, Cours élémentaire, 1er degré)

V razred

Potpuna gramatika sviju vrsta reči, naročito glagola. Nepravilni glagoli (po grupama). Kratak pregled formacije reči (suffixes, préfixes). Porodice reči (od porter, venir, tenir, mettre, battre, paraître, itd). Urediti ih na zasebnim kartonima ili u svom rečniku. Prosta rečenica (njene osnovni delovi, dodaci osnovnim delovima). Osnovna pravila o redu reči (upravna i obrnuta konstrukcija). Negacija (prosta i pojačana). Složene rečenice (priređene, podređene). Objašnjenje potrebnih sintaksičkih pravila, na štivu. Diktati, prevodi. Jedan školski zadatak mesečno. Laka konverzacija. Lakša prozna lektira u školskim izdanjima. (Malot: Sans famille, Lesage: Gil Blas, Voltaire: Zadig; Mironneau: Choix de lectures, Cours élémentaire, 2-ème degré itd.)

VI razred

Sintaksa svih vrsta reči. Naročito proučiti upotrebu načina i vremena: Indicatif, Impératif, Conditionnel, Subjonctif (u nezavisnim i podređenim rečenicama). Upotreba pomoćnih glagola avoir i être u složenim vremenima. Upotreba participa i infinitiva. Slaganje vremena. Porodice reči, sinonimne reči, reči po grupama. Galicizmi. Laka konverzacija, diktati, prevodi kao u V razredu. Jedan školski zadatak mesečno. Lektira: lakša školska izdanja francuskih pisaca (Bernandin de St-Pierre: Paul et Virginie, Daudet: Lettres de mon moulin itd.) Domaća lektira.

VII razred

Utvrđiti i dopuniti program iz VI razreda. Naročitu pažnju obratiti na sintaksičke teškoće u francuskom jeziku kao: na upotrebu glagolskih oblika kojih nema u srpskom (L'infinitif passé, Participe passé composé, Futur antérieur, Second conditionnel passé, itd.); na glagole čija je konstrukcija drukčija nego u srpskom; na zbijene konstrukcije latinskog porekla (l'accusatif avec l'infinitif, glagoli sa dva akuzativa ili dva nominativa: nommer, faire, sacrer, couronner itd. L'accusatif absolu itd.) Objašnjenje teksta. Gramatičke primedbe. Ređi prevodi sa srpskog na francuski radi utvrđivanja sintaksičkih pravila. Ortografija, diktovanje, frazeologija. Tačno i lepo prevođenje. Laka konverzacija. Domaći zadaci (prepričavanje, mali sastavi po datoj temi, obostrano prevođenje). Mesečno po jedan školski zadatak. Obavezna domaća lektira, uzeta iz odabrane moderne francuske proze (istorija, putopisi, lepa književnost).

VIII razred

Dopuna sintakse sviju vrsta reči. Savlađivanje sintaksičkih teškoća u francuskom jeziku. Objašnjenje teksta i gramatičke primedbe (uz lektiru). Prevođenje sa srpskog. Obratiti pažnju na ortografiju, dikciju i tačno i lepo prevođenje. Najkraći pregled francuske književnosti i poznavanje najboljih pisaca. Vežbanje u konverzaciji. Lektira kao u VII razredu, s dodatkom klasičnih dela od Molijera, Korneja, Rasina, Labrijera, Bosijea, Lafontena itd. Po jedan školski zadatak mesečno. Vežbanje u sastavima.

Na prvi pogled, uočljivo je da gore navedeno uputstvo za nastavnika u kojem je istaknuto *gde god je to moguće predavati po direktnoj metodi* nije u korelaciji sa propisanim nastavnim programom. Naime, direktna metoda u nastavi stranih jezika koja se javlja početkom XX vijeka u svijetu predstavlja reakciju na tradicionalan pristup u nastavi stranih jezika koji je prevashodno razvijao pasivna jezička znanja favorizujući prevođenje i razumjevanje pisanih tekstova. Osnovni princip direktne metode, koja je imala za cilj ovladavanje stvarnim jezičkim znanjem, bio je prenositi jezik *direktno* bez prevođenja na maternji jezik, što je prije svega podrazumjevalo oralnu nastavu stranog jezika.

Naime, citirani program za francuski jezik predviđa izučavanje izuzetno obimnog gramatičkog sadržaja. Već u trećoj godini učenja (dakle u IV razredu) propisuje obradu rijetko korišćenih glagolskih vremena (passé antérieur, passé du conditionnel i

second conditionnel passé) koja se u današnjim programima ne obrađuju ni u srednjim školama. Osim toga, analizirajući ovaj nastavni program zapitali smo se da li su njegovi kreatori navodeći glagolska vremena *passé du conditionnel* i *second conditionnel passé* zapravo mislili na glagolska vremena *conditionnel passé 1ère forme* i *conditionnel passé 2ème forme* i da li su gimnazijski učenici uzrasta 14-15 godina ikada bili u prilici da ta vremena i primjene u komunikaciji na stranom jeziku. Nadalje, nastavniku se sugerije rad na prevođenju, što nije u skladu sa direktnom metodom koja u potpunosti isključuje maternji jezik u nastavi stranog jezika. Takođe, proučavanje propisane lektire (Kornej, Rasin, Molijer, itd...) koja se sastoji iz dijela književnih klasika čiji se francuski jezik u mnogome razlikuje od standardnog nije primjereno metodi koja zagovara izučavanje govornog, a ne jezika lijepe književnosti. Zapitali smo se takođe kako je nastavnik francuskog jezika uopšte uspjevao uvježbavati sa učenicima fonetiku i učiniti časove živima primjenjujući aktivnu metodu u učionici u kojoj je bilo često i do 70 adolescenata.²⁹⁶

Dvadesetih godina prošlog vijeka započinje organizovana aktivnost na izradi novih jednobraznih nastavnih planova i programa za čitavu teritoriju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovanaca. Iako je na tom projektu angažovan i konsultovan veliki broj prosvjetnih radnika, rad na izradi ovih programa se odužio. Godine 1926. objavljen je *Privremeni nastavni program za niže razrede srednjih škola*, dok je 1927. godine štampan i *Privremeni nastavni plan i program za više razrede realnih gimnazija* sa jasno istaknutim ciljem. Kao i prethodnim, i ovim planom je propisano izučavanje francuskog jezika od II do VIII razreda srednje škole, sa istim fondom časova kao i u prethodnom planu i programu. Slijedi prikaz ovih programa:

Privremeni Nastavni program za francuski jezik za niže razrede srednjih škola objavljen 1926. godine

II razred (4 časa nedeljno)

Čitanje: Praktično vežbanje u izgovoru i naglasku u vezi s lakim štivom koje se razume; naročitu pažnju obratiti pri tom na glasove i pravopisne znake kojih nema u našem jeziku, i uopšte na sve slučajeve u kojima francuski jezik odstupa od našeg.

Gramatika: Član, imenice, pridevi, zamenice (lične, prisvojne i pokazne), brojevi (prosti i redni), pomoćni glagoli *avoir* i *être* u pokaznom načinu, nepravilni glagoli u pokaznom načinu (*Présent, Impératif, Futur, Imparfait, Passé simple, Passé composé* i *Plus-que-parfait*)-sve na što većem broju praktičnih primera i držeci se niže izloženih napomena. Ostale oblike promenljivih reči, u koliko se ne mogu izbeći, učiti kao zasebne reči.

²⁹⁶ Zakon o srednjim školama propisivao je maksimalan broj od 50 učenika u odjeljenju, međutim uslijed nedostatka prostorija u pojedinim odjeljenjima bilo i preko 70 učenika. (J. Novitović, O predlogu Zakona o srednjim školama, *Glasnik profesorskog društva*, sv. 6 i 7, 1925, str. 398).

Od samoga početka vežbati sluh, kako bi se poznate reči i rečenice mogle lako razumeti i kad se samo čuju. Radi toga držati po mogućstvu svakoga časa mali diktat. Ne ići napred dokle god se ono što se prelazi ne savlada tako, da se lako razume i usmeno i pismeno, da se pročita s pravilnim izgovorom i da se na postavljena pitanja može odgovoriti i usmeno (u školi) i pismeno (kod kuće). Obratiti uopšte što veću pažnju na aktivno znanje jezika. Radi toga odmah posle savladanog čitanja početi s direktnom metodom u vezi sa stvarima kojih ima u školi i radnjama koje se mogu izvesti u školi, a u vezi sa štivom postavljati kratka pitanja na francuskom i tražiti na njih odgovore na francuskom, vodeći pri tom računa o urođenim sposobnostima učenika (mnogima nije dato da se lako izražavaju na stranom jeziku) i prilikama u školi, naročito o broju đaka (što veći broj đaka, sve teža primena direktnog metoda). Raditi što više s celim razredom i učiniti časove živim i zanimljivim.

Jedan školski zadatak mesečno, a domaćih po nahođenju nastavnikovu.

III razred (4 časa nedeljno)

Zanimljivo lakše štivo, koje bar jednim delom uvodi postepeno u materijalnu i duhovnu kulturu francuskog naroda i ukazuje na njegove dodirne tačke s našim narodom. U vezi sa štivom pitanja i odgovori na francuskom jeziku (usmeno u školi, pismeno kod kuće), prevođenje, diktati i učvršćivanje izgovora. Učenje napamet lakših pesama koje se potpuno razumevaju i pravilno izgovaraju. Gramatika, kao i u drugom razredu, na štivu i u vezi sa štivom: ponavljanje poznatih delova i uvođenje u nove. (Sve zamenice, od pravilnih i pomoćnih glagola: Conditionnel présent, Subjonctif présent, Subjonctif imparfait, Futur antérieur, Infinitif passé, Participle présent, Participle passé; upotreba pomoćnih glagola; trpno stanje; postepeno upoznavanje običnijih nepravilnih glagola, ali samo u vremenima i načinima koji se javljaju u štivu). Kao i u drugom razredu, ne ići napred dok se pređeni delovi dobro ne učvrste, raditi što više s celim razredom i unositi u nastavu što više raznolikosti naizmeničnom upotrebom čitanja (prevođenja), razgovora i pisanja.

Jedan školski zadatak mesečno, a domaćih po nahođenju nastavnikovu.

IV razred

Utvrđiti i detaljnije proučiti celokupan program iz III razreda, poglavito pređene glagolske oblike. Kod zamenica naročito istaći upotrebu priloških zamenica en i y. Kod glagola dodati oblike koji nisu proučeni u III razredu: Indicatif: Passé antérieur, Conditionnel: Passé du conditionnel et Second conditionnel passé; Imperatif composé; Subjonctif présent, Imparfait, Passé i Plus-que- parfait; Infinitif passé, Participle passé composé.

Naročito istaći i, prema meri kako se javljaju u štivu, objasniti kako se prevode na srpsko-hrvatski glagolski oblici kojih nema u našem jeziku. Dati osnovni pojam o upotrebi pomoćnih glagola koji se menjaju sa être u složenim vremenima. Obratiti

pažnju na najčešće glagole koji se menjaju sa être. Pokazati u bitnim crtama slaganje *participe passé-a*. Osnovni pojmovi o redu reči u rečenici, u vezi s potvrdnim, odrečnim, upitnim i odrečno-upitnim oblicima kod glagola. Kratko objašnjenje upotrebe načina i vremena (na štivu). *Gérondif*. Najčešći nepravilni glagoli. Diktati (poglavito pređenog štiva), prevodi, pesme napamet. Laka konverzacija u vezi s tekstom (konstruišući rečenice iz delova teksta). Jedan školski zadatak mesečno (diktat, prevod, pisanje po sećanju pesama učenih napamet itd.). Lakša prozna lektira (zabavnog, didaktičkog i patriotskog obeležja) u školskim izdanjima (*Contes de fées, Ali-Baba, Mironneau: Choix de lectures, Cours élémentaire 1er degré, Sinbad le marin*), pored odobrenih čitanka za IV razred.

Nastavni program za francuski jezik za više razrede realnih gimnazija objavljen 1927. godine

Cilj: Utvrđivanje i dopunjavanje gramatičkoga gradiva iz nižih razreda, da bi se postiglo što potpunije razumevanje francuskih tekstova iz lepe književnosti i iz naučnih dela. Što više izvežbanosti u govorenju i u pisanju. Upoznavanje zemlje, etničkih osobina i pojava kulturnoga života francuskog naroda, naročito na osnovi izučavanja književnih dela.

V razred (3 časa nedeljno)

I. Gramatika: utvrđivanje i dopunjavanje; tvorba reči; osnovi sintakse (izostavljanje člana; mesto prideva; zamenice; slaganje vremena itd.); u datim prilikama obraćati pažnju na frazeologiju.

II Štivo. Čitanka (probrani tekstovi, u prozi i u stihu). Obavezna domaća lektira (*Cervantes: Don Quichotte; H. Malot: Sans famille; Le Sage: Gil Blas; Stahl: Maroussia, i dr.*), po izboru nastavnika i učenika.

III Usmena vežbanja. Prepričavanje, konverzacija. Sastavljanje srodnih i stvarnih grupa reči.

IV. Pismena vežbanja. Pismena vežbanja na času i domaća. Godišnje devet pismenih zadataka, od kojih dva domaća: prepričavanja proznih sastava, varijacije, kraći slobodni sastavi.

VI razred (3 časa nedeljno)

I Gramatika: sintaksa (slaganje vremena, upotreba saveznoga načina, upotreba infinitiva i participa, upotreba predloga, složena rečenica i interpunkcija),

II Štivo. Čitanka (probrani klasični i moderni tekstovi).

Obavezna domaća lektira (B. de Saint-Pierre: *Paul et Virginie*; A. Daudet: *Le petit Chose*; Jules Verne; George Sand: *La mare au diable*; *La petite Fadette*; J. Sandeau: *Roche aux mouettes*; Topffer: *La Bibliotheque de mon oncle, i dr.*) Pojedine grupe učenika mogu zajednički pročitati koje delo i o tom referisati u razredu.

III Usmena vežbanja: kao u V razredu.

VI Pismena vežbanja: kao u V razredu.

VII razred (3 časa nedeljno)

I. Gramatika: Gramatičke pojedinosti, frazeologija, galicizmi. Gramatička vežbanja u vezi s prevodenjem s maternjeg na francuski i pri ispravljaju pismenih zadataka.

II Štivo. Čitanje i tumačenje nekoliko modernih tekstova (A. Daudet; Erckmann-Chartian: *L'Ami Fritz*; A. France: *Le crime de Sylvestre Bonnard*; P. Lotti: *Pecheurs d'Islande*; V. Hugo: *Hernani*, *Merimée*; *Colomba*; Zola: *La Debacle* (skraćeno izdanje) , i dr.– Segnobs: *Histoire de la Civilisation*. Koja lakša moderna komedija. Obavezna domaća lektira modernih tekstova, po izboru nastavnika i učenika. Rad u grupama kao u VI razredu.

III. Književnost: Uvođenje u život, duh i kulturu francuskog naroda. Istorija književnosti (u vezi s tekstom, o najvažnijim piscima)

IV Usmena vežbanja. Razgovori o pročitanoj štivu i slobodnim temama; vežbanja u predavanju (beseda). Učenje naizust (po izboru učenikovu, neobavezno).

V Pismena vežbanja. Referati o pričitanoj domaćoj lektiri, slobodni sastavi; ostalo kao u V razredu.

VIII razred (3 časa nedeljno)

I Gramatika: kao u VII razredu

II Štivo. Čitanje i tumačenje nekoliko dela francuske književnosti XVII i XVIII veka (Molière; Racine; Corneille; *La Fontaine*; *Mme de Sevigné*; Voltaire; Rousseau; *Morceaux choisis*). Izbor najnovijih pisaca; čitanje odabrane naučne proze, časopisa i novina. Domaća lektira: klasični tekstovi, ostalo kao u VII razredu.

III Književnost: Kao u VII razredu. Kratak pregled književnosti (u vezi s ostalim književnostima).

IV Usmena vežbanja: kao u VII razredu; od ovih dva pripremna zadatka za maturu po dva časa.

Od V razreda ukazivati na srodnosti između latinskog i francuskog jezika. Upoređivanje i s drugim jezicima. Ukazivanje na srodnost književnih motiva.

Uprkos upornom insistiranju na aktivnom učenju i na primjeni direktne metode u nastavi stranih jezika, ni ovaj Nastavni program u metodološkim postupcima nije odmakao dalje od prethodnog. On doduše vrši razdvajanje nastavnog sadržaja na gramatiku, štivo, usmene i pismene vježbe, i preporučuje naizmenično upotrebu čitanja (prevođenja), razgovora i pisanja na času, kako bi časovi bili dinamičniji. Međutim, gramatičko gradivo i izučavanje lijepe književnosti u koju spadaju čak i književna djela koja nisu francuska (npr. Servantesov *Don Kihot*) i dalje zauzimaju dominantno mjesto u programu.

Novinu u odnosu na prethodni program predstavlja uvođenje u nastavu civilizacijskog sadržaja, kao i upoznavanje učenika sa francuskom kulturom koju treba, smatraju pedagozi, što više približiti našoj.

Iznenadjujući je veliki broj pismenih zadataka (9 godišnje), kao i insistiranje na usmenom izražavanju u formi besjedništva što takođe nije u skladu sa zahtjevima direktne metode koja zagovara izučavanje govornog jezika kojim se komunicira u svakodnevnim situacijama.

I konačno, jedinstveni Nastavni planovi za više i niže gimnazije, u Kraljevini Jugoslaviji usvojeni su 1930. godine. Po ovom novom Nastavnom planu koji se počeo primjenjivati u gimnazijama školske 1930/31. godine, francuski jezik se izučavao kao prvi strani jezik počev od I, pa sve do VIII razreda gimnazije, sa sedmičnim fondom od 3 časa u svim razredima. (U gimnaziji klasičnog tipa fond časova je bio isti kao i u realnim gimnazijama, osim u V razredu kada se izučavao sa fondom od 2 časa sedmično.)²⁹⁷ Osim francuskog jezika, u srednjim školama se učio obavezno i njemački jezik, po novom planu i programu od III razreda sa sedmičnim fondom od 3 časa u svim razredima, kao i latinski jezik u višim razredima srednje škole sa sedmičnim fondom od 4 časa u V i VI, i 3 časa u VII i VIII razredu. U nastavku slijedi prikaz ovog nastavnog plana i programa sa istaknutim instrukcijama za predavače:

²⁹⁷ Nastavni planovi i programi, *Glasnik JPD*, knj. XV, sv. 4, 1934, str. 345 i 346.

Nastavni plan i program za francuski jezik objavljen 1930. godine

Cilj, metoda, opšte instrukcije za predavanje:

Cilj nastave francuskog jezika je istinsko vladanje jezikom, tj. razumevanje i govorenje, da bi se, na taj način, upoznalo sa duhom i kulturom naroda. To znanje treba da počiva na solidnom poznavanju gramatike.

Od nastave u nižem tečaju tražiće se da se postigne: dobar izgovor, pravilno čitanje, razumevanje lakšeg štiva, naročito iz praktičnog života; poznavanje najznatnijih gramatičkih pravila i njihovo primenjivanje; izvesnu okretnost u usmenom i pismenom upotrebljavanju francuskog jezika. Za više razrede: utvrđivanje i proširivanje gramatičkog gradiva iz nižih razreda; razumevanje francuskih tekstova iz lepe književnosti i iz naučnih dela; upoznavanje intimnog života i kulture francuskog naroda; poznavanje glavnih epoha francuske istorije i književnosti; izvežbanost u govorenju i pisanju; sposobnost za uspešno slušanje predavanja držanih na francuskom jeziku.

Predaje se po živoj metodi, konverzacijom. Služiti se što je moguće manje maternjim jezikom. Prevod treba da bude samo kontrola, a ne način za učenje reči i gramatike.

Pri učenju rečnika, držati se strogo metode, da bi se uvek prelazilo s poznatog na nepoznato, i da se nikad ne bi upotrebljavale reči koje nisu ranije objašnjene.

Nastavu gramatike učiniti živom: predavati gramatička pravila lagano i postupno, u prisnoj vezi s rečnikom i običnim izrazima. Raditi gramatiku, najvećim delom, indukcijom, tj. izvlačiti pravila iz mnogobrojnih primera.

Kroz celu nastavu, obraćati naročitu pažnju na izgovor. „Ko rđavo izgovara jedan jezik rđavo ga zna“. Ne čitati samo reči, nego rečenice: ritmovati rečenicu, tj. dati joj korektnu francusku intonaciju.

Stalno održavati kod učenika duh budnim, podsticati njihovu radoznalost, zahtevati njihov napor.

Ići uvek sporo. Ponavljati i ponavljati neprestano, ne zaboravljajući da je „ponavljanje duša nastave“.

Neprestano osvežavati stara znanja, raditi s čitavim skupom reči, obrta, gramatičkih pravila koje je učenik ranije naučio i koje treba uvek oživljavati u njemu.

I razred (3 časa nedeljno)

I z g o v o r. Obraćati stalno veliku pažnju na izgovor. Ne trpeti nikakav pogrešan izgovor i neumorno ispravljati greške, ne dopuštajući im da se ukorene i postanu rđave navike. Ne zaboraviti da je lakše dati dobar izgovor od početka, no docnije popravljati rđav. Obratiti pažnju na glasove koji ne postoje u našem jeziku (nosni samoglasnici, u, nemo e, itd.). Ponavljati svaku reč i svaki tekst mnogo puta, dok se ne dobije savršen izgovor. Na početku svakog časa, dugo vremena raditi nekoliko minuta gimnastiku glasnih organa: vežbanja u vokalizaciji najtežih glasova, u već naučenim rečima i izrazima. Voditi računa o akcentu rečenice. Pored individualnog i horsko pevanje. Pevanje lakih pesmica. Učenje napamet malih tekstova. Objašnjavati na narodnom jeziku praktičnu fonetiku (položaj organa).

R e č n i k i r a z g o v o r i (u vezi s rečnikom i gramatikom). Početi s predmetima koje učenik može da vidi oko sebe (učionica, docnije cela školska zgrada), ili s predmetima koje nastavnik pokazuje na slici. Boja, oblik, dimenzija, broj, materija, poređenje predmeta. Obični položaji, pokreti, radnje, dani, godišnja doba. U konverzaciji, pitanja postavljaju i učenici među sobom.

Š t i v o. Pretežno praktičnog sadržaja, u vezi s rečnikom i gramatikom. Po mogućstvu, sasvim laki kratki tekstovi (anegdota, basna itd.).

G r a m a t i k a (bez obzira na tradicionalni red). Član, partitivni član, predlozi de i à sa članom; množina imenica; ženski rod, množina i poređenje prideva; brojevi (do 100; sva četiri vida računa); lične, prisvojne i pokazne zamenice; sadašnje vreme i zapovedni način glagola, upitni i odrični oblik.

Z a d a c i. U velikom broju, domaći i školski: prosta vežbanja u gramatici i rečniku, ustopice s lekcijama u razredu, kao njihova primena, ali bez ičeg mehaničkog. Odgovori na laka pitanja. Diktati poznatih tekstova. Vežbe po sećanju. Neki zadaci se odmah ispravljaju na tabli.

Svakog meseca po jedan školski zadatak.

II razred (3 časa nedeljno)

I z g o v o r kao u I razredu. Svaku novu lekciju treba početi vežbanjem u korektnom izgovoru i završiti pošto je lekcija protumačena korektnim čitanjem, iz koga će se videti da je učenik tekst shvatio.

R e č n i k i r a z g o v o r i. Telo, odelo, hrana, zdravlje i bolest; kuća, porodica, vreme, temperatura. Zidne slike.

Š t i v o praktičnog sadržaja, u vezi s rečnikom i gramatikom, lake pesmice i priče.

G r a m a t i k a. Glavne nepravilnosti imenica i prideva; upitne i relativne zamenice, zamenica en; brojevi, prosti i redni; perfekt, imperfekt, pluskvanperfekt, buduće vreme i pogodbeni način; direktno i indirektno pitanje; pravilni adverbii na –ment.

Z a d a c i česti: vežbanja u tesnoj vezi s pređenim gradivom. Dopunjavanja, preinačavanja teksta; odgovori na laka pitanja. Diktati obrađenih tekstova.

Svakog meseca po jedan školski zadatak.

III razred (3 časa nedeljno)

I z g o v o r kao i ranije. Učenje naizust lakih tekstova u stihu i prozi. Laki dijalozi. Pevanje Marseljeze.

R e č n i k i r a z g o v o r i. Selo, priroda, godišnja doba (u vezi s poljskim radovima). Zidne slike.

Š t i v o. Praktičnog sadržaja, radi učenja reči i gramatike, protkano lakim zabavnim tekstom, u prozi i stihu.

G r a m a t i k a. Dopune imenicama, pridevima, zamenicama (relativna zamenica dont; sve lične zamenice); *Passé simple, Futur antérieur, Conditionnel passé, Passé antérieur, Participe présent i Gérondif;* obični takozvani „nepravilni“ glagoli; slaganje *Participe passé* (najobičnija pravila); adverbii.

Z a d a c i. Pored vežbanja radi učenja rečnika i gramatike, slobodnija prepričavanja pročitanih štiva i kratki opisi u vezi s proučenim tekstovima (npr. opis kuće, školskog dana, žetve, proleća, itd.). Vežbe u prevođenju s maternjeg jezika na francuski, radi utvrđivanja gramatičkog znanja.

Svakog meseca po jedan školski zadatak.

IV razred (3 časa nedeljno)

I z g o v o r. Kao i ranije.

R e č n i k i r a z g o v o r i. Grad, Pariz, Francuska. Uvođenje u apstraktan rečnik. Zidne slike.

Š t i v o. Pored štiva praktičnog smera, priče, pesme. Poznavanje Francuske, njene kulture, života i istorije.

G r a m a t i k a. Proširivanja ranijih znanja; *Subjonctif, Passif,* slaganje vremena; nepravilni glagoli.

Z a d a c i. Pored vežbanja u rečniku i gramatici, kratki opisi u vezi s proučenim tekstovima, prepričavanje, preobraćanje pesama u prozu.

Po jedan školski zadatak mesečno.

Domaća lektira: Livres roses pour les enfants; Bruno; Le tour de la France; Perrault, Contes de fées; Duruy, Biographies d'hommes célèbres; Galland, Ali baba, Aladin; X. de Maistre, La jeune Siberienne.

V razred (3 časa nedeljno)

I z g o v o r. Obratiti pažnju na inteligentno čitanje. Umetničke recitacije. Odlomci iz kakve pesničke antologije (npr. Auguste Dorchain, Les Cent meilleurs poèmes lyriques de la langue française), koja će služiti i kao stalna domaća lektira u svima višim razredima.

Razgovor ostaje i kroz sve više razrede duša nastave francuskog jezika.

Š t i v o. Čitanka s odabranim, zanimljivim, pretežno narativnim tekstovima u prozi i stihu. Naporedo, jedan od ovih tekstova: H. Malot, Sans famille (skraćeno izdanje); Le Sage, Gil Blas; Servantes-Florian, Don-Quichotte; Souvestre Au coin du feu; J. S. Wandeau: La roche aux mouettes; Topffer, Nouvelles génevoises, Stahl, Maroussia.

VI razred (3 časa nedeljno)

I z g o v o r. Kao u petom razredu.

Š t i v o. Čitanka (kao u V razredu). Uz to, jedan od ovih tekstova: B. de St Pierre, Paul et Virginie; A. Daudet, Le petit chose; J. Verne; G. Sand, La Mare au Diable, La petite Fadette; Merimée, Colomba; Izabrane pripovetke; Erckmann-Chatrain, L'Ami Fritz; Halevy, L'Abbé Constantin; Voltaire, Histoire de Charles XII. Uz štivo, obaveštenja o piscima.

G r a m a t i k a. Sintaksa glagola (upotreba sviju vremena indicatif-a i subjonctif-a, slaganje vremena); rečenica, sintaksa rečenice.

Z a d a c i kao u V razredu.

D o m a ć a l e k t i r a obavezna kao i ranije.

VII razred (3 časa nedeljno)

I z g o v o r. Recitacije. Po mogućstvu, izvođenje scena ili malih komada, sa nagradom istaknutih izvođača francuskim knjigama.

Š t i v o . Čitanka s težim tekstovima po jeziku i sadržini, i s izborom pesnika. Uz to, po jedno delo iz književnosti (naročito dramske) XIX veka; V. Hugo, Hernani, Augier, Le Gendre de M. Poirier; Sandeau, Mlle de la Seiglière; A. Daudet, Tartarin de Tarascon, Lettres de mon moulin; P. Loti, Pecheur d'Islande; A. France, Le crime de Sylvestre Bonnard; Erkmann-Chatrion, Histoire d'un conscrit; Sarcey, Le siège de Paris; Maupassant, Contes choisis pour la jeunesse; Seignobos, Histoire de la civilisation contemporaine. Svaka dva meseca ili svakog meseca novi tekst. Nepročitane partije postaju učenička domaća lektira. Pod nastavnikovim rukovođenjem učenici se upućuju sve više u samostalan rad.

G r a m a t i k a . Suptilnosti gramatike, galicizmi, frazeologija. Prilozi, predlozi, sveze.

I s t o r i j a f r a n c u s k e k n j i ž e v n o s t i u v e z i s t e k s t o m .

Z a d a c i . Slobodni zadaci; opisi; pisma; rezimei dužih tekstova; sadržina pročitanih knjiga (u vidu predavanja). Prevođenje.

Po jedan školski zadatak mesečno.

Domaća lektira. Moderni tekstovi obavezno.

VIII razred (3 časa nedeljno)

I z g o v o r . Kao i u VII razredu.

Š t i v o . Čitanka (kao u VII razredu). Uz tekstove XVII ili XVIII veka: Molière, Le bourgeois gentilhomme, Les précieuses ridicules; Corneille, Le Cid; Racine, Britannicus; La Fontaine, Rousseau (Izbor). Svakog meseca novi tekst, bez obzira da li je dovršen. Nepročitani delovi ostaju učenicima za domaću lektiru.

G r a m a t i k a . Kao i u VII razredu. Najglavnije o stihu.

I s t o r i j a k n j i ž e v n o s t i . Glavni periodi u vezi sa štivom.

Z a d a c i . Slobodni zadaci kao u VII razredu. Pripremni zadaci za maturu.

Pored toga po jedan školski zadatak mesečno.

D o m a ć a l e k t i r a . Klasični tekstovi: glavni periodi. Obavezno.

Z a s v e r a z r e d e . Po mogućstvu, ukrasiti zidove slikama francuskih pejzaža ili scena iz francuskog života. Pretplatiti se na omladinske časopise (5. i 6. razred), ilustrovane listove i novine (7. i 8. razred). Osnovati đачke školske biblioteke. Potsticati i rukovoditi formiranje lične francuske biblioteke svakog učenika, ma kako njegova sredstva bila skromna. Izvođenje scena ili kraćih komada.

Konstatujemo da je ovaj dugoočekivani *Nastavni plan i program* kojim je izjednačena nastava u čitavoj Kraljevini Jugoslaviji daleko savremeniji od prethodnih. Stvarni cilj nastave stranog jezika je, kako je istaknuto, *istinsko ovladavanje stranim jezikom*, što je kao ideja veoma blisko aktuelnom komunikativnom pristupu u nastavi stranog jezika. Nastavniku su, za razliku od prethodnih programa, data detaljnija metodološka uputstva o direktnoj metodi i o njenoj primjeni u nastavnom procesu. Gramatički sadržaj je rasterećeniji u odnosu na prethodne programe, iako je i dalje za današnje pojmove isuviše zahtjevan (u III razredu se već obrađuju sva glagolska vremena). Osim toga, veliku novinu predstavlja i uvođenje fonetike u nastavu, teorijski i praktično (objašnjava se položaj glasnih žica i položaj govornih organa). Značajan dio nastavnih sadržaja posvećen je zadacima, tj. uvježbavanju obrađenog gradiva, a tekstovi koji se obrađuju na časovima u nižim razredima gimnazije nijesu samo književni već su namjenski izrađeni za nastavu francuskog jezika. Novinu predstavlja i obrađivanje istorije francuske književnosti u VII razredu, zatim preporuka o ukrašavanju učionica francuskim motivima, kao i pretplata na francuske časopise i novine. Insistiranje na odabiru zanimljivih sadržaja primjerenih uzrastu učenika (zanimljivi tekstovi, štivo iz praktičnog života, upoznavanje intimnog života francuskog naroda) takođe je sasvim u skladu sa savremenim trendovima izučavanja stranih jezika.

Međutim, i dalje se postavlja pitanje da li se ovaj „avangardni“ program, za onovremeno crnogorsko školstvo mogao primjenjivati u učionicama u kojima je bilo i preko 50 đaka, i da li su ga mogli realizovati nastavnici koji nisu raspolagali gotovo nikakvim metodološkim predznanjima.

U školskim časopisima onog vremena, nailazimo na mnogobrojne radove nastavnika i pedagoga koji komentarišu novi *Nastavni plan i program* kao i izučavanje francuskog jezika u školama. Uočavamo da su pojedini nastavnici smatrali da izučavanje francuskog jezika ne bi trebalo započeti u I razredu srednje škole, u uzrastu kada se vrši *ujednačavanje neujednačenih znanja đaka iz osnovnih škola i kada đak nije u dovoljnoj meri upoznat ni sa pravilima svog maternjeg jezika*.²⁹⁸ Bilo je i onih koji su ukazivali na neefektivan raspored vremena za učenje francuskog jezika u srednjoj školi. Predlagali su da se izučavanje prvog stranog jezika svede na četiri godine, s tim da se zadrži ukupan broj dosadašnjih časova jezika. Učenici bi u tom slučaju, u toku te četiri godine, imali šest časova francuskog jezika nedjeljno i na taj način brže usvojili tzv. *mehanizam jezika*.²⁹⁹

²⁹⁸ A. Milićević, Francuski jezik u I razredu gimnazije, *Glasnik PD*, knj. XIV, sv.11, 1934, str. 253-255.

²⁹⁹ P. Radivojević, Strani jezici u srednjoj školi, *Glasnik PD*, knj. XX, sv. 11-12, 1940, str. 883-893.

Mnogobrojne primjedbe su se odnosile i na propisanu školsku lektiru za koju su pojedini nastavnici smatrali da ne pobuđuje interesovanje kod đaka, navodeći učenike da često prevode tekstove bez ikakvog razumjevanja.³⁰⁰ Pojedini nastavnici skretali su pažnju javnosti i na činjenicu da bi propisana školska i domaća lektira u nastavi stranog jezika morala da uvede učenika u život dotičnog naroda u sadašnjosti i prošlosti. Kao ilustraciju za ovu tvrdnju, nastavnik francuskog jezika u Pljevaljskoj gimnaziji Đorđe Kiselinović,³⁰¹ autor rada naslovljenog *Novojezična nastava u gimnazijama*, navodi primjer književnog dijela *Paul et Virginie* od Bernarden d Sen Pjera (Bernardin de St Pierre) koje, uprkos zanimljivoj tematici, nimalo ne dočarava učenicima francusku sredinu i ambijent.³⁰²

Uz to smo naišli i na brojne kritike koje su se odnosile na neizučavanje ruskog jezika u školama. Naime, pojedini autori su smatrali da ruski jezik treba obavezno izučavati u školama prije svega zbog boljeg upoznavanja sa vanredno bogatom ruskom literaturom i filozofijom.³⁰³ Drugi nastavnici su navodili mišljenje da se uprkos jakim kulturnim i intelektualnim vezama sa Francuskom, sa izučavanjem francuskog jezika pretjeruje, i pri tom zaboravlja činjenica da smo slovenski narod koji mora voditi računa o moći svoje *velike slovenske sestre*.³⁰⁴

U onovremenim radovima sretali smo često i kritike upućene prosvjetnim vlastima koje su se odnosile na obavezno izučavanje dva živa strana jezika u srednjoj školi. Mnogi prosvjetni radnici su smatrali da je u školama nepotrebno obavezno izučavanje više od jednog stranog jezika, i predlagali fakultativno učenje većeg broja stranih jezika za talentovanije i sposobnije učenike.³⁰⁵ Pojedini pedagozi su posebno isticali učenje njemačkog jezika smatrajući da životnim prilikama i praktičnim potrebama naroda više odgovara poznavanje njemačkog, a ne francuskog jezika, predlažući izučavanje njemačkog jezika od I, a francuskog od V razreda gimnazije.³⁰⁶

2.2. Ocjenjivanje učenika i polaganje francuskog jezika na tečajnom ispitu

Zakon o srednjim školama usvojen 31. avgusta 1929. godine i dopunjen 1931. godine, za ocjenjivanje učeničkog uspjeha u srednjim školama predviđa pet ocjena: odličan (5), vrlo dobar (4), dobar (3), slab (2) i rđav (1), dok za ocjenjivanje učeničkog vladanja postoje četiri ocjene (Zakonom nije predviđena ocjena 2). Član 50 pomenutog Zakona o srednjoj školi kaže da o polaganju ispita iz pojedinih predmeta odlučuje razredno veće, a u članu 51 ovog Zakona je istaknuto da se smatra da su svršili razred

³⁰⁰ S. Popović, Smisao nastave stranih jezika 1), *Glasnik JPD*, sv 4, 1934/35, str. 476. P. Radivojević, Strani jezici u srednjoj školi, *Glasnik JPD*, knj. XX, sv. 11-12, 1940, str. 890, 891.

³⁰¹ Đ. Kiselinović je početkom tridesetih godina predavao francuski jezik u pljevaljskoj Gimnaziji.

³⁰² Đ. Kiselinović, *Novojezična nastava u gimnazijama*, *Glasnik PD*, knjiga VII, sv. 1, 1927.

³⁰³ K. Bogdanović, O predlozima za reformu srednje škole, *Prosvetni glasnik*, br. 11, novembar 1921. god.

³⁰⁴ V. Ćurić, Naš nastavni plan, *Glasnik JPD*, decembar-januar 1937, sv. 4-5, str. 241.

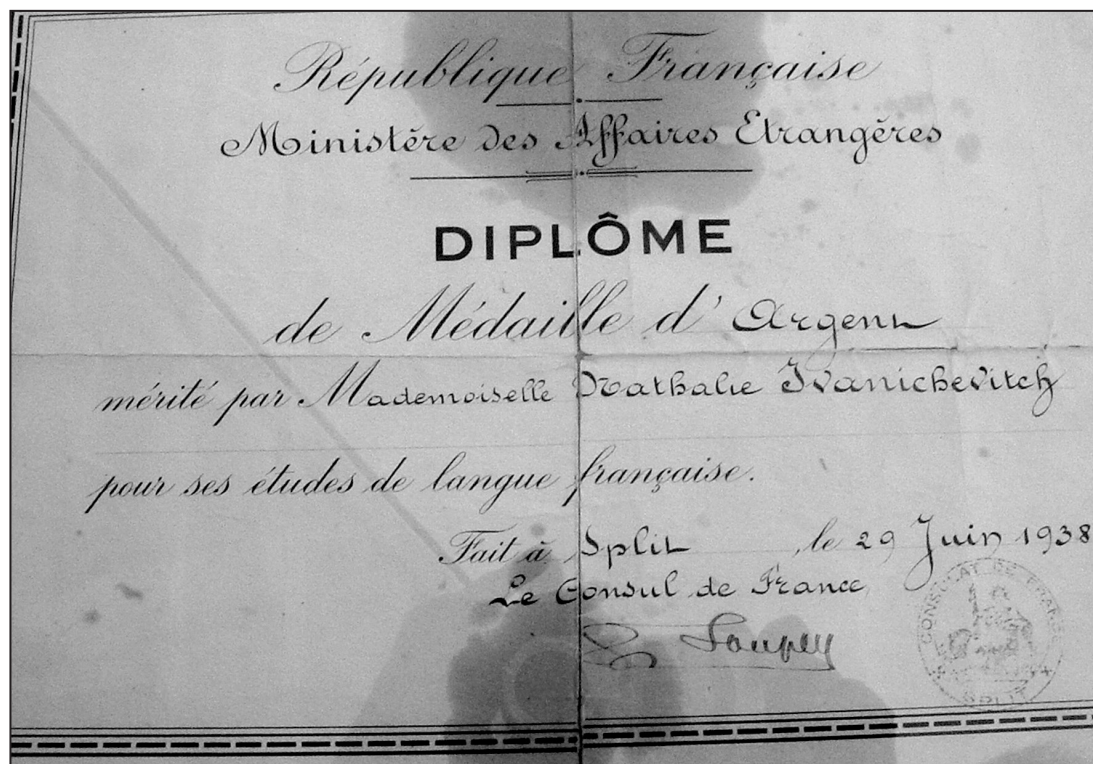
³⁰⁵ S. Čobanski, Još nešto o Nastavnom planu, *Glasnik JPD*, knj. XVII, sv. 8, 1937, str. 611.

³⁰⁶ J. Vester, Kriza naše srednje škole, *Glasnik PD*, knj. VIII, sv. 1, 1928. godina, str. 434-435.

oni učenici koji iz svih predmeta imaju najmanje dobar godišnji uspjeh, izuzev IV i VIII razreda.³⁰⁷

Prelistavajući Godišnje izvještaje crnogorskih srednjoškolskih institucija uvjerali smo se da je u većini škola, ne mali broj đaka upućivan na popravni ispit iz francuskog jezika, što svakako ide u prilog činjenici da je gradivo predviđeno planom i programom iz francuskog jezika bilo zahtjevno i da ga nije uvijek bilo jednostavno savladati.³⁰⁸

Nasuprot tome, one učenike koji su ovaj predmet usvajali sa više entuzijazma i talenta francuski konzulat je nagrađivao. Nekadašnja učenica iz Cetinja Natalija Ivanišević je 1938. godine za odličan uspjeh iz francuskog jezika osvojila srebrnu medalju i time zaslužila stipendiju za usavršavanje iz francuskog jezika u Parizu. Diploma iz francuskog jezika potpisana je od strane francuskog konzula u Splitu g. Supeja.

Diploma učenice Natalije Ivanišević o osvojenoj srebrnoj medalji na takmičenju iz francuskog jezika

³⁰⁷ Smatra se da su svršili razred oni učenici koji iz svih predmeta imaju najmanje dobar godišnji uspeh. Učenik ma koga razreda, izuzev IV i VIII, koji ima rđavu ocenu iz jednog naučnog predmeta; ili slabu ocenu iz jednog ili dva naučna predmeta; ili slabu iz jednog naučnog predmeta, a rđavu ili slabu iz jedne ili dve veštine; ili rđavu ili slabu ocenu iz jedne, dve ili tri veštine – svršava razred tek pošto u vremenu od 24. avgusta do 1. septembra zaključno položi popravni ispit iz tih predmeta. Učenik koji ima rđavu ocenu iz dva naučna predmeta ili slabu i jednu rđavu ocenu iz naučnih predmeta ponavlja razred. Učenik IV ili VIII razreda može polagati popravni ispit samo iz jednog predmeta, inače ponavlja razred.

³⁰⁸ U Izvještaju Državne realne gimnazije na Cetinju za školsku 1932/33, primjera radi, od 40 učenika u odjeljenju Ib, 8 je upućeno na popravni ispit.

Članom 57 Zakona o srednjim školama propisana su *Pravila o polaganju nižeg i višeg tečajnog ispita* koja su nalagala obaveznu provjeru znanja iz predmeta živi strani jezik.³⁰⁹ Francuski ili njemački jezik se na nižem maturskom ispitu polagao usmeno, a na višem maturskom ispitu i pismeno i usmeno. Od kandidata se zahtjevalo da na pismenom ispitu prevedu jedan duži i teži sastav na maternji jezik uz pomoć rječnika; na usmenom dijelu ispita tražilo se prevođenje i stvarno i gramatičko tumačenje spisa iz *lakše literature* - knjiga koje u školi nisu čitane bez upotrebe rječnika.³¹⁰

Na osnovu raspoloživih godišnjih školskih izvještaja uvjerali smo se da su u gimnazijama i učiteljskim školama u Crnoj Gori na pismenom dijelu višeg tečajnog ispita nastavnici učenicima uglavnom zadavali prevode odlomaka književnih tekstova poznatih autora francuske književnosti XVIII i XIX vijeka. Među mnogobrojnim piscima čiji su se tekstovi prevodili na maturskim ispitima navedimo Šatobrijana (Chateaubriand),³¹¹ Rusoa (Rousseau),³¹² Madam de Stal (Mme de Staël),³¹³ Vinjia (Vigny),³¹⁴ Monteskjea (Montesquieu),³¹⁵ Mišlea (Michelet),³¹⁶ Bosijea (Bossuet),³¹⁷ Zolu (Zola),³¹⁸ Igoa (Hugo),³¹⁹ Anatola Fransa (Anatole France),³²⁰ Pjera Lotija (Pierre Loti),³²¹ i druge. U državnim učiteljskim školama, tema učiteljskih

³⁰⁹ Pravila o nižem i višem tečajnom ispitu u realnim i klasičnim gimnazijama i realkama, *Prosvetni glasnik*, 1930, str. 386-401.

³¹⁰ M. Popović, Nastava živih jezika u našim srednjim školama, *Prosvetni glasnik*, br. 7 i 8, jul 1921, str. 31 i 32.

³¹¹ Chateaubriand, *Genie du christianisme*, 1er partie, 1, V, ch. 1er (*Drž. realna gimnazija na Cetinju, Izvještaj za školsku 1932/33.*); Chateaubriand, René, *Lettre d'Amelie à René*, p.130 (*Drž. potpuna realna gimnazija u Pljevljima, Izvještaj za školsku 1930/31.*) i *Les Martyrs devant l'ennemi* (školska 1935/36.); *Les églises gothiques*, (*Realna gimnazija u Nikšiću, Godišnji izveštaj za školsku 1932/33. god.*)

³¹² Rousseau, *La civilisation a corrompu les moeurs*, (*Državna realna gimnazija u Kotoru, Izvještaj za školsku 1932/33. godinu*); *Les confessions*, p. 44 (*Državna potpuna realna gimnazija u Pljevljima, Izvještaj za školsku 1934/35. god.*).

³¹³ Mme de Staël, *La poésie du Nord et celle du Midi, De la littérature*, 1ère partie ch.IX (*Velika realna gimnazija u Podgorici, Godišnji izveštaj za 1928/29. god.*).

³¹⁴ Vigny: Richelieu et Louis XIII iz *Chresthomatie française du XIXème siècle* p. 56 par Henri Sensitive (*Velika realna gimnazija u Podgorici, Godišnji izveštaj za školsku 1930/31. god.*).

³¹⁵ Montesquieu, *Les Carthaginois et les Romains*, (*Realna gimnazija u Nikšiću, Izveštaj za školsku 1931/32.*); *La vaine curiosité*, iz zbirke Philippon et Plantié: *les lectures litteraires de l'école*, p. 95-96, (*Velika realna gimnazija u Podgorici, Izveštaj za školsku 1930/31. god.*).

³¹⁶ Michelet, *La France*, Ch. de Granges, *Morceaux choisis, auteurs français* p. 1221, (*Velika realna gimnazija u Podgorici, Izveštaj za školsku 1931/32. god.*).

³¹⁷ Bossuet, *L'oraison funèbre est un serment*, (*Državna realna gimnazija u Kotoru, Izveštaj za školsku 1930/31. god.*).

³¹⁸ Emile Zola, *La Préface des Rougeon Macquart*, (*Državna realna gimnazija u Kotoru, Izveštaj za školsku 1933/34. god.*).

³¹⁹ Victor Hugo, *Notre-Dame de Paris -Les cloches de Paris*, *Antologie des écrivains français du XIXème siècle*, (*Velika realna gimnazija u Podgorici, Izveštaj za školsku 1934/35. god.*).

³²⁰ Anatole France, *La deut, le livre de mon ami* str. 82, (*Državna realna gimnazija u Kotoru, Izveštaj za 1938/39. god.*).

³²¹ Pierre Loti, *La pêche aux morues*, (*Državna realna gimnazija u Kotoru, Izveštaj za školsku 1929/30. god.*); *Voyage au Monténégro* (*Velika realna gimnazija u Podgorici, Izveštaj za školsku 1937/38. god.*).

diplomskih ispita iz francuskog jezika bila je najčešće Rusoov *Emil*,³²² a u istim školama kao svetosavski temati rađeni su prevodi iz francuskog jezika iz oblasti pedagogije i psihologije.³²³ Zanimljivo je napomenuti da se u Državnoj trgovačkoj akademiji u Podgorici vodilo računa i o izučavanju jezika struke jer je na maturalnom ispitu uz prevod književnog teksta sa francuskog, rađen i prevod poslovnog pisma na francuski.³²⁴

Mišljenja nastavnika stranih jezika o postignutim rezultatima na maturalnim ispitima iz predmeta strani jezik bila su podjeljena. Dok su pojedini nastavnici smatrali da u mnogim gimnazijama većina kandidata za viši tečajni ispit ne zna da prevede ni najlakše francuske ili njemačke tekstove,³²⁵ drugi su bili mišljenja da se na maturalnom ispitu iz stranog jezika od učenika zahtjevalo mnogo manje od onog što se od njih tražilo tokom školovanja u gimnaziji.³²⁶

U svakom slučaju, očigledno je da propisana pravila o polaganju maturalnog ispita iz stranog jezika, kao i teme zadavane na velikoj maturi, nisu nimalo bili u skladu sa zahtjevima direktne metode koja je insistirala na „stvarnom“ znanju jezika, a prevođenje smatrala preprekom pri usvajanju stranog jezika.

2.3. Direktna metoda i njeno uvođenje u nastavi francuskog jezika

Direktna ili živa metoda u nastavi stranih jezika javlja se u zapadnoj Evropi početkom XX vijeka kao reakcija na tradicionalan način izučavanja stranih jezika u kome su dominantno mjesto zauzimala gramatika i prevođenje, a živi jezik izučavao poput mrtvih klasičnih jezika.

Sa uvođenjem ovog potpuno novog pristupa nastavi stranih jezika, prvi put se u metodici nastave živih jezika počelo postavljati pitanje ciljeva izučavanja stranog jezika. Za razliku od tradicionalnog pristupa koji je favorizovao pasivna jezička znanja (insistirajući na prevođenju i razumjevanju pisanih tekstova) zagovornici direktne metode su smatrali da cilj izučavanja stranog jezika treba da bude stvarno posjedovanje jezika,³²⁷ i da učenika treba prije svega osposobiti da se služi stranim jezikom.³²⁸

³²² Rousseau, Emile, livre II, odlomak (*Državna učiteljska gimnazija na Cetinju, Izveštaj za školsku 1930/31. god.*); Emile, La vraie méthode dans l'enseignement du dessin, (*Izveštaj za školsku 1933/34.*); De la prononciation des enfants, 5. deo (*Izveštaj za školsku 1934/35.*); La psychologie des enfants (*Izveštaj za školsku 1937/38.god.*).

³²³ Molière, Tvrđica (*Državna učiteljska škola na Cetinju, Izveštaj za školsku 1939/40. god.*).

³²⁴ *Državna trgovačka akademija u Podgorici, Izveštaj za školsku 1933/34. godinu*, Podgorica, 1934.

³²⁵ M. Simić, Uzroci neuspeha u nastavi živih stranih jezika, *Glasnik JPD*, 1935, str. 17.

³²⁶ M. Popović, Nastava živih jezika u našim srednjim školama, *Prosvetni glasnik*, 1921, str. 32.

³²⁷ *Kad ja kažem da je cilj nastave jednog stranog jezika stvarno posjedovanje toga jezika, Ja hoću da kažem da čovek treba da bude u stanju da izrazi svoju misao s lakoćom o svima predmetima tekućeg života, da bude u stanju da izdrži konverzaciju, da uđe u prislan i direktan saobraćaj s narodom čiji jezik uči.* (Laval, O nastavi francuskog jezika, *Prosvetni glasnik*, 1920, str.157, 158).

³²⁸ Ž. Firmeri, Direktna metoda i njena primena, *Prosvetni glasnik*, 1924, str. 427.

Osnovni princip direktne metode zapravo jeste direktno prenošenje stranog jezika³²⁹ bez pribjegavanja prevodenju na maternji jezik, što podrazumjeva prije svega oralnu nastavu, posebno u početnoj fazi izučavanja stranog jezika.³³⁰ Nasuprot tradicionalnoj metodi koja se trudila da objasni učenicima veliki broj gramatičkih pravila, direktna metoda je insistirala na usvajanju gramatike indukcijom i na stvaranju kod učenika tzv. *gramatičkog instinkta* zahvaljujući neprekidnom ponavljanju mnogobrojnih primjera iz kojih se izvlačilo gramatičko pravilo.³³¹

Prvi pokušaju da se reformiše nastava stranih jezika u Francuskoj potiču iz 1881. godine osnivanjem *Društva za širenje stranih jezika* (*Société pour la propagation des langues étrangères*) koje je podstaklo veoma zanimljive rasprave pedagoga Londenbaha (Laudenbach), Pasija (Passy) i Delobela (Delobel) o upotrebi direktne metode. Godine 1900. je pod okriljem pomenutog društva organizovan prvi *Međunarodni kongres za žive jezike* na kome je prisustvovalo 800 delegata iz svih dijelova svijeta da bi diskutovali o najboljim metodama u izučavanju stranih jezika.³³²

Već 1902. godine francuski ministar prosvjete Leig (Leygues) uvodi direktnu metodu u francuske škole, a novom ministarskom odlukom propisuje upotrebu isključivo stranog jezika u svojim razredima, i to odmah od početnog nivoa izučavanja jezika. Iste godine prosvjetne vlasti u Francuskoj zabranjuju učenicima korišćenje dvojezičnih rječnika i na maturi dopuštaju isključivo upotrebu jednojezičkih rječnika.³³³

S obzirom na to da je uticaj Francuske u međuratnom periodu bio značajan u brojnim oblastima života u Kraljevini Jugoslaviji, sasvim je logično da su se ovi, za ono doba moderni pogledi na izučavanje stranih jezika odrazili i na nastavu stranih jezika i u Crnoj Gori. U gore pomenutim pedagoškim časopisima namjenjenim srednjoškolskim profesorima, naišli smo na veliki broj članaka koji obrađuju problematiku direktne metode u nastavi živih jezika. Osim mnogobrojnih nastavnika francuskog jezika koji su čitaocima prenosili svoja iskustva o primjeni ove metode u svojim učionicama,³³⁴ autori određenog broja članaka iz ove oblasti bili su po nacionalnosti Francuzi,³³⁵ kao

³²⁹ *Cilj je, u vežbanju da govori, stvoriti kod deteta naviku da odmah i direktno shvati smisao reči i rečenica... i naviku da svoje misli izrazi direktno na stranom jeziku, bez smetnje prevodenjem.* (Firmeri Ž., *Direktna metoda i njena primena, Prosvetni glasnik*, 1924, str. 427).

³³⁰ *Živi jezik je pre svega auditivni fakt, te prema tome u nastavi živih jezika, uho mora prethoditi oku, tj. slušanje i izgovaranje jedne reči ili rečenice njenom čitanju i pisanju.* (Simić M, *Uzroci neuspaha u nastavi živih stranih jezika, Glasnik JPD*, 1935, knj. XVI, sv. 1, str. 20).

³³¹ E. Laval, *Živa metoda u nastavi modernih jezika, Prosvetni glasnik*, 1924, str. 732.

³³² *Ibid.*, str. 723.

³³³ *Ibid.*, str. 735.

³³⁴ Đ. Kiselinović, M. Simić, M. Popović, P. Aničić, A. Milićević i dr.

³³⁵ E. Laval, profesor u liceju u Anžeu, *O nastavi francuskoga jezika, Prosvetni glasnik*, decembar 1920, str.157-163; *Nastava francuskoga jezika po živoj metodi, Prosvetni glasnik* 1922, str. 317-337; *Živa metoda u nastavi modernih jezika, Prosvetni glasnik*, 1924, str 723-741, Z. Firmeri, generalni inspektor za strane jezike u Francuskoj, *Direktna metoda i njena primena, Prosvetni glasnik*, 1924, str. 425-499.

i ugledni univerzitetski profesori čija je vokacija bio francuski jezik.³³⁶ Osim toga, mnoge od tih članaka nastavnici bi prevodili sa francuskog na srpskohrvatski jezik.³³⁷

U poslijeratnim godinama nije bio rijedak slučaj da gostujući profesori iz Francuske održe ugledno predavanje nastavnicima stranih jezika,³³⁸ dok je ne mali broj jugoslovenskih nastavnika imao prilike da studira u Francuskoj.³³⁹ Lj. Dimić iznosi podatak da je na kraju I svjetskog rata u Francuskoj studiralo oko 4000 učenika koje je finansirala francuska vlada ili razna druga Udruženja. Na taj način, generacije đaka dolazile su u kontakt sa francuskom kulturom kroz školu, učenje jezika, preko svojih profesora itd.³⁴⁰ Osim toga, prosvjetne vlasti su se takođe trudile da omoguće nastavnicima francuskog jezika tokom raspusta boravak u Francuskoj radi usavršavanja,³⁴¹ a mnoge školske biblioteke su bile pretplaćene na francuske pedagoške časopise.³⁴²

Godine 1922., u izdanju knjižare Gece Kona u Beogradu izašao je iz štampe priručnik za nastavnike francuskog jezika pod nazivom *Metodičan kurs francuskog jezika* gdje autori S. Petrović i E. Laval pokušavaju da svojim praktičnim savjetima pomognu svim nastavnicima francuskog jezika u primjeni direktne metode u školskim učionicama.³⁴³

Najozbiljniju prepreku u sprovođenju nove metode u crnogorskim školama predstavljao je prekomjeran broj učenika u odjeljenjima. Jedan od vodećih jugoslovenskih romanista onog vremena, univezitetski profesor Midhat Šamić, u radu *Učenje reči u*

³³⁶ P. Skok, Prilozi metodici proučavanja u francuskom jeziku u našim srednjim školama, *Prosvetni glasnik*, 1924, str. 527-535 i 627-634; M. Šamić, Učenje reči u nastavi živih jezika, *Glasnik PD*, januar 1941, str. 329-335 i *Nastava živih jezika*, novembar 1921, str. 229-235; O prevodenju sa živih jezika na maternji u srednjoj školi, *Glasnik JPD*, 1939/40, str. 271-277.

³³⁷ A. M. Konbe, O upotrebi mehaničkih sredstava u nastavi živih jezika, *Glasnik JPD*, 1933, str. 414-418, prevela Radmila Jovanović.

³³⁸ E. Laval, *Živa metoda u nastavi modernih jezika*, predavanje održano nastavnicima živih jezika beogradskih gimnazija septembra 1924. (*Prosvetni glasnik*, 1924, str. 722).

³³⁹ A. Milićević u članku *Govoriti ili prevoditi*, *Glasnik PD*, 1927, str. 458. kaže: *Budući da je većina nas studirala u Francuskoj, toj prijateljskoj i lepoj zemlji, trudimo se da francuski jezik prenesemo na naše zemljište onako kako smo ga tamo dobili, obraćajući pažnju na konverzaciju.*

³⁴⁰ Lj. Dimić, *op.cit.*, str. 193.

³⁴¹ Članom 88-93 Zakona o školstvu predviđeni su tzv. *ferijalni tečajevi* kako bi se nastavnici mogli upoznati s radom i uređenjem u srednjim školama drugih kulturnih zemalja. Ministar prosvjete će pomagati u granicama budžetskih sredstava nastavnicima koji bi za vrijeme velikog školskog odmora putovali na ferijalne tečajeve, bilo radi naučnog i stručnog rada u zemlji ili inostranstvu. Po preporuci *Glavnog prosvetnog Saveta i Profesorskog društva* predviđeno je da nastavnici dobijaju godišnje odsustvo sa svim prinaldžnostima i dodacima.

Član 134 novog zakonskog projekta predviđao je i jednogodišnje seminare za suplente i privremene učitelje koji bi se na njima isključivo spremali za nastavnički poziv. (Novitović, Jerotije, O predlogu zakona o srednjim školama, *Glasnik PD*, knjiga V, god.5, sv.1-10, 1925, str. 403).

³⁴² *Bulletin international, Reccueil pédaogique, L'agrégation, Pour l'ère nouvelle, l'Education, Revue d'enseignement, itd.* (Pregled listova i časopisa, *Glasnik PD*, 1930, str. 76, 77)

³⁴³ E. Laval, *Nastava francuskog jezika po živoj metodi-praktični saveti*, *Prosvetni glasnik*, 1922, str. 317-337.

*nastavi živih jezika*³⁴⁴ iznosi da je bio rijedak slučaj da u nekom odjeljenju bude manje od četrdeset učenika, dok je za sprovođenje direktnog metoda trebalo da bude oko dvadeset ili najviše do trideset učenika. *Ovaj broj je dovoljan*, tvrdi autor, *ne samo za to da bi svi učenici imali što više prilike da govore, nego i radi stalnog održavanja discipline i budnog interesa koji su važni uslovi direktnog metoda (čije posledice dolaze do izražaja mnogo jače u nastavi živih jezika nego u nastavi drugih predmeta). Nastava živih stranih jezika, u kojoj je neophodno potrebno što češće lično usmeno učešće svakog pojedinog đaka, u pretrpanim odeljenjima trpi najviše. Koliko minuta konverzacije otpada godišnje na svakog đaka u jednom odeljenju koje broji šezdeset i pet učenika?*, pita se i nastavnik M. Simić u radu objavljenom u *Glasniku jugoslovenskog profesorskog društva*.³⁴⁵

Pored navedenog, po mišljenju prosvjetnih radnika, veliki problem u sprovođenju ove metode predstavljao je i nedovoljan broj časova posvećenih živom jeziku, zatim nedostatak pogodnih udžbenika i ostalih pomoćnih sredstava, preobiman nastavni program, itd.

Sa ciljem da pribjegnemo rješavanju gore pomenutih problema, u Beogradu je 19. novembra 1920. godine osnovano *Društvo za žive jezike i književnosti*, za čijeg je predsjednika izabran dr Miloš Trivunac, prof. Univerziteta i autor udžbenika francuskog jezika za srednju školu. Tom prilikom je *Društvo za žive jezike* Ministarstvu prosvjete podnijelo rezoluciju u kojoj je obrazloženo da je neophodno:

1. u svim razredima u kojima broj učenika prelazi trideset otvoriti još jedno odeljenje za nastavu živih jezika;

2. zatražiti od Ministarstva prosvete da odredi jednu stalnu sumu u svom budžetu iz koje bi se davao dodatak za putovanje nastavnica živih jezika, kako bi bar svako treće leto mogli da provedu u zemlji čiji jezik predaju.³⁴⁶

Međutim, ni u narednim decenijama problem prekobrojnih odjeljenja u jugoslovenskim i crnogorskim školama nije riješen. Zakonom o srednjoj školi propisan je maksimalan broj od 50 učenika u I i II razredu gimnazije, 45 u III i IV razredu, 40 u V i VI razredu i 30 u VII i VIII razredu, ali ni ovaj broj, uslijed neadekvatnih uslova, u velikom broju slučajeva nije ispoštovan.³⁴⁷

Nastavnici francuskog jezika su se mogli nadati usavršavanjima u Francuskoj tokom ljetnjeg raspusta, a članom 95 Zakona o srednjim školama je predviđeno da ministar prosvjete u granicama budžetskih sredstava finansijski pomogne onima koji bi za vrijeme velikog školskog raspusta odlazili na tzv. ferijalne tečajeve radi naučnog ili stručnog rada u zemlju ili inostranstvu.³⁴⁸ Naime, na velikom broju francuskih i

³⁴⁴ M. Šamić, Učenje reči u nastavi živih jezika, *Glasnik JDP*, januar 1941, str. 334.

³⁴⁵ M. Simić, Uzroci neuspjeha u nastavi živih stranih jezika, *Glasnik JDP*, knj. XVI, sv. 1, 1935.

³⁴⁶ V. Jonić, Društva i ustanove, *Prosvetni glasnik* 1920, str. 385, 386.

³⁴⁷ Zakon o srednjim školama, Broj učenika po razredima, član 40, *Glasnik JPD*, 1931, str. 159.

³⁴⁸ Zakon o srednjim školama u Kraljevini SHS, Član 95, *Glasnik JPD*, 1931, str. 87.

švajcarskih univerziteta organizovali su se *Ferijalni kursevi* čija su predavanja *omogućavala stalno služenje stranim jezikom, vežbanja u fonetici, kao i poređenja metoda nastave živih jezika*.³⁴⁹ Ferijalni tečajevi su bili pristupačnih cijena i jednim dijelom namjenjeni i strancima.

Pojedini nastavnici francuskog jezika, u prilogima *Glasnika profesorskog društva*, nerijetko prepričavaju svoja vlastita iskustva tokom ljetnjih boravaka u Francuskoj. Iz tih izvještaja saznajemo da su njihovi boravci uglavnom trajali dva do tri mjeseca, da su bili veoma sadržajni, kao i da je cjelokupna suma koju je Ministarstvo prosvjete dodjeljivalo nastavnicima bila velika, ali pojedinačno uzev, vrlo skromna u odnosu na cijene i život u Francuskoj.³⁵⁰ Iz Godišnjeg izvještaja *Državne realne gimnazije* u Baru za 1933/34. godinu mogli smo da konstatujemo da su stipendije dodjeljivane i nastavnicima francuskog jezika u Crnoj Gori. Naime, nastavniku francuskog jezika, suplentu Kapi Nikoli odlukom br. 25249 od 29. jula 1933. godine, odobreno je odsustvo od 1. oktobra 1933. do 1. marta 1934. godine radi usavršavanja u Francuskoj.

Osim boravaka u inostranstvu koje je finansiralo Ministarstvo prosvjete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,³⁵¹ *Jugoslovensko profesorsko društvo* organizovalo je putovanja u Francusku,³⁵² a od 1928. godine započelo se sa organizovanjem ljetnjih tečajeva francuskog jezika za gimnazijske profesore.³⁵³

2.4. Nastavnici francuskog jezika

Položaj prosvjetnih radnika u Crnoj Gori bio je težak. Na Osnivačkoj skupštini Sekcije profesorskog društva održanoj na Cetinju 26. marta 1936. godine, profesori Zetske banovine zahtjevali su automatsko unapređenje svih povoljno ocjenjenih nastavnika i protestovali su zbog učestalog sniženja profesorskih plata.³⁵⁴ Tom prilikom, istaknut je problem nestalnosti profesorske službe kao i česta premještanja profesora koja su uticala na društveni položaj nastavnika. Problem premještanja profesora u gimnazijama najviše se odražavao na nastavu stranih jezika *u kojoj svi delovi građe stoje u tesnoj međusobnoj vezi*.³⁵⁵ Evo kako o tome piše pljevaljski nastavnik francuskog jezika Đorđe Kiselinović:

³⁴⁹ V. Jonić, O nastavi živih jezika, *Prosvetni glasnik*, br. 6, 1920, str. 304.

³⁵⁰ M. Vračević, Prilozi-U Francuskoj, *Glasnik PD*, sv.1, 1926.

³⁵¹ U Službenom glasniku, zvaničnom organu Zetske oblasti (Cetinje, 30. maj 1925, broj 26) naišli smo na raspis sledeće sadržine: *Ministarstvo Prosvjete poslaće i ove godine izvjestan broj nastavnika živih jezika (francuskog, njemačkog i eventualno talijanskog) u inostranstvo radi usavršavanja u tim predmetima. Izabrani nastavnici proveli bi u inostranstvu tri mjeseca: juli, avgust i septembar, itd.*

³⁵² U članku "Obaveštenje o putu u Francusku", (*Glasnik PD*, 1928. str. 172) se kaže: *Pregovori sa francuskim kolegama pismeno se i dalje vode. Francuski poslanik u Beogradu, g. Dar, primio se da u Parizu lično, sa francuskim ministrom prosvete G. Eriom, uredi sve što je potrebno za što bolje izvođenje nameravanoga puta.*

³⁵³ Autor članka ne daje nikakve druge pojedinosti vezane za ovaj letnji tečaj (M. Vanlik, Produženo obrazovanje profesora, *Glasnik PD*, knj. VIII, sv. 7, septembar 1928, str. 401).

³⁵⁴ Sekcijska skupština, III Cetinje, *Glasnik JPD*, knj. XVI, sv. 9, 1936, str. 861, 862.

³⁵⁵ M. Simić, Uzroci neuspeha u nastavi živih stranih jezika, *Glasnik JPD*, 1935/36, str. 18.

*Nestalnost profesora po mestu je najfatalnija činjenica: svaki metod rada je često subjektivne prirode, te učenici pri svakom novom nastavniku počinju iznova i to ponekad prati đaka čak do osmog razreda. Uvek je on početnik! I najbolji programi, i najbolje metode rada, pa i najbolji profesori ništa ne pomažu kad se svake godine menjaju.*³⁵⁶

S obzirom na to da je nastavnim planom predviđeno da se francuski jezik izučava u svim gimnazijskim odjeljenjima, logično je da su potrebe za nastavnicima francuskog jezika bile izražene. Napomenimo da je uslijed nedostatka nastavnog kadra za francuski jezik, marta 1920. godine u Parizu, zaključena Francusko-srpska konvencija po kojoj su srpskoj vladi na njen zahtjev stavljeni na raspolaganje diplomirani profesori francuskog državljanstva, raspoređivani po srpskim školama.³⁵⁷ Nismo međutim uočili da je neko od francuskih profesora predavao u Crnoj Gori.

U časopisu *Prosvetni glasnik* iz 1920. godine, naišli smo na tabelu sa prikazom broja jugoslovenskih pitomaca u Francuskoj i Švajcarskoj, iz koje se vidi da je u Francuskoj te godine na školovanju boravilo 689 pitomaca Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, od kojih je 150 školovala Francuska republika.

Iz školskih godišnjih izvještaja mogli smo se uvjeriti da Crna Gora u velikom broju slučajeva nije raspolagala svojim sopstvenim kadrom kada je u pitanju nastava francuskog jezika. Među mnogobrojnim nastavnicima koji su predavali francuski jezik u periodu između dva rata u Crnoj Gori, rijetko smo nailazili na crnogorska prezimena. U školskim izvještajima i upisnicama naznačen je i podatak da su nastavnici francuskog jezika predavali i druge predmete koji ponekad nisu bili srodni predmetu francuski jezik.

Iz Godišnjeg izvještaja barske gimnazije za 1933/34. godinu saznajemo da je nastavnik francuskog jezika Kapa Nikola, suplent, predavao, uz francuski jezik, matematiku i crtanje, zatim da je nastavnik Dobrašinović Milivoje, suplent sa položenim profesorskim ispitom, iste godine u bijelopoljskoj Gimnaziji, uz francuski jezik, predavao matematiku i fiziku, a da je Srmabožović Đ. Emilija, profesor pljevaljske Gimnazije predavala uz francuski jezik, hemiju i matematiku. Sličnih primjera bilo je mnogo.

Da su pojedine škole uslijed nedovoljnog broja nastavnika francuskog jezika bile primorane i na reduciranje broja časova francuskog vidi se iz Godišnjeg izvještaja pljevaljske Gimnazije za školsku 1935/36. god. U izvještaju se ističe da je nastava te godine izvođena u veoma teškim uslovima zbog nedovoljnog broja obučениh profesora,

³⁵⁶ Đ. Kiselinović, Učenje živih stranih jezika, *Glasnik JPD*, april, 1939, str. 604-608.

³⁵⁷ Srpska vlada im je za uzvrat isplaćivala platu u francima (one kategorije i klase koju su primali u Francuskoj sa dodatkom od 25% u dinarima), kao i naknadu putnih troškova od Francuske do Srbije i obratno, za njih kao i za članove njihovih porodica. Ovaj ugovor između srpske vlade i francuskih profesora zaključen je na pet godina između ministra javne nastave u Francuskoj i opunomoćnika našeg Ministarstva prosvete g. Jovana Žujovića, predsjednika Akademije nauka. (Francusko-srpska konvencija, *Prosvetni Glasnik*, 1920, str. 60 i 61).

te da su nastavnici morali držati časove preko zakonski propisanog broja. To je morao činiti i direktor koji je pored redovnog administrativnog rada u toku godine održao preko 500 časova nastave. U Godišnjem izvještaju naglašeno je i to da je čitavu godinu morao biti reduciran po jedan čas francuskog jezika u pojedinim odjeljenjima, dok se nastava iz predmeta crtanje, pisanje i gimnastika nije ni održavala.

Veliki broj profesora francuskog jezika raspoređenih u Crnoj Gori zadržavao se veoma kratko, a ređi su bili oni koji su ostajali nekoliko godina, što se svakako moralo odražavati i na kvalitet nastave. Većina nastavnika bili su suplenti (nastavnici pripravnici)³⁵⁸ ili honorarni nastavnici, koji osim nedovoljne stručnosti u radu, često nisu imali ni dovoljno autoriteta kod učenika i kod njihovih roditelja. S obzirom na to da su postavljanja i premještanja nastavnika francuskog jezika i u toku školske godine bila česta,³⁵⁹ podjele predmeta na nastavnike i raspoređi na dane i časove vršeni su više puta tokom školske godine.³⁶⁰

Svi nastavnici su bili podvrgnuti ocjenjivanju tokom cijele školske godine.³⁶¹ Međutim, uzimajući u obzir činjenicu da ocjenjivanje nije bilo javno i da profesori nisu znali ocjenu svoga rada, kod nastavnika se često stvaralo ubjeđenje da ocjena ne zavisi od njihovog rada, već od raspoloženja i stava šefa Zavoda prema njima.³⁶²

Zakon o srednjoj školi je takođe propisivao redovno održavanje tzv. *uglednih predavanja* za profesore i tzv. nastavnike pripravnike suplente (jednom godišnje za profesore i suplente preko 2 godine službe, a svakog tromjesečja za suplente prve i druge godine), kojima su osim direktora prisustvovali i svi u to vrijeme slobodni nastavnici dotične ili srodne struke.³⁶³ Međutim, u Crnoj Gori jedino Godišnji izvještaji pljevaljske i danilovgradske Gimnazije pominju održavanje ovih predavanja. U gimnaziji u Pljevljima, suplent Spirić Milan održao je predavanje na temu *Primena oblika passé composé-a*,³⁶⁴ u danilovgradskoj Gimnaziji suplent Aranitović Radmila održala je predavanje na temu *Glagol montrer*, dok je tema predavanja suplenta Sretenović Radmile bila *Passé composé avec être*.³⁶⁵

Među malobrojnim nastavnicima francuskog jezika koji su poticali iz Crne Gore, svojim pedagoškim, književnim i prevodilačkim radom posebno su se isticali profesor cetinjske i podgoričke Gimnazije Nikola Banašević, profesor podgoričke,

³⁵⁸ Članom 73 Zakona o srednjim školama istaknuto je da profesorom postaje suplent posle položenog profesorskog ispita čim napuni tri godine državne službe. (Zakon o srednjim školama, *Glasnik JPD*, 1931, str. 167). U školskim izvještajima uvjerali smo se da su mnogobrojni nastavnici bili suplenti i više decenija.

³⁵⁹ Na osnovu predloga banskih uprava s obzirom na opštu potrebu službe u cijeloj zemlji, Ministarstvo prosvjete vrši raspored nastavnika. (*Prosvetni glasnik-Opšti deo*, Glava VI-Nastavnici, član 99, 1929, str. 1135).

³⁶⁰ M. Petković, VII Nastava, *Prosvetni glasnik*, 1923, str. 31.

³⁶¹ Nastavnici, Ocenjivanje nastavnika, član 104, *Prosvetni glasnik*, 1929, str. 136.

³⁶² B. Atanasković, Ocenjivanje nastavnika, *Glasnik JDP*, 1932, str. 997.

³⁶³ Član 85 Zakona o srednjoj školi, *Glasnik JPD*, 1931, str. 171.

³⁶⁴ *Državna realna gimnazija* u Pljevljima, *Godišnji izvještaj za školsku 1935/36. godinu*.

³⁶⁵ *Državna realna gimnazija* u Danilovgradu, *Godišnji izvještaj za školsku 1934/35. godinu*.

nikšićke i bijelopoljske Gimnazije Andrija Lainović, profesor barske Gimnazije i Više pedagoške škole na Cetinju Danilo Lekić, profesor barske Gimnazije Blažo Lekić, profesor podgoričke i barske Gimnazije Jovo Sudić kao i profesor nikšićke Gimnazije Stojan Cerović. Pomenuti nastavnici imali su privilegiju da jedan dio svog školovanja provedu u inostranstvu, dok su neki od njih i doktorirali u Parizu. Prevodilačkim radom u međuratnom periodu bavili su se i profesori cetinjske Gimnazije Milutin Plamenac, Joko Grujić i Mitar Jovićević.

Uočljiv je i znatan broj nastavnika Rusa emigranata koji su predavali u Crnoj Gori u međuratnom periodu. Među njima se ističe Pavle Ljvov, dugogodišnji nastavnik cetinjske Gimnazije i Učiteljske škole na Cetinju (službovao je u Crnoj Gori od 1926. do 1940.), zatim Mihail Matkovski,³⁶⁶ autoritativni profesor francuskog jezika barske Gimnazije kao i Aleksandar Černovoljski, koji je osim francuskog jezika predavao hemiju i matematiku u gimnaziji u Bijelom Polju.

U daljem izlaganju, biće predstavljeni najugledniji nastavnici francuskog jezika iz međuratnog perioda koji su svojim predanim radom zadužili Crnu Goru. Riječ je o prof. dr Nikoli Banaševiću, Stojanu Ceroviću, prof. dr Andriji Lainoviću, dr Blažu Lekiću, dr Jovu Sudiću i Milutinu Plamencu.

Prof. dr Nikola Banašević, (1895-1992) bio je profesor francuskog jezika u gimnaziji u Podgorici, na Cetinju i u Beogradu, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Skoplju, a potom i u Beogradu. Rođen je u Piperima 1895. godine, gimnaziju je završio na Cetinju, a studirao je francuski jezik i književnost u Dižonu i Beogradu. Doktorirao je u Parizu 1923. godine na tezi *Jean Bastier de la Péruse*, u kojoj je obradio Ronsarovu pjesničku školu i početke francuske klasične tragedije. Kao profesor po pozivu, predavao je i na stranim univerzitetima, u Strasburu i Berlinu, a univerziteti u Bordou i Klermon-Feranu dodjelili su mu zvanje doktora *honoris causa*. Francuska država odlikovala ga je ordenom Viteza i oficira Legije časti za zasluge u razvijanju francusko-jugoslovenskih kulturnih veza.

Profesor Banašević je bio organizator i predvodnik univerzitetskog i naučnog života kao šef katedre za romanistiku, kao dekan Filozofskog i Filološkog fakulteta u Beogradu i kao potpredsjednik *Međunarodnog udruženja za uporednu književnost*. Bavio se književnom istorijom, esejistikom i prevodilaštvom. Njegovo naučno dijelo od oko 180 radova (među kojima je nekoliko izuzetno značajnih knjiga i niz većih i ozbiljnijih studija, uz kraće članke, prikaze i slično) plod je naučnog interesovanja koje je uopšte uzevši, išlo u tri pravca: francuska književnost, uporedna književnost i naročito

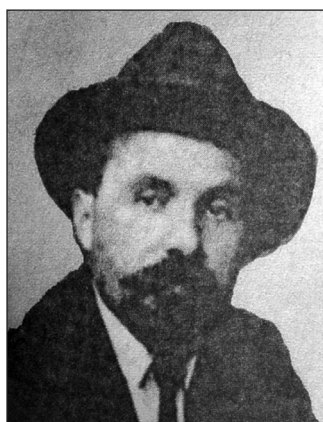
³⁶⁶ Mihail Matkovski je predavao geografiju i francuski jezik u barskoj Gimnaziji od 1921-1924. godine. Ruski emigrant, nekadašnji general u carskoj Rusiji, u svom odjevanju i u čitavom držanju i ponašanju odavao je lik nekadašnjeg oficira. Jovan Vulević, bivši đak barske gimnazije u svojim *Sećanjima na đачke dane u barskoj gimnaziji*, kaže da je, kao i većina ruskih intelektualaca, ovaj predmet dobro znao, i da je posedovao dosta znanja. Uprkos činjenici da je bio najautoritativniji gimnazijski nastavnik, prilikom njegovog premještaja, pored učenika i nastavnika gimnazije, sakupio se na ispraćaju čitav Bar. Držani su govori, a učenici su plakali. (J. Vulević, *Sećanja na đачke dane u barskoj gimnaziji, Spomenica barske gimnazije 1921-1971*, Bar, 1971, str. 321).

francusko-jugoslovenske kulturne i književne veze. Banašević je proučavao veze književnosti jugoslovenskih naroda sa književnostima Zapada, naročito francuskom. Iz te oblasti su mu radovi *Le cycle de Kossovo et les chansons de geste* (Pariz, 1926), *Ciklus Marka Kraljevića i odjeci francusko-talijanske viteške književnosti* (Skoplje, 1935). Naročitu pažnju je posvetio Njegošu. Pored pojedinih rasprava o Njegoševoj poeziji (*Bifon i Njegoš, Vladar u Njegošu pjesniku, O Njegoševoj Svobodijadi*), priredio je za štampu kritičko izdanje Njegoševe *Svobodijade sa komentarom* (Cjelokupna djela P.P. Njegoša 1 i 2, Beograd, 1951, 1953), dok je zajedno sa V. Latkovićem sabrao i uredio svjedočanstva *Savremenici o Njegošu*. Pored toga, objavio je 1971. i studiju *Letopis popa Dukljanina*.

Prevodilački rad profesora Banaševića je takođe veoma plodan. Prevodio je uglavnom francuske klasike XIX vijeka, Igoa, Balzaka, Flobera, Žil Verna, Mopasana, a kruna njegove prevodilačke aktivnosti predstavlja novi prevod Igoovih *Jadnika*. Osim toga, bio je jedan od urednika časopisa *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*.³⁶⁷

Nikola Banašević, važio je za izuzetno autoritativnog profesora u sjećanju mnogih. Evo kako ga opisuje kolega sa italijanistike, dr Nikša Stipčević:

*Jesmo, bojali smo se profesora Banaševića. Jer nije praštao neznanje, naročito nepoznavanje jezika koji smo učili, francuskog, italijanskog, latinskog. Jer bez valjanog poznavanja jezika, uvek je isticao, nemogućno je razumeti pravi smisao teksta... Ne mogu da kažem da su ga profesori voleli. Njegova strogost to nije dopuštala. I istinoljubivost, i doslednost. Ali njegov glas je poštovan uvek, a svi bi začutili kada je on tražio reč. Nije zamerao na protivstavu, umeo je da uvaži protivne razloge, ali nije praštao kukavičluk i podlaštvo.*³⁶⁸

Profesor Stojan Cerović

Profesor francuskog jezika **Stojan Cerović** (1888-1943) predavao je punih dvadeset godina francuski jezik (od 1921-1941) u nikšićkoj Gimnaziji koja danas nosi njegovo ime. Cerović je završio osnovnu školu na Cetinju, a gimnaziju i Filozofski fakultet (jugoslovenska književnost i francuski jezik) u Beogradu. Još kao student počeo se baviti novinarskim radom, a 1915. godine napušta Beograd i odlazi sa srpskom vojskom u Francusku gdje nastavlja da se bavi novinarstvom. Godine 1921. se vraća u Crnu Goru gdje je postavljen za profesora nikšićke Gimnazije. Od 1922. godine pokreće i uređuje nedjeljni list *Slobodna misao* koji je izlazio sve do kapitulacije monarhije i tretirao

³⁶⁷ N. Racković, *Prilozi za leksikon crnogorske kulture*, CNB Đurđe Crnojević, Cetinje, 1987 str. 19; N.Đokić, Hronika i bibliografija-objavljeni radovi N. Banaševića, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, sv 1/IV, Beograd, 1991/92 str. 185-195. Bibliografija radova N. Banaševića u *Anali Filozofskog fakulteta*, Beograd, knj. XX, 2000, str. 19-29.

³⁶⁸ N. Stipčević, Strogi pogled Nikole Banaševića, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, sv. 1/IV, Beograd, 1991/92 str. 3-5.

sve aktuelne probleme nikšićkog kraja i Crne Gore. Oko *Slobodne misli*, koja je stekla reputaciju najbolje uređivanog provincijskog lista, okupio se široki krug ljudi od pera. Cerović je sa crnogorskim književnicima 1932. godine pokrenuo časopis *Razvršje*, a nakon zabrane izlaženja lista, uređivao je 1933. godine časopis *Valjci*. Objavio je i uredio tri zbirke anegdota³⁶⁹ i podigao modernu štampariju, čime je Nikšić dobio i zapažene grafičke stručnjake. Knjižara *Braća Kavaja* u Nikšiću izdavala je od 1928. godine biblioteku *Djela i ljudi*, čiji je urednik takođe bio Stojan Cerović. Stojan Cerović je učestvovao u osnivanju i radu velikog broja kulturnih i prosvjetnih ustanova u Nikšiću, prije svega Gradskog narodnog pozorišta i Narodnog univerziteta.³⁷⁰

Profesor dr Andrija Lainović (1903 -1986) završio je osnovnu i srednju školu u Podgorici, a diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1927. godine na grupi za istoriju, uporednu književnost i francuski jezik. Školsku 1924/25. godinu proveo je na Sorboni, što ga je kasnije i opredijelilo da izučava crnogorsko-francuske odnose i prevodi radove nekih francuskih historičara i publicista koji su u prošlosti pisali o Crnoj Gori. Radio je kao profesor francuskog jezika i istorije u podgoričkoj Gimnaziji od 1928. do 1935. godine, kada je premješten u nikšićku Gimnaziju gdje je predavao istoriju i francuski sve do 1940. godine. Tokom Drugog svjetskog rata (do 1943. godine) bio je direktor gimnazije u Bijelom Polju i Beranama.³⁷¹ Doktorsku disertaciju na temu *Francuski politički uticaj u Crnoj Gori od 1853. do 1860. (L'influence de la politique française au Monténégro de 1853 à 1860)* odbranio je na Sorboni 1956. godine. Bio je profesor Više pedagoške škole na Cetinju od 1948. do 1956. a od 1956. do 1957. godine radio je kao inspektor u Ministarstvu prosvjete NR Crne Gore. Godine 1957. izabran je za direktora *Istorijskog instituta Crne Gore* i za odgovornog urednika časopisa *Istorijski zapisi*. Krajem 1958. godine, biran je za profesora na Filozofskom fakultetu u Skoplju, gdje je proveo ostatak svog života. Objavio je značajan broj radova iz kulturne istorije, a njegova bibliografija sadrži i oko 370 jedinica štampanih u novinama, časopisima i posebnim izdanjima.

Budući da je Lainović bio francuski đak, iz obimnog broja radova najvažnija su njegova izučavanja francusko-crnogorskih odnosa i saopštavanja arhivske građe o više pitanja balkanske politike. Naročito sa bavio periodom vladavine knjaza Danila, i iz te oblasti je 1958. godine objavio posebnu knjigu o pobjedi na Grahovcu 1858. godine u spisima njenih savremenika. Kao istraživač francuske građe o prošlosti Crne Gore, zapaženo je njegovo djelo *Tri Francuza o Crnoj Gori*, objavljeno na Cetinju 1949. godine.³⁷²

³⁶⁹ Zbirka nosi naziv *Crnogorci o sebi i životu* i govori o mukotrpnom životu, čojstvu i junaštvu Crnogoraca.

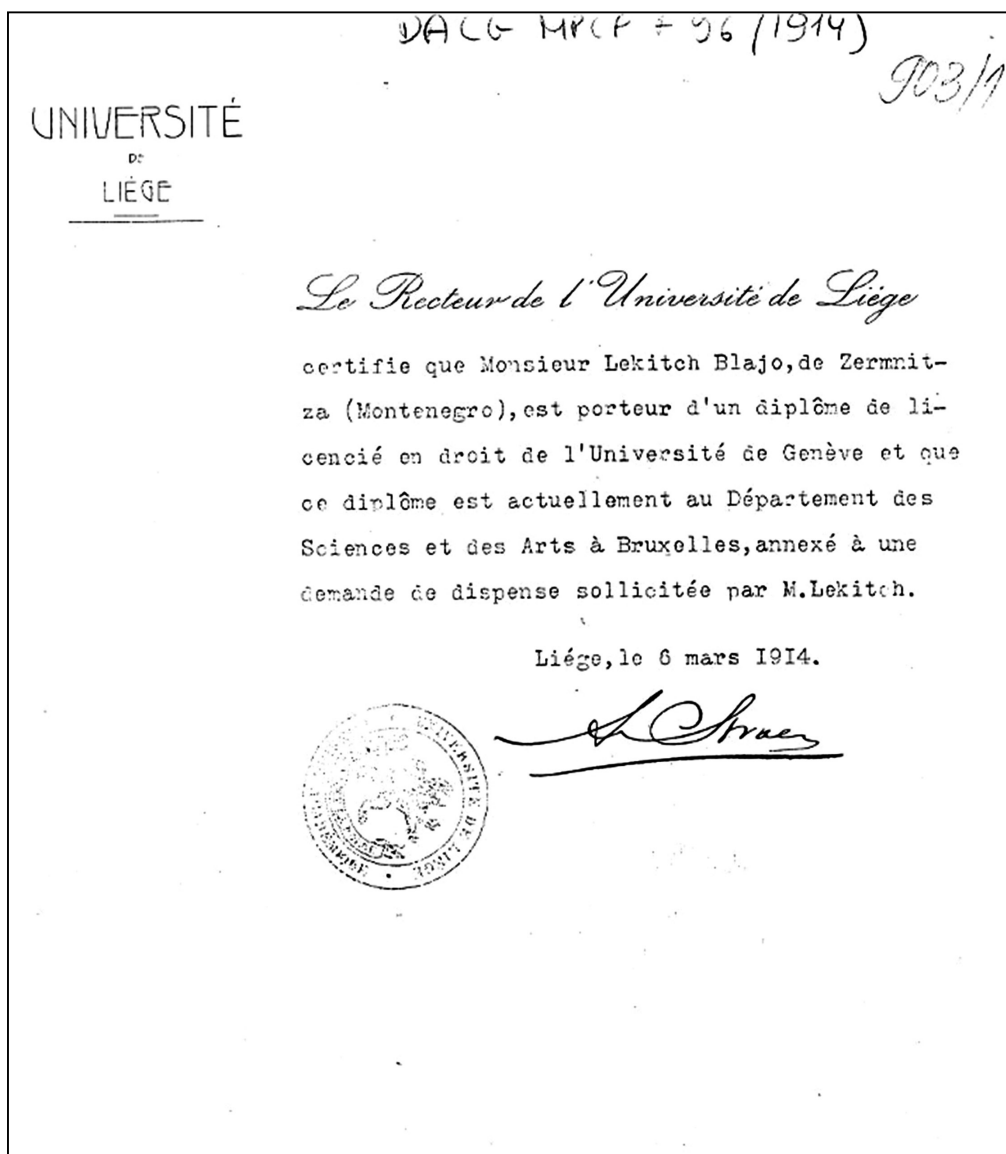
³⁷⁰ V. Šakotić, Profesor Stojan Cerović, *Pobjeda*, 27. septembar 1973, str. 9.

³⁷¹ M. Đuranović, *Podgorička gimnazija 1907-2007*, Podgorica, 2007, str. 478

³⁷² A. Lainović, *Tri Francuza o Crnoj Gori (Viala, Delari, Lenorman)*, Istorijski institut N.R. Crne Gore, Cetinje, 1949.

Andrija Lainović je bio sekretar Jugoslovenskog i predsjednik Crnogorskog društva za kulturnu saradnju sa Francuskom.³⁷³

Dr Blažo Lekić (1884-1927) je bio jedan od inicijatora otvaranja gimnazije u Baru 1921. godine i predavač francuskog jezika u barskoj Gimnaziji. Završio je Srpsku gimnaziju u Solunu u kojoj je, pored francuskog jezika, naučio i grčki. U Zagrebu je započeo studije Pravnih nauka koje je završio u Ženevi 1913. godine. Potom je nastavio studije u Belgiji u Liježu, gdje je marta 1914. godine promovisan za doktora pravnih i političkih nauka.

Potvrda Blaža Lekića o završenom pravnom fakultetu na Univezitetu u Ženevi (DACG MPCP 96 (1914) 903/1)

³⁷³ Đ. Batrićević, M. Milović, Bio-bibliografija prof dr. Andrije Lainovića, *Bibliografski vijesnik*, Cetinje, 2000, br. 2-3, str. 107-113; J.Bojović, In Memoriam-Andrija Lainović, *Istorijski zapisi*, 1986/4, str. 251-254.

U Spomenici Barske gimnazije V. Lukić navodi svoja sjećanja na Blaža Lekića:

U odjeljenju je vladala tišina kada je dr Lekić privlačnim francuskim jezikom objašnjavao pojedine lekcije koje su se odnosile na bogatu, kulturnu riznicu francuskog naroda. On nas je sve osvojio, a naročito u IV razredu, kada smo već nakon trogodišnjeg prilično intenzivnog učenja tog jezika, osjetili njegovu ljepotu, posebno u konverzaciji sa predavačem. Kada je jednom prilikom na nekoj užoj svečanosti u Baru govorio o tekovinama francuske kulture, prisutne je impresionirao svojim izlaganjem. Bilo je tu riječi o Francuskoj revoluciji i Pariskoj komuni i o njihovom odjeku širom svijeta. Posebno je, svojom elokvencijom zahvatio i francusku književnost dotičući se njenih pravaca i uticaja. Jasnoća izlaganja dr Lekića pratila me je kroz život ...³⁷⁴

Dr Jovo Sudić (1885-1937) je rođen u Petrovcu gdje je završio osnovnu školu, dok je gimnaziju pohađao na Cetinju i Dubrovniku. Doktorirao je romanistiku u Beču³⁷⁵ i bio je veliki poznavalac stranih jezika. Pred Prvi svjetski rat Sudić je bio profesor francuskog i njemačkog jezika cetinjske Gimnazije (1910-1919), a potom od školske 1925/26. predavao je francuski jezik u barskoj Gimnaziji, gdje je bio i direktor od njenog osnivanja. Kao intelektualac i energičan čovjek uzimao je učešća u javnom i kulturnom životu Crne Gore. Budući da je bio član Glavnog odbora Demokratske stranke i da je bio veoma liberalan, bio je u nemilosti kod vlasti.³⁷⁶ Školske 1929/30. nakon ukidanja barske Gimnazije protiv čega se žestoko borio, prelazi u podgoričku Gimnaziju gdje predaje francuski i njemački jezik do školske 1934/35. godine. Pred kraj života radiće u Kotorskoj gimnaziji. Ostao je u uspomeni đacima kao krupan i snažan čovjek i veliki autoritet među nastavnicima i građanstvom.³⁷⁷

Danilo Lekić

Danilo Lekić (1910 -1992) je rođen 1910. godine u mjestu Seoce u opštini Bar, a gimnaziju je učio u Baru, Cetinju i Kikindi. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu na grupi za romanske jezike 1935. godine. Još kao student školske 1931/32. godine dao je inicijativu da se reorganizuje *Društvo za francuski jezik i književnost* u Beogradu,³⁷⁸ na čijem čelu je bio 1932. i 1933. godine. Poslednju godinu studija proveo je u Grenoblu u Francuskoj. Godine 1937. godine postavljen je za suplenta gimnazije u Baru, a septembra 1938. premješten je u gimnaziju u Peći. Školski raspust 1939. godine proveo je u Parizu i Dižonu radi usavršavanja u struci. Septembra 1940. godine premješten je po potrebi službe u gimnaziju u Beranama.

³⁷⁴ V. Lukić, Sjećanje na dr Blaža Lekića, *Spomenica Barske gimnazije*, Bar, 1971, str. 359-361.

³⁷⁵ M. Pejović, *Cetinjska gimnazija 1880-1920*, Cetinje, 2007, str. 766.

³⁷⁶ M. Ratković, Od gimnazije do gimnazije, *Pobjeda*, 19. januar 2009.

³⁷⁷ J. Vulević, Sjećanje na đacke dana u barskoj gimnaziji, *Spomenica barske gimnazije 1921-1971*, Bar, 1971, str. 322.

³⁷⁸ Ovo udruženje je kao i sva druga studentska udruženja ukinuto nakon 6-januarske diktature 1929. godine.

Januara 1945. godine, Lekić je postavljen za prvog poslijeratnog direktora gimnazije u Baru. U toku ljeta 1946. bio je kao stipendista francuske vlade na usavršavanju u Parizu, a decembra 1946. je iz Bara premješten na Cetinje. U toku službovanja na Cetinju do oktobra 1955. godine bio je upravnik *Narodnog pozorišta* NR Crne Gore, načelnik Nastavnog odjeljenja, glavni kontrolor i načelnik Odjeljenja za kulturu i umjetnost bivšeg Ministarstva prosvjete, tj. *Savjeta za prosvjetu i kulturu* NR Crne Gore. U međuvremenu, bio je direktor cetinjske Gimnazije (sept-nov 1949.) i najzad, profesor *Više pedagoške škole* na Cetinju. Školsku 1952/53. proveo je na specijalizaciji u Parizu.

U toku svog službovanja Lekić se bavio stručnim i naučno-istraživačkim radom i saradivao je u prosvjetno-kulturnim rubrikama u štampi, a bio je i glavni i odgovorni urednik lista *Prosvjetni rad*. Pisao je o raznim stručnim i nastavnim pitanjima, a posebno iz oblasti nastave francuskog jezika.³⁷⁹ Od 1951. godine bavio se proučavanjem Francuza koji su pisali o Njegošu i Crnoj Gori i prikupljao je arhivsku građu za djelo *Francuzi o Crnoj Gori u XIX vijeku*, koje je objavljeno 1985. godine u Baru. U ovom radu Lekić je nastojao da prikaže mišljenja Francuza o Crnoj Gori, koja su bila malo ili nikako poznata, a za njega, Krunoslav Spasić, autor obimnog djela *Njegoš i Francuzi*, kaže da je jedan od najboljih komentatora francuskih tekstova koji se odnose na Crnu Goru.³⁸⁰

Milutin Plamenac je bio profesor francuskog jezika u cetinjskoj Gimnaziji od 1922. do 1924. Bavio se slikarstvom i pozorištem. Prevodio je dramske komade sa francuskog. Prema francuskom prevodu preveo je Tolstojev komad *Moć tame*. Njegovi prevodi nisu štampani, već su dati na upotrebu pozorištu u Nikšiću i Cetinju.³⁸¹

2.5. Propisani udžbenici i pomoćna učila u nastavi francuskog jezika

Za period između dva rata karakterističan je veliki broj različitih udžbenika napisanih za predmet Francuski jezik, štampanih uglavnom u velikim jugoslovenskim centrima, a koje je odobravalno Ministarstvo prosvjete na osnovu pribavljenog mišljenja Prosvjetnog savjeta. Ovaj značajan broj raznovrsnih čitanki i gramatika namjenjenih učenju francuskog jezika u dvadesetogodišnjem periodu o kojem je riječ, često se mjenjao što je bilo, po mišljenju mnogih nastavnika, *katastrofalno za đake i za njihove roditelje i knjižare*.³⁸²

Autori pomenutih udžbenika bili su uglavnom srednjoškolski profesori francuskog jezika, dok je manji broj bio iz redova univerzitetskih profesora (dr Miloš Trivunac, dr Julije Adamović). Osim autora koji su uglavnom poticali iz Beograda,

³⁷⁹ O prevođenju sa stranih jezika, *Prosvjetni rad*, br. 3, 1955.; Mjesto izgovora u učenju francuskog jezika, *Prosvjetni rad*, br. 11, 1955.

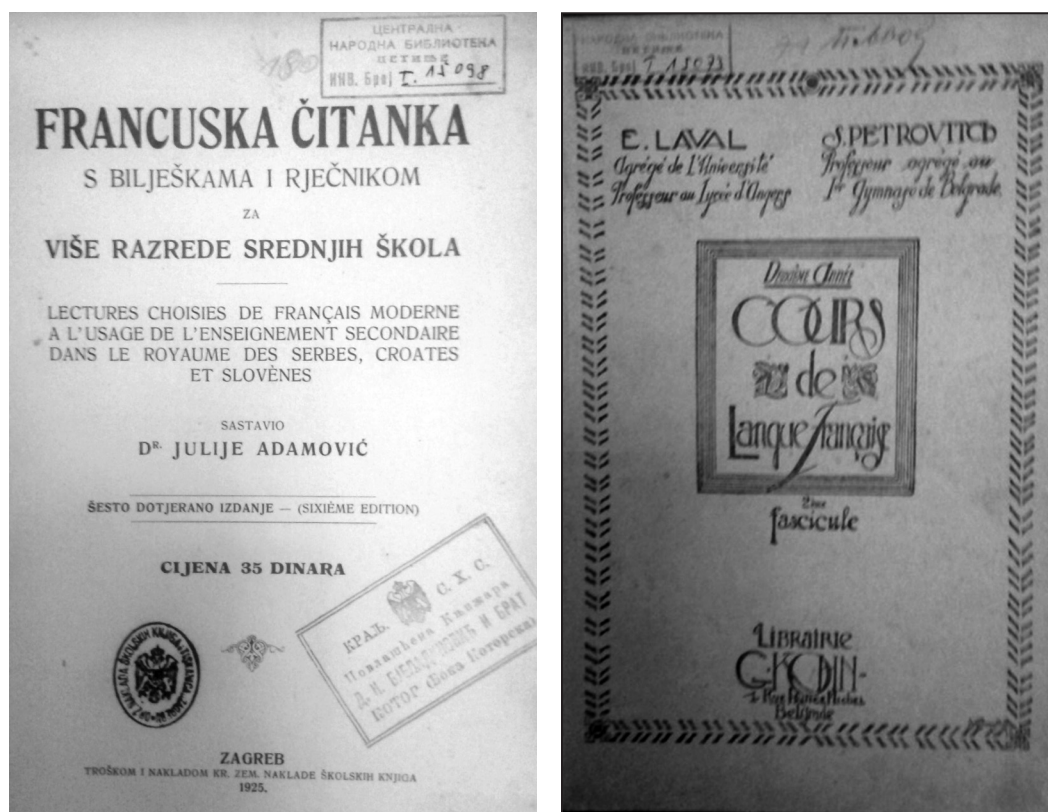
³⁸⁰ S. Vukmanović, Danilo Lekić, *Godišnjak Cetinjske gimnazije IV*, Cetinje, 1972 str. 93-97; N. Racković, *Prilozi za leksikon crnogorske kulture*, str. 11

³⁸¹ N. Martinović, Književni i naučni rad u cetinjskoj gimnaziji 1881-1941, *Spomenica cetinjske gimnazije 1881-1961*, Cetinje, 1962, str. 229.

³⁸² Đ. Kiselinović, Učenje živih stranih jezika, *Glasnik JPD*, 8, april 1939, str. 604-608.

Zagreba i Ljubljane, pojedini sastavljači udžbenika bili su po nacionalnosti Francuzi (Laval - profesor liceja u Anžeu) i pisali su udžbenike u saradnji sa jugoslovenskim kolegama. Nijedan od odobrenih udžbenika francuskog jezika, kako je to primjetio profesor francuskog Viktor Prosenik,³⁸³ nije bio dopunjen priručnikom za nastavnika. Uz to, nijedan od ovih udžbenika nije štampan u Crnoj Gori.

Godine 1924. *Prosvetni glasnik* je objavio *Spisak odobrenih udžbenika* za sve srednje, građanske i stručne škole u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. U objavljenom proglasu izdato je naređenje da se od početka školske 1924/25. godine ne smije upotrebljavati nijedan drugi udžbenik osim navedenih ni u jednoj srednjoj školi. Naglašeno je takođe da će za prekoračenje ove naredbe, u prvom redu, biti odgovoran predmetni nastavnik, kao i razredni starješina i direktor, tj. upravitelj škole. Za predmet francuski jezik, tadašnji Ministar prosvjete g. Pribičević je za srpskohrvatsko govorno područje odobrio korišćenje 14 udžbenika za I, II, III, V i VI razrede, dok su udžbenici za IV, VII i VIII razred izostavljeni iz pomenutog spiska. Navodimo integralni spisak odobrenih udžbenika za francuski jezik:

Udžbenici francuskog jezika (Nacionalna biblioteka Đurđe Crnojević)

³⁸³ V. Prosenik, Nedostaci u gramatičkoj nastavi franceskoga jezika, *Glasnik PD*, 5, 1925, str. 31.

Udžbenici:

I razred:

Marković Jel, *Méthode de lecture française*, Beograd.

II razred:

Pavle Popović, *Francuska čitanka*, Beograd,

Dr M. Trivunac, *Francuska čitanka sa gramatikom i rečnikom*, deo I, Beograd,

Pavle Popović, *Francuska gramatika*, Beograd,

Laval-Petrović, *Cours de langue française I*, Beograd.

III razred:

P. Popović, *Francuska čitanka*, Beograd,

Dr M. Trivunac, *Čitanka*, Beograd,

P. Popović, *Francuska čitanka*, Beograd,

T. Starčević, *Oblici francuskih glagola*, Beograd,

Dr J. Adamović, *Francuska početnica na temelju zorne obuke i štiva*, Zagreb,

E. Laval i Svet. Petrović, *Cours de langue française II*, Beograd.

Za V razred:

Adamović, *Francuska čitanka s bilješkama i rječnikom*, Zagreb

B. Popović i dr M. Trivunac, *Francuska čitanka*, Beograd.

VI razred

Gratacop et Mager, *Les grands écrivains de la France*

Sarazin, *Ogledi iz francuske književnosti*, Zagreb.

Ovaj spisak udžbenika dopunjen je i sa pet dvojezičnih rječnika i sa dvije gramatike:

Rječnici:

J. Stevović, *Džepni francusko-srpski rečnik*, Beograd

J. Stevović, *II deo, srpsko-francuski*, Beograd

Nastas Petrović, *Francusko-srpski*, Beograd

dr J. Adamović, *Francusko-hrvatski rječnik*, Zagreb

dr A. Gavazi, *Hrvatsko-francuski rječnik*, Zagreb

Gramatike:

Adamović, *Francuska gramatika*, Zagreb

Mirko Damjanović, *Francuski nepravilni glagoli*, Beograd

Pet godina kasnije, tačnije 27. septembra 1929. godine, novi Ministar prosvjete B. Maksimović donosi Zakon o udžbenicima za srednje škole. Po saslušanju Glavnog prosvjetnog savjeta, on propisuje koji će se udžbenici, pomoćna i nastavna sredstva koristiti u nastavi, a članom 1 i 2 naređuje da svi udžbenici moraju biti državnog izdanja.

U *Prosvetnom glasniku* iz 1938. godine naišli smo na spisak odobrenih udžbenika za francuski jezik koji se sastojao od 36 čitanki i gramatika. Na ovom spisku nismo naišli na imena pojedinih autora čiji su se udžbenici francuskog jezika pominjali na listi udžbenika iz 1924. godine.

Br. 15116 od 1-IX-1938 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 837 od 26-VIII-1938 god. (za VI razred srednjih škola i to za školsku 1938/39. godinu).

48) **Šević Milan i Čuković Milan:** *Čitanka za III razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete IV Br. 18318 od 11-X-1938 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 1028 od 26-IX-1938 god.

3) Francuski jezik

1) **Adamović d-r Julije:** *Francuska čitanka s vježbama za IV razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 21254 od 19-VI-1935 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 148 od 21-V-1935 god.

2) **Južnič Rudolf:** *Francoska vadnica, V del (Francoska čitanka I del)*, za V in VI razred srednjih škol, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 15682 od 19-VI-1935 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 1133/34 od 14-IV-1935 god.

3) **Dinić Božidar:** *Francuska čitanka za I razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 21324 od 19-VI-1935 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 769 od 21-V-1935 god.

4) **Adamović d-r Julije:** *Francuska čitanka za V razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 28136 od 24-VII-1935 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 838 od 5-VII-1935 god.

5) **Južnič Rudolf:** *Francoska gramatika (Gramaire française à l'usage des écoles secondaires)*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 28123 od 27-VII-1935 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 626 od 5-VII-1935 god.

6) **Vidojković Marko:** *Francuska čitanka za I razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 41709 od 28-X-1935 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 840 od 28-IX-1935 god.

7) **Šturm d-r Fran:** *Francoska vadnica, drugi letnik, II izdaja*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 48129 od 31-XII-1935 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 1777 od 26-XI-1935 god.

8) **Damnjanović Mirko:** *Francuska čitanka za I razred srednjih škola, drugo izdanje, i Francuska čitanka za II razred, za III razred, i za IV razred srednjih škola, prvo izdanje*, odobrene odlukom Min. prosvete S.n.br. 10239 od 5-V-1936 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 322 od 7-III-1936 god.

9) **Južnič Rudolf:** *Francoska čitanka za VII razred srednjih škol*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 20338 od 27-VI-1936 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 190 od 25-IV-1936 god.

10) **Adamović d-r Julije:** *Francuska čitanka za VI razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 19076 od 29-VI-1936 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 500 od 23-V-1936 god.

11) **Južnič Rudolf:** *Francoska vadnica za više razrede srednjih škol*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 25565 od 31-VII-1936 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 505 od 3-VII-1936 god.

12) **Šare Milan:** *Francuska čitanka za I razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 25898 od 31-VII-1936 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 424 od 3-VII-1936 god.

13) **Južnič Rudolf:** *Francoska vadnica za srednje in sorodne škole, prvi letnik*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 39779 od 31-X-1936 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 730 od 8-X-1936 god.

14) **Južnič Rudolf:** *Francoska vadnica, II letnik*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 30329 od 24-VI-1937 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 11 od 31-V-1937 god.

15) **Južnič Rudolf:** *Francoska vadnica, III letnik*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 20422 od 24-VI-1937 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 12 od 31-V-1937 god.

- 16) **Vidojković Marko:** *Francuska čitanka za II razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 20327 od 24-VI-1937 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 845/36 od 31-V-1937 god.
- 17) **Južnić Rudolf:** *Francuska vadnica, I del, druga izdaja*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 20566 od 25-VI-1937 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 1238/36 od 31-V-1937 god.
- 18) **Južnić Rudolf:** *Francuska čitanka za VIII razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 20426 od 6-VII-1937 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 1068/36 od 31-V-1937 god.
- 19) **Grdenić đ-r Dragutin:** *Francuska čitanka za I razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 27092 od 31-VII-1937 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 439 od 10-VII-1937 god.
- 20) **Knežević Radoje:** *Francuska gramatika za srednje škole*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 26381 od 31-VII-1937 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 732 od 8-VIII-1937 god.
- 21) **Knežević Radoje:** *Francuska čitanka za V i VI razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 26387 od 12-VIII-1937 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 858 od 6-VII-1937 god.
- 22) **Dinić Božidar:** *Francuska čitanka za II razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 26387 od 12-VIII-1937 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 858 od 6-VII-1937 god.
- 23) **Dinić Božidar:** *Francuska čitanka za III, za VI, za VII, za VIII razred srednjih škola*, odobrene odlukom Min. prosvete S.n.br. 27903 od 12-VIII-1937 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 209 od 8-VII-1937 g.
- 24) **Knežević Radoje:** *Francuska čitanka za VII i VIII razred gimnazije*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 45095 od 30-XI-1937 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 1551 od 6-XI-1937 god.
- 25) **Maksimović Radoje i Stanojević Aleksa:** *Francuska čitanka za I razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 46119 od 10-XII-1937 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 836 od 5-XI-1937 g.
- 26) **Laval-Petrović:** *Cours de langue française, I, II, III, IV i V knjiga*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 46724 od 15-XII-1937 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 1721 od 6-XII-1937 god.
- 27) **Trivunac đ-r Miloš:** *Francuska čitanka sa gramatikom i rečnikom, I deo za I razred, II deo za II razred, III deo za III razred, IV deo za IV razred*, odobrene odlukom Min. prosvete IV Br. 1343 od 14-II-1938 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 95 od 22-I-1938 god.
- 28) **Popović Bogdan i Trivunac Miloš:** *Francuska čitanka za više razrede srednjih škola, deo prvi za V i VI razred, i deo drugi za VII i VIII razred*, odobrene odlukom Min. prosvete IV Br. 1343 od 14-II-1938 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 95 od 22-I-1938 god.
- 29) **Horecki đ-r Edita:** *Précis de grammaire française à l'usage de nos lycées (Cours moyen et supérieur réunis)*, odobrena odlukom Min. prosvete IV Br. 4470 od 26-III-1938 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 70837 od 21-II-1938 god.
- 30) **Adamović đ-r Julije:** *Francuska početnica za I razred, Francuska čitanka za II razred, i Francuska čitanka za III razred srednjih škola*, odobrene odlukom Min. prosvete IV Br. 6810 od 10-V-1938 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 1668/37 od 30-III-1938 god.
- 31) **Dinić Božidar:** *Francuska čitanka za IV razred srednjih škola, sedmo izdanje*, odobrena odlukom Min. prosvete IV Br. 8887 od 17-VI-1938 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 282 od 3-VI-1938 god.
- 32) **Vidojković Marko:** *Francuska čitanka s pregledom gramatike za III razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete IV Br. 9138 od 22-VI-1938 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 536 od 6-VI-1938 god.
- 33) **Grdenić đ-r Dragutin:** *Francuska čitanka za II razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete IV Br. 11028 od 7-VII-1938 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 506 od 6-VI-1938 god.

34) Južnić Rudolf: *Francuska vadnica, IV letnik*, odobrena odlukom Min. prosvete IV Br. 12218 od 27-VII-1938 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 1063 od 12-VII-1938 god. (samo u školskoj 1938/39 god.).
 35) Šare Milan: *Francuska gramatika za srednje škole*, odobrena odlukom Min. prosvete IV Br. 18504 od 11-X-1938 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 519 od 23-IX-1938 god.
 36) Dinić Božidar: *Francuska čitanka za V razred srednjih škola*, odobrena odlukom Min. prosvete S.n.br. 16567 od 29-VI-1936 god., na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta S.br. 56 od 25-IV-1936 god.

Na osnovu obrađenih školskih godišnjih izvještaja došli smo do saznanja da su se u srednjoškolskoj nastavi francuskog jezika u Crnoj Gori u periodu od 1929. do 1941.³⁸⁴ u nastavi koristili sledeći udžbenici:

1. Laval-Petrović, *Cours de langue française, 1, 2, 3, 4. deo*
2. Laval-Petrović, *Francuska čitanka, I deo*
3. Laval-Petrović, *Le premier livre de français*
4. Laval-Petrović, *Le deuxième livre de français*
5. Laval-Petrović, *Le troisième livre*
6. Laval-Petrović, *Le quatrième livre*
7. Trivunac, dr. M, *Francuska čitanka sa gramatikom i rečnikom I i II deo*
8. Šare, *Francuska gramatika I deo* (od 1. do 4. razreda) i *II deo* (od 5. do 8. razreda)
9. Damjanović M, *Čitanka sa gramatikom*
10. Popović M, *Francuska gramatika*
11. Popović P, *Francuska čitanka*
12. Dinić B, *Francuska čitanka I, II, III deo, za V, VI i VII, VIII razred*
13. Dinić B, *Francuska čitanka sa gramatikom i rečnikom*
14. Popović P, *Gramatika*
15. Adamović J, *Čitanka i gramatika, Čitanka III i IV*
16. Adamović J, *Francuska početnica*
17. Popović, dr Bogdan, Trivunac M, *Francuska čitanka I i II deo*
18. Vidojković M, *Francuska čitanka*
19. Knežević R, *Francuska čitanka (V, VI, VII i VIII razred)*
20. Petrović Lj, *Francuska čitanka*
21. Dimitrijević, *Francuska korespondencija*

Uz udžbenike i gramatike nastavnici su se u Crnoj Gori u višim razredima gimnazije služili i određenim brojem književnih tekstova. Navodimo one čitanke na koje smo naišli u godišnjim školskim izvještajima:

³⁸⁴ Godišnji školski izvještaji su se počeli štampati od 1929. godine.

1. Parizot & Henry, *Les meilleures pages des écrivains pédagogiques*
2. Karalić, *Choix de lectures pédagogiques*
3. Bruno, *Le tour de France*
4. Fenelon, *L'Education des filles*
5. Sarazin, *Ogledi iz francuske književnosti*
6. *Antologija proznih francuskih pisaca za XVII i XVIII vek*
7. Laval, Petrović, *Lectures littéraires IV knj.*
8. Mironeau, *Choix de lectures, Cours superieur*

Svoja mišljenja o pomenutim udžbenicima iznosio je u *Glasniku profesorskog društva* određeni broj nastavnika francuskog jezika. Naišli smo na pohvalne kritike udžbenika Laval-Petrović, čitanke Božidara Dinića, zatim čitanke i gramatike Radoja Kneževića, gramatike Milana Šarea i udžbenike J. Adamovića.

U radu *O nastavi živih jezika u našoj školi*,³⁸⁵ nastavnik francuskog jezika E. Jovanović naziva udžbenik autora Laval-Petrović uzorom direktne metode i smatra da on ima to preimućstvo nad ostalim udžbenicima što omogućava učenicima da osjete veliko zadovoljstvo jer veoma brzo uspejavaju da „progovore“ francuski:

Ovaj udžbenik dozvoljava de se nikako ne upotrebi maternji jezik na času, jer se sve gradivo prelazi u razgovoru sa učenicima i u pisanju usvojenih rečenica. Pored toga što ima živosti na času, znanje se stiče preko više čula.

I u ocjeni *Francuske čitanke* Božidara Dinića iz 1925. godine, autor prikaza Vida Ilić smatra da nakon prvih časova uvježbanih direktnom metodom *učenik veruje da zna da govori francuski i javlja se interesovanje i ljubav prema predmetu*.³⁸⁶

Međutim, da direktna metoda, o kojoj je tako mnogo pisano dvadesetih i tridesetih godina prošlog vijeka, nije zaživjela u praksi u jugoslovenskim i crnogorskim školama, ilustruju i naredni prikazi na osnovu kojih možemo da zaključimo da je rad na prevodenju književnih tekstova i dalje preovladavao u nastavi stranih jezika.

U prikazu *Francuske čitanke za VII i VIII razred* autora Radoja Kneževića, Aleksandar Miličević³⁸⁷ ističe da ona obuhvata cjelokupnu francusku književnost, da je raznolika i sadržajna i da daje podstrek za dalja čitanja i razmišljanja. Miličević takođe smatra korisnim što su u prilogu čitanke data dodatna objašnjenja o francuskoj versifikaciji kao i kratke napomene o francuskim piscima na francuskom jeziku.

³⁸⁵ E. Jovanović, O nastavi živih jezika u našoj školi, *Glasnik JPD*, knj IX, sv. 4, 1931, str. 269-272.

³⁸⁶ V. Ilić, Ocene i prikazi; B. J. Dinić, Francuska čitanka, deo prvi, 1925, *Glasnik PD*, 1926, str. 195.

³⁸⁷ A. Miličević, Ocene, prikazi i beleške; R. L. Knežević, Francuska čitanka za VII i VIII razred, *Glasnik JPD*, knj.XV, sv. 3, 1934/35, str. 277-279.

Za Čitanku istoimenog autora za V i VI razred, Milenko Stojanović³⁸⁸ iznosi da je pohvalno što je autor u nju unio veoma jasna i pregledna filološka, historijska i geografska objašnjenja iza svakog teksta, dopunio velikim brojem reprodukcija umjetničkih slika francuskih likovnih umjetnika i geografsko-političkom kartom Francuske. Međutim, činjenicu da su u čitanci za V i VI razred gramatička objašnjenja data na francuskom, dok su u čitanci za VII i VIII razred iznjeta na srpskohrvatskom jeziku, autor prikaza smatra nelogičnom jer može naići na znatne smetnje u i onako prekobrojnim gimnazijskim odjeljenjima.

Analizirajući izbor i raspored odabranih tekstova, o istoimenoj čitanci dr Niko Berus³⁸⁹ iznosi da se u njoj najveći broj štiva odnosi na historiju (16), da je nešto manji broj tekstova poznatih francuskih pisaca narativnog značaja (14), da osam štiva sačinjavaju članci *podesni za negovanje* dobrih i plemenitih osjećanja kojima obiluje mladost, da je pet članaka geografskog karaktera, a da nažalost samo tri teksta (tekstovi Fransa Rablea) sadrže duhovitu poentu koju bi, smatra Berus, trebalo ubuduće dodatno njegovati.

Da se autori udžbenika za francuski jezik nisu uspjevali u praksi rastati sa gramatičko prevodilačkom metodom govori i činjenica da je i ova čitanka, uz neizostavni *Questionnaire* (Upitnik) nakon svakog štiva, sadržala i odjeljak *Traduire en français* (Prevesti na francuski) koji se sastojao od deset rečenica koje je trebalo prevesti na francuski radi *kontrole i revizije gramatičkog i rečničkog znanja*.³⁹⁰

Ipak, mnogo veća pažnja posvećena fonetici predstavljala je novinu u odnosu na prethodne pristupe. Autor udžbenika R. Knežević dodao je na kraju svog udžbenika jedan mali rječnik onih riječi koje bi mogle predstavljati učenicima poteškoće prilikom izgovaranja, a uz svaku riječ nalazila se fonetska transkripcija. Međutim, smatra dr Berus, ta improvizovana transkripcija unosi samo zabunu kod učenika,³⁹¹ pa se budućem autoru udžbenika preporučuje internacionalna fonetska transkripcija kojom se koristio i hrvatski autor Adamović u svojim udžbenicima za francuski jezik. Naime, Adamović je u svojim mnogobrojnim udžbenicima³⁹² veliku pažnju poklanjao izgovoru,³⁹³ a u svojoj *Gramatici za više razrede srednjih škola*,³⁹⁴ od trećeg poglavlja, najveći dio je posvetio fonetici i pravopisu. Do tada, najveću pažnju fonetici posvetio je profesor Milan Šare u svojoj *Gramatici francuskog jezika* objavljenoj 1927. godine, a o njoj R. Knežević govori kao o izuzetno pohvalnom poduhvatu.³⁹⁵

³⁸⁸ M. Stojanović, Francuska čitanka, *Glasnik JPD*, knj. XVI, sv. 1, 1936, str. 67-69.

³⁸⁹ N. Berus, Francuska čitanka za V i VI razred, *Glasnik JPD*, sv. 7, 1937, str. 597-599.

³⁹⁰ *Ibid.*, str. 598.

³⁹¹ *bien* se transkribovalo sa *bi-en*, *fièr* sa *fi-er*, itd.

³⁹² Adamović je svoj prvi udžbenik za francuski jezik *Francusku početnicu* izdao još 1893. godine.

³⁹³ K. Gradanić, Udžbenici francuskog jezika dr Julija Adamovića, *Glasnik JPD*, 1934/35, str. 836, 837.

³⁹⁴ *Grammaire française. Cours supérieur à l'usage de l'enseignement secondaire dans le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes*, Zagreb, 1922.

³⁹⁵ R. L. Knežević, *Francuska gramatika*, izradio M. Šare, *Glasnik PD*, knj. VIII, sv. 1, 1928, str. 183.

U prikazu *Francuske čitanke* Božidara Dinića iz 1925. godine,³⁹⁶ suplent Vida Ilić iznosi da u njoj preovlađuje tzv. mješovita, tj. umjerena metoda, jer autor nakon prvih vježbanja ubrzo prelazi na *neprekidno štivo, a direktna metoda se nastavlja pomoću gramatičkih pravila uz pomoć tekstova iz bogate francuske književnosti*.

Prelistavajući pojedine udžbenike francuskog jezika iz ovog perioda i sami smo se uvjerali u činjenicu da je direktna metoda u crnogorskim školama morala biti samo *mrtvo slovo na papiru*. Iako su pojedini autori udžbenika u početnim obraćanjima đacima davali prevagu usmenim vježbanjima, tj. usmenom izražavanju, isuviše brzo bi prelazili na tekstove, odnosno tzv. neprekidno štivo, insistirajući kao u tradicionalnoj metodi na čitanju odnosno razumjevanju pisanog teksta koji je u višim razredima bio isključivo književnog sadržaja. Praktično uvježbavanje uz stalno ponavljanje i konverzaciju koja je u što većem obimu sugerisana nastavnicima živih jezika teško da se mogla realizovati u više nego pretrpanim učionicama u kojima je dijalog kao forma komuniciranja skoro u potpunosti bio zanemaren.

Tridesetih godina prošlog vijeka vještina razumjevanja govornog stranog jezika se u školama počela dodatno uvježbavati zahvaljujući *Lingvafon metodi* čijim materijalom je bio snabdjeven i određeni broj škola u Crnoj Gori. Ovaj praktični metod izučavanja stranih jezika pomoću gramofona i gramofonskih ploča nastao je kao rezultat dugogodišnjih istraživanja stručnjaka za jezik društva *The Linguaphone Institute LTD* sa sjedištem u Londonu koje je imalo svoja predstavništva u mnogim državama, pa i u nekadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji.³⁹⁷

Osim gramofonskih ploča za učenje stranih jezika stručnjaci *Lingvafon instituta* izradili su i potrebne udžbenike koji su se sastojali od knjige tekstova, rječnika, gramatike i uputstava. Sve je to bilo upakovano u lijepoj kutiji, zgodnoj za nošenje i čuvanje ploča. Knjiga je sadržala 30 lekcija sa odabranim temama, a lekcije su obuhvatale teme iz praktičnog života. Snimljene lekcije izgovarao je izvorni govornik, a lekcije u knjizi bile su ilustrovane. Za škole su ove ilustracije uvećane da bi se mogle okačiti na zid i da bi nastavnik po njima mogao za vrijeme časa da objašnjava lekciju.

U okviru *Lingvafon metode* nuđeni su tzv. konverzacioni, literarni i putnički (kulturno-komercijalni) kursevi za svaki jezik posebno. Konverzacioni kurs (početni nivo) se sastojao od 15 ploča, tj. 30 lekcija, uz koje je postojala i ploča koja je objašnjavala *kako treba namestiti grlo i jezik pri izgovoru reči i fraze dotičnog jezika*, zatim jedne knjige tekstova, rječnik za nepozante riječi iz lekcija, gramatika i uputstva. Literarni kurs sadržao je 10 većih ploča, tj. 20 probranih književnih štiva poznatih autora dotičnog naroda, po jednu knjigu tekstova, po jednu knjigu fonetike, dok su se tzv. putnički kursevi sastojali od 15 ploča ili 30 lekcija koje su obrađivale geografski, kulturni, ekonomski i umjetnički položaj dotičnog naroda.³⁹⁸

³⁹⁶ V. Ilić, Ocene i prikazi, B. J. Dinić, Francuska čitanke, deo prvi, 1925, *Glasnik PD*, 1926, str. 195.

³⁹⁷ Zastupnik za Jugoslaviju bila je Srpska obrtna banka AD Beograd.

³⁹⁸ M. Aronović, D. T. Naumović, Izvođenje lingvafon metode, *Glasnik JPD*, knj. XIII, sv. 6, 1933. str. 585-587

Evo kako nastavnik Aleksandar Milićević u članku *Lingvafon metoda u nastavi stranih jezika*³⁹⁹ objašnjava upotrebu ove metode u nastavi francuskog:

Ko je imao prilike da se upozna sa Lingvafon metodom za učenje stranih jezika, sa oduševljenjem može primiti ovu metodu kao pomoćno sredstvo za svoj rad na konverzaciji u srednjoj školi. Naime, u 32 lekcije (na 16 gramofonskih ploča), iscrpljena je sva konverzaciona građa potrebna za društveni govorni saobraćaj: Salon, Poseta, Deca, Obed, Spavaća soba, Kuća, Pariska ulica, Hotel, Restoran, Putovanje – željeznička stanica, Pošta, Godišnja doba, Sport, Ferije na selu, Na morskoj obali, Poseta Parizu, Veliki dućani, U prodavnici duvana, Kod berberina, Medicina i Apoteka, Krojačica i Modiskinja, Menjačnica, Trgovina i Industrija, Automobil, Pozorište i Telegrafija bez žica... Za sve pomenuto dati su svi izrazi, fraze; svi rečenični obrti; svi oblici govora: direktna i indirektna pitanja, direktna i indirektna kazivanja; negacije, afirmacije - sve je to izneseno na ovih 16 ploča, odnosno 32 lekcije.

Uz ploče ide i naročita knjiga, Linguaphone Cours de Conversation Française, koju su sastavili i za ploče izgovorili profesori Sorbone. Svaki detalj tu, koji ćete sa ploče čuti, objašnjen je onako kako je iznesen u pomenutoj knjizi. Uz to, tu su i zidne karte na kojima je ilustrovano sve ono što čitate i slušate sa gramofonske ploče. Na zidnoj pak karti svaki je detalj obeležen brojevima kojima odgovaraju i brojevi u pomenutoj knjizi; oni dovode u vezu slike i zvuk: uho i oko. I sada imate ovakvu sliku:

Stavite u pokret gramofon sa pločom br.1, na primer. Gramofon vam najčistijim, najkorektnijim, književnim jezikom, sa aksanom i dikcijom profesora Sorbone, priča – opisuje situaciju u jednom salonu, koji vidite i na zidnoj karti:

,Deda sedi u fotelji i puši svoju lulu; baba takođe sedi u fotelji i čita knjigu; otac piše za stolom pismo; majka je za klavirom; kći peva; sin se igra loptom; beba se igra lutkom' itd. Vi držite otvorenu knjigu i pratite niz radnji koje se u salonu događaju a ako bacite pogled i na zidnu kartu, vi sve to vidite ilustrovano i uveličano, i brojevima dovedeno u vezu sa gramofonskom pločom, koju u isto vreme slušate. Tako su dovedena u vezu naša dva najvažnija čula za učenje jezika: uho i oko. Zatim, na istoj strani ploče, data su pitanja i odgovori, prema izgovorenom tekstu na ploči.

Pored toga što je konverzaciona građa za svaku situaciju na slici i ploči probrana kranje savesno, tačno i celishodno, mi na ploči čujemo i pravi aksan i dikciju, kojima se mi stranci, samo više ili manje, možemo da približimo, ali ideal stranog izgovora i naglasaka može nam pružiti samo stranac čiji jezik izučavamo.

³⁹⁹ A. Milićević, *Lingvafon metoda u nastavi stranih jezika*, *Glasnik JPD*, knj. XIII, sv. 1, 1932, str. 63-65

Ovim pomoćnim sredstvom za izučavanje francuskog jezika raspolagale su crnogorske gimnazije u Bijelom Polju, Kotoru, Nikšiću, Podgorici, kao i Učiteljska škola na Cetinju. Radilo se uglavnom o pločama Početnog kursa za francuski jezik (30 lekcija) koje su u većini slučajeva dobijene na poklon od Ministarstva prosvjete.⁴⁰⁰

Osim *Lingvafon metode* za učenje francuskog jezika, pojedine gimnazije su u okviru svojih zbirki za strane jezike raspolagale i pločama sa francuskim pjesmama⁴⁰¹ ili određenim brojem karata za žive jezike.⁴⁰²

3. Privatne škole francuskog jezika

3.1. Francusko zabavište na Cetinju

Na Cetinju je 1935. godine osnovana prva privatna škola francuskog jezika o kojoj u *Cetinjskom listu* piše 1997. godine, njen nekadašnji polaznik Kosta Čakić.⁴⁰³ Ovu je školu za djecu predškolskog uzrasta po njegovim rječima osnovala g-đica Irena Petoelo Kosta iz Pariza koja je došla na Cetinje sa svojom maćehom koja se udala u Crnoj Gori. Odmah po dolasku na Cetinje, g-đica Petoelo Kosta, inače veoma obrazovana, počela je da daje djeci imućnijih roditelja časove iz francuskog jezika i violine. Jedno vrijeme, ova nastavnica je živjela u porodici dr Nika Martinovića, upravnika bolnice *Danilo I*, čijoj je djeci takođe davala časove francuskog jezika. Zatim je osnovala svoju privatnu školu francuskog jezika koja je kod nadležnih vlasti bila propisano registrovana i imala svoj pečat.

Prve godine je u školu upisano pedesetoro djece oba pola. Učenici su na ime školarine mjesečno plaćali po 50 dinara, što nije bilo malo novca. Djeca su u početku bila razvrstana u tri grupe, ali su neki u međuvremenu napustili školovanje. Školu je završilo 14 učenika. Zvanični naziv škole je bio *Privatna francuska škola za predškolsko doba*, a u narodu su je popularno zvali *Francusko zabavište*. U početku je zabavište radilo u prostorijama kod današnje osnovne škole *Njegoš*, a završilo je rad u prostorijama koje su se nalazile u *Bulevaru crnogorskih junaka* kod današnjeg restorana *Kole*.

Učenici su, prema sjećanju nekih njenih polaznika, već posle mjesec dana međusobno *razgovarali na francuskom jeziku*, naravno ponavljajući napamet naučeni dijalog. Kako iznosi Čakić, dva puta su sa svojim programom na francuskom jeziku nastupali na svečanosti u osnovnoj školi *Petar II* (sada *Njegoš*) kada su izveli jedan skeč i nekoliko recitacija. Iz razgovora koje smo obavili sa nekadašnjim polaznicima

⁴⁰⁰ Početni kurs *Lingvafon metode za francuski jezik*, gimnazija u Bijelom Polju dobila je na poklon od Ministarstva prosvjete p. br. 44770/31 (Državna realna gimn. u Bijelom Polju, *Godišnji izvještaj za 1931/32. godinu*).

⁴⁰¹ Bijelopoljska gimnazija je raspolagala albumom francuskih pjesama (5 ploča) koje su nabavljene od kredita koji je odobren ovoj školi za nabavku učila. (*Državna realna gimnazija u Bijelom Polju, Godišnji izvještaj za 1931/32. god.*).

⁴⁰² *Izvještaj Državne realne gimnazije u Kotoru za 1929/30. godinu*.

⁴⁰³ K. Čakić, Francusko zabavište u Cetinju, *Cetinjski list*, 1. oktobar 1997.

zabavišta Androm Đurovićem i Pulom Vujovićem saznajemo da su im i danas još uvijek u sjećanju određene pjesmice naučene na francuskom jeziku.

Na kraju školovanja učenici su dobijali svjedočanstva i knjige na francuskom jeziku, a održana je i završna svečanost u prisustvu roditelja djece na kojoj su ova izvela svoj program. Rad ove škole visoko je ocjenio tadašnji profesor francuskog jezika cetinjske Gimnazije Pavle Ljvov.

Učenici Francuskog zabavišta na Cetinju sa svojom vaspitačicom iz Francuske

Na fotografiji s lijeva na desno stoje: Stevica Jovićević, Vjera Tatar, Kosta Čakić, Mila Martinović, Nada Mijatović, Dragana Dragović, Ljubinak Đorđević, Andro Đurović, Tatjana Požnjakov i Zlatko Božinović. Na slici sjede: Svetislav Pule Vujović, Arsen Spasić i Mihailo Mišel Lompar.

Kosta Čakić navodi da su privatne časove u kasnijem periodu davale G-đa Fransuaz Marešal (Françoise Maréchal), udata Jovićević kao i njena majka.

3.2. Kursevi francuskog jezika

Ministarstvo prosvjete Kraljevine Jugoslavije zabranjivalo je davanje privatnih časova iz bilo kog predmeta, pa i iz francuskog jezika. Odlukom br. 23.298 od 23. 3. 1931. godine objavljenom u *Prosvetnom glasniku*⁴⁰⁴ naređuje se da:

- 1. Nijedan učitelj ne sme davati nikakave privatne časove u školskim prostorijama;*
- 2. Nijedan učitelj ne sme ni van školskih prostorija davati privatne časove nijednom učeniku one škole u kojoj radi;*

⁴⁰⁴ Odluka br. 23. 298 od 23. 3. 1931., *Prosvetni glasnik*, Opšti deo, 1931, str. 323.

3. *Žene pojedinih učitelja ne smeju davati privatne časove učenicima škola u kojima rade njihovi muževi, i obratno.*

U ovoj odluci potpisanoj od strane ministra prosvjete B. Maksimovića 21. marta 1931. godine u Beogradu, propisano je da će se *školske vlasti, upravitelji i školski nadzornici, starati energično da se ova naredba izvršuje, a da će se svaki slučaj neposlušnosti prema njoj dostaviti Ministarstvu.*

Učenici Francuskog zabavišta na Cetinju

Ipak, uprkos ovoj zabrani Ministarstvo prosvjete je preporučivalo držanje kurseva francuskog jezika u organizaciji *Udruženja prijatelja Francuske*. U odluci broj 47 P. br. 15.148 od 23. 4. 1930. godine⁴⁰⁵ koju je takođe potpisao ministar B. Maksimović, stoji da je prema ukazanoj potrebi, a u cilju što boljeg upoznavanja francuske kulture, ministar prosvjete odobrio da se po srednjim, stručnim i osnovnim školama mogu održavati kursevi francuskog jezika, koje organizuju *Udruženja prijatelja Francuske*. Direktori i upravitelji staraće se da u svemu potpomažu ove kurseve, koje će naročito preporučiti učenicima.

⁴⁰⁵ Odluka br. 15.148 od 23. 04.1930., *Prosvetni glasnik*, Opšti deo, 1930, str. 518.

Da su se takvi kursevi održavali i u Crnoj Gori govori oglas na koji smo naišli u *Glasi Boka* br. 99 od 20. oktobra 1934. godine:

Udruženje prijatelja Francuske u Kotoru

Večernji kurs francuskog jezika za početnike i naprednije otvara se 1. novembra o. g. Prijave i informacije kod tajnika udruženja g-đe dr Purec Hacker, profesora gimnazije.

Za izučavanje francuskog jezika u Crnoj Gori bilo je zainteresovanih i u Podgorici. O tome nam govori sledeći oglas objavljen na strani 13. u listu *Zeta* br. 1, od 4. januara 1931. godine. Zanimljivo je napomenuti da je u oglasu posebno istaknuto da će se kurs jezika odvijati po direktnoj, odnosno po tzv. Berlicovoj metodi⁴⁰⁶:

Odlukom Ministarstva prosvjete od 18. oktobra 1930. godine, br. 40716, g-đa Vujović otvara u Podgorici kurs za učenje francuskog jezika. Nastava po Berlicovoj metodi pruža sigurne garancije za dobar i brz uspjeh. Kurs počinje 16. januara 1931. godine. Mjesečno plaćanje 150 din. Upis traje do 15. januara 1931. godine. Časovi nastave odrediće se u najpodesnije vrijeme za one koji budu kurs posjećivali, a kurs će biti razdijeljen i to posebno za odrasle, posebno za đake, posebno za djecu. Za upis obratiti se lično. Kurs će trajati 6 mjeseci.

⁴⁰⁶ Profesor francuskog jezika Maksimilijan Berlic (Maximilian Berlitz) je još 1878. godine započeo da komercijalizuje inovativnu metodu učenja stranog jezika u kojoj je prevođenje izostavljeno. Berlic je predavao na Univerzitetu u SAD gdje mu je za saradnika dodjeljen Francuz. Prilikom jednog dužeg odsustvovanja bio je prinuđen da nastavu povjeri svom saradniku koji nije znao ni jednu riječ engleski. Kada se vratio u učionicu, sa zadovoljstvom je konstatovao da su njegovi studenti izuzetno napredovali, da su postali mnogo aktivniji i da, za razliku od njegovih časova gdje su francuski izučavali dosta nevoljno po tradicionalnoj metodi, sada sa zadovoljstvom učestvuju u konverzaciji.

ZAKLJUČAK

Iako su crnogorsko-francuski politički odnosi u prvoj polovini XX vijeka promjenjivog karaktera, kulturne veze između Crne Gore i Francuske i dalje su postojane. Istina, one se u međuratnom periodu manje oslanjaju na temelje koje su još u XIX vijeku postavili frankofoni vladari iz dinastije Petrović Njegoš, a više na uticaj koji dolazi iz Srbije, gdje Francuska predstavlja najznačajnijeg ratnog saveznika, moćnog zaštitnika i najvećeg prijatelja.

Kod pripadnika obrazovanijeg sloja društva, francuski kulturni uticaj u međuratnoj Crnoj Gori širi se preko aktivnosti *Društava prijatelja Francuske* koja se osnivaju sa ciljem promovisanja francuskog jezika, duha i kulture. Širenju i jačanju intelektualnih veza između Francuske i Crne Gore značajan doprinos daju i snažni pojedinci iz Francuske. Pomenimo Remona Varnijea, direktora francuskog Instituta iz Zagreba, odličnog pisca i poznavaoca istorije i kulture jugoslovenskih naroda koji često boravi u Crnoj Gori učestvujući u aktivnostima *Društva prijatelja Francuske*. Među Francuzima koji nesebično rade na učvršćivanju francusko-crnogorskih odnosa treba se prisjetiti i Leona Reja, poznatog arheologa koji je često boravio na crnogorskom primorju veličajući njegove prirodne ljepote. Rej je inicirao niz zanimljivih francusko-crnogorskih poduhvata poput osnivanja *Društva Francuza prijatelja Budve* 1932. godine i posjetu francuskih intelektualaca Crnoj Gori. Osim toga, angažovao se 1934. godine oko postavljanja i svečanog otkrivanja mermerne spomen ploče u Baošićima, u znak sjećanja na slavnog francuskog pisca Pjera Lotija koji je boravio u Boki i o tome ostavio trajno svjedočanstvo u svojim putopisima.

U gotovo jedinoj javnoj instituciji kulture u Crnoj Gori koja se finansira iz budžeta *Narodnom pozorištu Zetske Banovine*, koje u međuratnom periodu postaje središte kulturnog života, na repertoaru je značajan broj pozorišnih predstava čiji su autori francuski dramski pisci. Osim klasika francuske književnosti poput Igoa, Panjola ili Balzaka, repertoar pozorišta na Cetinju sastoji se i od brojnih francuskih komedija, opereta i vodvilja koji njeguju prevashodno građanske teme prožete idejama slobode, ležernosti života i optimizma, karakteristične za onovremeno bulevarsko pozorište

koje vodi porijeklo iz Pariza. Pretpostavljamo da se putem ovih predstava koje su prikazivane na teritoriji Crne Gore širio i uticaj koji je u tom periodu imao Pariz kao vodeći modni centar. Jedan od uzora onovremene pariske mode bila je kreatorka Koko Šanel (Coco Chanel) koja kroz *stil garson* (*garçon*) promovirala emancipaciju žene i izgradnju novih vrijednosti među polovima.

Najznačajniji crnogorski likovni stvaraoci poput Petra Lubarde i Mila Milunovića kao i najpoznatiji crnogorski vajar Risto Stijović školovali su se u Parizu, umjetničkom Vavilonu kako ga je Milunović nazivao. Iako su u ono vrijeme rijetko izlagali u Crnoj Gori, njihove uspjehe redovno je pratila crnogorska štampa. Danas se u Crnoj Gori, u njihovom likovnom opusu u kojem se prepoznaje uticaj francuskih stvaralaca, može uživati u *Narodnom muzeju Crne Gore* i crnogorskim galerijama, dok je jedan dio stvaralačkog opusa Rista Stijovića izložen u Galeriji njemu posvećenoj u Podgorici.

Sigurno je međutim, da prodora francuskog kulturnog uticaja u Crnoj Gori gotovo ne bi ni bilo, da se francuski jezik u međuratnom periodu nije izučavao kao obavezan predmet u svim crnogorskim školama. Francuski jezik predavali su često veoma obrazovani pojedinci koji su znanja sticali na francuskim univerzitetima ili školama. Prisjetimo se dr Nikole Banaševića, dr Jova Sudića i dr Andrije Lainovića kao i nastavnika bez akademskih titula Danila Lekića i Stojana Cerovića koji su aktivno radili na proučavanju i učvršćivanju francusko- crnogorskih veza. Osim toga, doba između dva rata predstavlja zanimljiv period u oblasti metodike nastave francuskog, jer dolazi do gotovo revolucionarnog raskida sa tradicionalnim načinom predavanja stranog jezika. Naime, uvođenjem tzv. direktnog odnosno živog metoda kojim se strani jezik u nastavu uvodi direktno bez pribjegavanja prevođenju na maternji jezik, favorizuje se oralna nastava jezika i pravilan izgovor. Međutim, naša istraživanja pokazuju da se uprkos brojnim preporukama prosvjetnih vlasti i publikovanim radovima na tu temu, u školskim uslovima onovremene Crne Gore, prije svega zbog izražene brojnosti učenika u odjeljenjima, francuski jezik uglavnom i dalje predavao na tradicionalan način.

S obzirom na to da je u ovom radu obrađivan i period Prvog svjetskog rata, čini nam se neophodnim da u zaključnim razmatranjima pažnju čitalaca usmjerimo na činjenicu da Crna Gora na svojoj teritoriji posjeduje vrijedno materijalno i duhovno nasljeđe koje se vezuje za francusko-crnogorsku saradnju u tim godinama koje nije, ili barem ne u dovoljnoj mjeri prepoznato u crnogorskoj i francuskoj javnosti. Budući da se radi o baštini, odnosno obilježjima koja se vezuju za događaje u kojima je učestvovao ili stradao ne mali broj Francuza, smatramo da bi mogla predstavljati kvalitetnu osnovu za razvoj memorijalnog turizma u Crnoj Gori, u kojoj se Francuzi posljednjih godina svrstavaju u najbrojnije turiste sa prostora EU. Podsjetimo da ljupka kapelica na ostrvcu *Sv. Nedelja* nadomak Petrovca svjedoči o prvom pomorskom okršaju u Prvom svjetskom ratu u kojem su Francuzi stali u zaštitu Crne Gore, dok je spomen ploča na šetalištu u Baru postavljena u znak sjećanja na poginule francuske mornare sa broda *Dag* čiji je dio opreme izložen kao eksponat u Zavičajnom muzeju u Baru. Nadalje, ne zaboravimo da je u odbrani Lovćena, na izuzetno atraktivnim lokalitetima Krstac

i Kuk, sa kojih se pružaju magični pogledi na Bokokotorski zaliv, učesvovalo blizu 200 francuskih vojnika, od kojih je u jesen 1914. godine stradalo ili ranjeno preko dvadeset. Francuski vojnici, poginuli u ovom okršaju sahranjivani su na Ivanovim koritima pored kapelice posvećene *Sv. Preobraženju*, na mjestu nekadašnjeg manastira iz vremena Crnojevića. Konačno, na Ilinici, na jednom od najljepših lokaliteta sa kojeg se pruža božanstven pogled na morsku pučinu i tri države, postavljen je 1919. godine od strane francuskih ratnika sa Solunskog fronta spomenik poginulim Francuzima u Napoleonovim ratovima. Ne zaboravimo da istaknimo i crnogorsku podvodnu baštinu u koju se ubrajaju ostaci brodova *Zenta* i *Dag* kao i olupine drugih još uvijek neotkrivenih brodova ili podmornica stradalih tokom Prvog svjetskog rata u vodama crnogorskog akvatorijuma. Ostaci ovih brodova, koji nam ukazuju na francusko-crnogorsko savezništvo, mogu predstavljati izazov za brojne podvodne istraživače i ronilački turizam koji je u usponu.

Jedno je sigurno. Međuratni period predstavlja doba najizraženijeg prisustva francuskog jezika u istoriji Crne Gore. Međutim, iako francuski zadržava u razvijenom svijetu status diplomatskog jezika, njegov uticaj biva uzdrman činjenicom da je na Mirovnoj konferenciji na kojoj se odlučivalo o sudbini Evrope nakon Prvog svjetskog rata, i to baš u Parizu, uz francuski, engleski prvi put predstavljao radni jezik.

LITERATURA I IZVORI

L i t e r a t u r a

Monografske publikacije

1. COTNAREAU L., *Croisière du yacht Alphée* (IV croisière), Imprimerie de Guillemot et de Lamothe, Paris, 1938.
2. CVIJOVIĆ V., KOVAČEVIĆ B., *Upravljanje prosvjetom u Crnoj Gori – Ministarstva i ministri (1882-1996)*, Podgorica, KPZ Pg, 1996.
3. DIMIĆ LJ., *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, III deo, Beograd, 1997.
4. ĐURANOVIĆ M., *Podgorička gimnazija 1907-1977*, Podgorica, 2007.
5. FRANETOVIĆ D., *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Istorijski institut N.R. Crne Gore, Titograd, 1960.
6. GRUJIĆIĆ K., *Bibliografija podgoričke gimnazije 1907-1941*, Gimnazija Slobodan Škerović u Titogradu, Titograd, 1977.
7. IVANIĆ M., *Istorijski pregled svih dosadašnjih pravaca gimnazija u Srbiji*, Beograd, 1893.
8. IVANOVIĆ B., *Škole i obrazovanje u Crnoj Gori, juče i danas*, Cetinje, Obod, 1983.
9. JOVANOVIĆ-BJELOŠ I., *Na dvoru kralja Nikole*, Obod, Cetinje, 1998.
10. LAINOVIĆ A., *Tri francuza o Crnoj Gori (Viala, Delari, Lenorman)*, Cetinje, Istorijski institut N.R. Crne Gore, Titograd, 1949.
11. LOMPAR M., *Crnogorski slikari*, Atlas Grupa, Podgorica, CID, Podgorica, 2010
12. LOMPAR M., *Milo Milunović*, Matica Crnogorska, NIG Pobjeda, DPC-Podgorica, Podgorica, 2012.
13. LUKETIĆ M., *Turizam u Budvi 1918-1941*, Budva, 1997.
14. LUKOVIĆ S., *Pomorska lica Boke Kotorske*, Knjižara So, Herceg Novi, 2013.
15. MARJANOVIĆ M., *Crna Gora u očima Evrope (1796-1918)*, Prosveta, Beograd, 2007.

16. MARTINOVIĆ D., *160 godina državne biblioteke Crne Gore*, II, CANU, Podgorica, 2002.
17. MARTINOVIĆ D., *Cetinjska čitaonica i gradska biblioteka Njegoš (1868-1998)*, Cetinje, CNB „Đurđe Crnojević, Cetinje, 1998.
18. MEDOJEVIĆ M., *Prosvjetni (pedagoški) savjet Crne Gore*, Titograd, NIO „Univerzitetska riječ“- Nikšić, 1988.
19. MILUNOVIĆ LJ., *Pozorište u crnogorskoj periodici 1916-1944*, CNP, Podgorica, 2003.
20. MILUNOVIĆ L. et al., *Stoljeće crnogorskog državnog teatra*, Tom II, Repertoar u sezonama 1931. do 1944., Ministarstvo kulture CG i Kraljevsko pozorište Zetski dom, Cetinje, 2011.
21. PEJOVIĆ Đ., *150 godina razvoja prosvjete i kulture u Crnoj Gori*, Informativni pregled, Grafički zavod, Titograd, 1963.
22. PEJOVIĆ Đ., *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori (1852-1916)*, Cetinje, Obod, 1971.
23. PEJOVIĆ M., *Cetinjska gimnazija 1880-1920*, Cetinje, 2007.
24. PETROVIĆ NJEGOŠ M., *Iz mojih memoara*, Svetigora, Cetinje, 2001.
25. PETROVITCH NIEGOCH P., *Les lauriers de la Montagne* (Gorsky Viyénatz). Traduit du serbe par Divna Vékovitch, Berger-Levrault éditeurs, Paris, 1917.
26. POPOVIĆ P., *Cetinjska škola (1834- 1934), Postanak i razvoj prve škole u Crnoj Gori (1834-1934)*, Štamp.Drag.Gregovića, Beograd, 1934.
27. POPOVIĆ S., *S kraljem Nikolom iz dana u dan*, Književna zadruga Srpskog narodnog vijeća, Podgorica, 2012.
28. RACKOVIĆ Nikola, *Prilozi za leksikon crnogorske kulture*, CNB Đurđe Crnojević, Cetinje, 1987.
29. RADOJEVIĆ M., *Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici*, CNP, Podgorica, 2009.
30. RAJKOVIĆ V., *Crnogorska bibliografija, Tom 1-4*, Monografske publikacije 1919-1944, CNB Đurđe Crnojević, Cetinje, 1990.
31. RAKOČEVIĆ N., *Crna Gora u prvom svjetskom ratu 1914-1918*, Istorijski Institut u Titogradu, 1969.
32. RASPOPOVIĆ R. (priređivač), *Crna Gora-Francuska, Diplomacija u izbjeglištvu – dokumenti arhiva kralja Nikole i crnogorskih vlada u egzilu 1916-1920*, Tom I, Istorijski institut Crne Gore, SANUS Podgorica, 2014.
33. RASTODER Š., *Crna Gora u egzilu*, knj. I, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica, 2004.
34. RASTODER Š., ANDRIJAŠEVIĆ Ž., *Istorijski leksikon Crne Gore*, 4,5, Daily Pres, Podgorica, 2006.
35. RASTODER Š. (priređivač), *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, Bar, Conteco, 2000.

36. SPASIĆ K., *Francuska bibliografija o Crnoj Gori 1800-1939*, CNB Đurđe Crnojević, Cetinje, 1988.
37. ŠOŠKIĆ M., *Razvoj prosvjete i školstva u Crnoj Gori - Prilog istoriji pedagogije*, Izdavačka kuća Komovi, Andrijevića, 2002.
38. TEŠIĆ V. et al., *Sto godina prosvetnog saveta Srbije 1880-1980*, Zavod za izd. udžbenika i nastavna sredstva, Beograd, 1980.
39. TOČANAC-MILIVOJEV D., *Metode u nastavi i učenju stranog jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.
40. VOJINOVIĆ D., *Crnogorske srednjoškolske spomenice i godišnjaci - Bibliografija*, CNB Crne Gore Đurđe Crnojević, Cetinje, 1981.
41. VUJOVIĆ D., *Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914-1916*, CANU, Podgorica, 1994.
42. VUKSAN D., *Pregled štampe u Crnoj Gori 1834-1934*, Obod, Cetinje, 1934.
43. VUKSAN D., *Škole u Crnoj Gori*, Cetinje, Južnjak, 1926.
44. ZADRIMA A., *Crnogorski slikari i vajari*, Obod, Cetinje, 1986.
45. ZEKOVIĆ LJ., *Individualne likovne poetike*, Centar savremene umjetnosti Crne Gore, Podgorica, 2008.
46. ŽIVOJINOVIĆ D., *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*, Vojna knjiga, Beograd, 1996.

Prilozi iz časopisa

1. ANIČIĆ P., Direktna ili indirektna metoda, *Glasnik jug. prof. društva*, knjiga XIX, sv. 8, Beograd, april 1939.
2. ANIČIĆ P., Jedna korisna zbirka. dr N.S.: Rečnik francuskih nepravilnih i nepotpunih glagola, *Glasnik jug.prof.društva*, Beograd, sept-dec, 1931.
3. ANDRIJAŠEVIĆ Ž., Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore, Bar, 2000, *Bibliografski vjesnik*, god.XXX, br.1-2-3, Cetinje, 2001.
4. ANRI S., Anatol Frans i istorija, (preveo s francuskog Petar J.Popović), *Zapisi* 5, Cetinje, 1931.
5. ARONVIĆ M., NAUMOVIĆ D, Izvođenje lingvafon metode, *Glasnik jug. prof. društva*, knj.XIII, sv. 6, Beograd, februar, 1933.
6. ATANASKOVIĆ B., Ocenjivanje nastavnika, *Glasnik jug.prof.društva*, knj. XIII, sv.10-12, Beograd, juni-avg.,1932.
7. BATRIĆEVIĆ Đ., MILOVIĆ M., Bio-bibliografija prof.dr Andrije Lainovića, *Bibliografski vijesnik*, br.2-3, Cetinje, 2000.
8. BERNARD François-Xavier, Le sauvetage et l'internement des réscapées du Léon Gambetta 27 avril-30 mai 1915, *Cahiers de la Méditerranée*, 81, 2010.
9. BERUS N., Francuska čitanka za V i VI razred srednjih škola od R.Kneževića, *Glasnik jug.prof.društva*, knj.XVI, sv.1, Beograd, 1936.

10. BERUS N., Francuska čitanka za V i VI razred od R.Kneževića, *Glasnik jug. prof.društva*, knj.XI, sv.7, Beograd, 1937.
11. BERUS N., Francusko-srpski rečnik, izd.knj. Rajković i Čuković u Bg, *Glasnik prof.društva*, knj.XI, sv.3, Beograd, jan-avg. 1931.
12. BERUS N., Uloga francuskog i njemačkog jezika u formalnom razvoju srednješkolčeva mišljenja, *Glasnik jug.prof.društva*, Beograd, knj.XII, sv.V, jan.1932.
13. Bibliografija radova N.BANAŠEVIĆA, *Anali Filozofskog fakulteta*, Beograd, knj.XX, 2000.
14. BOJOVIĆ J., In Memoriam-Andrija Lainović, *Istorijski zapisi* 4, god XXXIX, Cetinje,1986.
15. BOGDANOVIĆ K.,O predlozima za reformu srednje škole, *Prosvetni glasnik* br.11, Beograd, nov.1921.
16. BOLJEVIĆ-VULEKOVIĆ V., Gimnazija „Stefan Mitrov Ljubiša“ u Kotoru (1865-1965), *Zbornik kotorske sekcije društva istoričara Crne Gore* 1, Društvo istoričara CG, Kotor, 1973.
17. ĆURIĆ V., Naš nastavni plan, *Glasnik prof. društva*, knj.XVII sv.4-5, Beograd, dec. 1936-jan.1937.
18. ČEJOVIĆ M., Osamdeset godina Cetinjske gimnazije „Đ.Lopičić“, 1880/81-1960/61, *Spomenica Cetinjske gimnazije*, Cetinje, 1962.
19. ČOBANSKI S., Još nešto o Nastavnom planu, *Glasnik jug.prof.društva*, knj. XVII, sv.8, Beograd, 1937.
20. CVETKOVIĆ V.LJ.,Privredno-politički interesi Francuske u Jugoslaviji: studija slučaja Jasenice 1923-1939, *Srpsko francuski odnosi 1904-2004*, Međunarodni naučni skup Bg.18-20 okt.2004, Društvo za kulturnu saradnju Srbija Francuska, Arhiv Srbije, Beograd, 2005.
21. DAMNJANOVIĆ M., Potpuna gramatika francuskog jezika za Srbe, izradio prof. A.St. Jotić, Paris, Librairie Garnier Frères, *Prosvetni glasnik* , Beograd,1920.
22. DIVAC N., Uvodna reč: Prvih deset godina, *Jubilarni glasnik jug.prof.društva posvećen 10-godišnjici od osnivanja društva*, knj.X,sv.6-8, Beograd, jun-avg. 1929.
23. DIVAC N., Naša srednja škola 1),*Glasnik jug.prof.društva*, knj.XII sv.7, Beograd, mart 1932.
24. DRAGANIĆ K., Jedna francuska gramatika, M.P., izd.knj.Cvijanović u Bg,1919, *Prosvetni glasnik*, Beograd, 1923.
25. DRAGANIĆ K., Udžbenici francuskog jezika dr. Julija Adamovića, *Glasnik jug.prof.društva*, knj. XIV,sv.3, Beograd, 1934.
26. DŽAKULA B., Pozorište za drugog carstva, *Francuska književnost* 3/I, Svjetlost-Sarajevo, Nolit-Beograd, 1981.
27. DŽAMONJA Sv., O unapređenju nastave i vaspitanja u srednjoj školi, *Glasnik prof.društva*, knj.XIII, sv.1, Beograd, sept.1932.

28. ĐOKIĆ N., Hronika i bibliografija – objavljeni radovi N.Banaševića, *Prilozi za književnosti, jezik, istoriju i folklor*, sv.1/IV, Beograd, 1991/92.
29. ĐURIĆ V., Naš nastavni plan, *Glasnik jug.prof.društva*, knj.XVII, sv.4-5, Beograd, dec. 1936-jan.1937.
30. FILIPOVIĆ B., 55 godina rada gimnazije u Titogradu, *Susreti*, godina X, 9-10, Titograd, NIP Pobjeda, 1962.
31. FIRMERI Ž., Direktna metoda i njena primena, *Prosvetni glasnik*, XLI, br.6-7, Beograd,1924.
32. GASPARIN F., Francoščina v naših srednjih šolah, *Glasnik prof. društva*, knjiga VIII, sv.1, Beograd,1928.
33. GRADANIĆ K., Udžbenici francuskog jezika dr Julija Adamovića, *Glasnik jug.prof.društva*, 1934/35.
34. ILIĆ V., Ocene i prikazi, B.J. Dinić, Francuska čitanka, deo prvi,1925, *Glasnik prof. društva*, Beograd, 1926.
35. Izvođenje lingvafon metode, *Glasnik jug.prof.društva*, knj.XIII, sv.6, Beograd, 1933.
36. JAKŠIĆ D., Prosveta u Zetskoj Banovini, *Ilustrovani zvanični Almanah-šematizam Zetske banovine*, god.1, izd.Kralj.Banske uprave Zetske Banovine na Cetinju, 1931.
37. JAKŠIĆ-ĐURKOVIĆ Lj., PEROVIĆ M., Knjižarstvo kod Crnogoraca, *Enciklopedija Jugoslavije*, 5, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, MCMLXII
38. JANKOVIĆ Lj., Nova škola-Iz savremene metodike živih jezika, *Glasnik prof. društva*, knjiga IX, sv.8, Beograd, okt. 1929.
39. Jedan pokušaj, Godišnjak srednjih škola za školsku 1921/22, *Prosvetni glasnik*, 1923.
40. JONIĆ V., Društva i ustanove - Društvo za žive jezike i književnosti, *Prosvetni glasnik*, Beograd, 1920.
41. JONIĆ V., O nastavi živih jezika, *Prosvetni glasnik*, god.XXXVII, br.6, Beograd, dec.1920.
42. JOVANOVIĆ E., O nastavi živih jezika u našoj školi, *Glasnik prof.društva*, knj.XI, sv.4, Beograd, 1931.
43. JOVANOVIĆ G., Iz nove lingvistike, *Glasnik jug.prof.društva*, knj.XIII, sv.4, Beograd, dec.1932.
44. LATKOVIĆ V., Beleške o pozorištu u Crnoj Gori, *Glasnik*, br.6/7, god.IV, Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Podgorica, 1998.
45. KARALIĆ P., Nekoliko reči za jednu nacionalnu gimnaziju, *Glasnik jug.prof. društva*, sv.6, knj.XVI, Beograd, 1937.
46. KARIĆ M., Srednje škole u Srbiji i Crnoj Gori posle rata, *Prosvetni glasnik*, XXXVI, br.2, Beograd, 1920.
47. KAZAMIAN L., Problemi nove škole 1), *Prosvetni glasnik*, XLI, br.4, Beograd, 1924.

48. KISELINOVIĆ Đ., Učenje živih stranih jezika, *Glasnik jug. prof. društva*, knj. XIX, sv. 8, Beograd, april 1939.
49. KISELINOVIĆ Đ., Novojezična nastava u gimnazijama, *Glasnik prof. društva*, knjiga VII, sv.1, Beograd, 1927.
50. KLAPARED J.B., Škola po meri. S francuskog-Svet.Rančić, *Glasnik prof. društva*, knjiga IX, sv.8, Beograd, okt. 1929.
51. KNEŽEVIĆ R., Desanka Vujatović „Francuska gramatika“ (za niže razrede srednjih škola), Bg. 1939, Prof.zadruga, 8, *Glasnik jug.prof. društva 1934/35*, knj.XX, sv.4, Beograd, 1939.
52. KNEŽEVIĆ R., Francuska gramatika, izradio M. Šare, *Glasnik prof. društva*, knjiga VIII, sv.1, Beograd, 1928.
53. KNEŽEVIĆ R., Novofrancuska sintaksa, napisao Josip Copič, *Glasnik prof. društva*, knj.XI, sv.4, Beograd, jan-avg.1931.
54. KNEŽEVIĆ R., Obradović D.O., Francusko-srpski vojni rečnik, Beograd, 1938, štamp.D.Gregorić, *Glasnik jug.prof. društva*, knj.XIX, sv.7, Beograd, mart 1939.
55. KONBE A.M., O upotrebi mehaničkih sredstava u nastavi živih jezika, *Glasnik jug.prof.društva*, knj.XIII, sv.5, Beograd, 1933.
56. KONSTANTINOVIĆ V., III Međunarodni kongres nastavnika živih jezika u Parizu, *Glasnik jug.prof.društva*, Beograd, 1938.
57. KONSTANTINOVIĆ V., Živi jezici – Nastava u prvoj i drugoj godini, *Glasnik jug. prof. društva*, knj.XVIII sv.10, Beograd, juni 1938.
58. KOSIĆ V., Poslednji pokušaj direktora dr Jova Suđića da spriječi zatvaranje niže gimnazije u Baru, *Spomenica barske gimnazije (1921-1971)*, Bar, 1971.
59. LAINOVIĆ A., Četrdesetogodišnjica titogradske gimnazije, *Stvaranje* br.12, Cetinje, 1952.
60. LAINOVIĆ A., Naši prevodi na francuskom, *Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije*, god.IV, br.4, Podgorica, 1933.
61. LAINOVIĆ R., Pjer Loti: Cetinje, Svjedočanstva, *Stvaranje* br.10, 1977.
62. LATKOVIĆ V., Beleške o pozorištu u Crnoj Gori, *Južnjak-Alamanah za 1926*, Cetinje, 1926.
63. LATKOVIĆ V., Cetinjsko pozorište, *Zapisi*, IV/1930, knj VII, sv.2.
64. LATKOVIĆ V., Iz Pozorišta, *Zapisi*, maj/1932, knj.X,sv.5
65. LAVAL E., Živa metoda u nastavi modernih jezika 1), *Prosvetni glasnik*, XLI, br.12, Beograd,1924.
66. LAVAL E., Nastava francuskoga jezika po živoj metodi - praktični saveti, *Prosvetni glasnik*, XXXIX, br 5-6, Beograd,1922.
67. LAVAL E., O nastavi francuskog jezika, *Prosvetni glasnik*, XXXVI br. 3, Beograd, dec. 1920.
68. LAVAL E., A. Penloš: Rečnik francuskoga jezika pomoću slika 1), *Prosvetni glasnik*, Beograd, 1924.

69. LEKIĆ D., O razvoju školstva u Baru, *Spomenica barske gimnazije 1921-1971*, Bar, 1971.
70. LUKIĆ V., Sjećanje na dr Blaža Lekića, *Spomenica Barske gimnazije*, Bar, 1971.
71. M.Š. , Nastava živih jezika, *Prosvetni glasnik*, br.11, Beograd, nov. 1921.
72. MAMULA S., Priredba „Francuski dani na Cetinju“, *Zapisi*,VI, sv.5, Cetinje, 1930.
73. MARKOVIĆ T., Iz istorije školstva, *Vaspitanje i obrazovanje* br. 1, Podgorica, 2000.
74. MARTINOVIĆ D., Razvitak turizma na Cetinju do drugog svjetskog rata, *Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka*, Zbornik radova sa naučnog skupa na Cetinju 18-19 okt,1996., Cetinje, 1997.
75. MARTINOVIĆ D., *160 godina državne biblioteke Crne Gore*, CANU, Podgorica, 2002.
76. MARTINOVIĆ N., Književni i naučni rad cetinjske gimnazije 1881-1941, *Spomenica cetinjske gimnazije 1881-1961*, Cetinje, 1962.
77. MEDENICA R., Redukcija gimnazija, *Glasnik prof. društva*, knjiga VII, sv.1, Beograd, 1927.
78. M.Đ.K., Srednje škole u Srbiji i Crnoj Gori posle rata, *Prosvetni glasnik*, 4, 1920
79. MILADINOVIĆ M., O predlogu zakona o srednjim školama, *Glasnik prof. društva*, sv.6 i 7, knjiga V, Beograd, 1925.
80. MILER J., Ocene i prikazi – I. Dimitrijević - Francuska Trgovačka korespondencija , *Glasnik prof. društva*, knjiga VIII, sv.1, Beograd,1928.
81. MILIĆEVIĆ A., Francuski jezik u I razredu gimnazije, *Glasnik prof. društva*, knj.XIV, sv.11, Beograd, 1934.
82. MILIĆEVIĆ A., Govoriti ili prevoditi, *Glasnik prof. društva*, knjiga VII, sv.1, Beograd, 1927.
83. MILIĆEVIĆ A., Lingvafon metoda u nastavi stranih jezika, *Glasnik jug.prof. društva*, knj.XIII, sv. 1, Beograd, 1932.
84. MILIĆEVIĆ A., Konverzacija u nastavi francuskog jezika, *Glasnik prof. društva*, knj.X, sv.4, Beograd, 1930.
85. MILIĆEVIĆ A., Ocene, prikazi, beleške - R.L.Knežević, Francuska čitanka za VII i VIII razred, *Glasnik jug.prof.društva* , knj.XV, sv.3, Beograd,1934/35.
86. MILIĆEVIĆ A., Stručne inspekcije i nova pravila o ocenjivanju nastavnika, *Glasnik jug.prof.društva*, knj.XVI,sv.2, Beograd, 1936.
87. NEDIĆ M., U francuskoj školi, *Glasnik jug.prof.društva*, knj.XIII, sv.3, Beograd, nov. 1932.
88. NOVITTOVIĆ J., O predlogu zakona o srednjim školama, *Glasnik prof. društva*, knj.V, sv.1-10, Beograd,1925.

89. NOVITOVIĆ J., Razvitak prosvete i školstva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Prosveta i školstvo pod Austro-Ugarskom, *Glasnik prof. društva, knjiga IX*, sv. 3, Beograd, 1929.
90. PASINOVIĆ M., Boka Kotorska u turističkim kretanjima XIX i prve polovine XX vijeka, *Razvoj turzma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka*, Zbornik radova sa naučnog skupa na Cetinju 18-19.okt.1996., Cetinje, 1997.
91. PAVLOVIĆ A., Radoje Knežević: Francuska gramatika za srednje škole, izd. zadruge prof.društva, knj.75, Bg, 1937, *Glasnik jug.prof.društva*, Beograd, 1938/39.
92. PETKOVIĆ V., KUZELJ N., Pour l'ère nouvelle, jan.1937, br.124 i L'éducation, jan.1937, *Glasnik jug.prof. društva*, sv.9, Beograd, 1937.
93. POPOVIĆ M., Nastava živih jezika u našim srednjim školama, *Prosvetni glasnik*, XXXVIII, br.7 i 8, Beograd, jul.- avg.1921.
94. POPOVIĆ S., Smisao nastave stranih jezika 1), *Glasnik jug.prof.društva*, sv.4, Beograd, 1934/35.
95. PROSENIK V., Nedostaci u gramatičkoj nastavi francuskoga jezika, *Glasnik prof. društva*, knjiga V, god.5, sv.1-10, Beograd, 1925.
96. RADIVOJEVIĆ P., Strani jezici u srednjoj školi, *Glasnik jug.prof.društva*, br.XX, sv.11-12, Beograd, 1940.
97. RADOSAVLJEVIĆ P., Ecole Unique, *Glasnik prof.društva*, knj.V, god.5, sv.1-10, Beograd,1925.
98. RAJIĆ LJ., Prosvetne prilike, Rošfor i njegove škole, *Glasnik prof. društva*, knjiga VIII, sv.1, Beograd, 1928.
99. Sekcijska skupština III, Cetinje, *Glasnik jug.prof.društva*, knj.XVI, sv.9, Beograd, 1936.
100. SIMIĆ M., Uzroci neuspeha u nastavi živih jezika, *Glasnik jug.prof.društva*, knj.XVI, sv.1, Beograd, 1935/36.
101. Sastanak francuskih i jugoslovenskih nastavnika geografije, *Glasnik jug. prof. društva*, knj.XVII,sv.10, Beograd, 1937.
102. SKATOLINI M., Stara i nova škola, *Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije*, br.5, god.V, Podgorica, 1934.
103. SKOK P., Prilozi metodici poučavanja u francuskom jeziku u našim srednjim školama, *Prosvetni glasnik*, XLI, br.9, Beograd, 1924.
104. S.P., Namac o francuskom jeziku, *Prosvetni glasnik*, br.11, Beograd, 1923.
105. STIPČEVIĆ N., Strogi pogled Nikole Banaševića, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, sv. 1/IV, Beograd, 1991/92.
106. STOJANOVIĆ M., Francuska čitanka, *Glasnik jug.prof.društva*, knj.XVI, sv.1, Beograd, 1936.
107. STRUGAR P., Kratak osvrt na posljertni razvoj cetinjske gimnazije, *Spomenica cetinjske gimnazije 1881-1961*, Cetinje, 1962.

108. ŠAMIĆ M., O prevođenju sa živih jezika na maternji u srednjoj školi, *Glasnik jug. prof. društva*, knj.XX, sv. 4, Beograd,1939/40.
109. ŠAMIĆ M., Učenje reči u nastavi živih jezika, *Glasnik jug. prof. društva*, knj. XXI, sv.5, Beograd, jan.1941.
110. ŠKEROVIĆ N., Zabilješke iz života Cetinjske gimnazije, *Spomenica cetinjske gimnazije 1881-1961*, Cetinje, 1962.
111. ŠVABIĆ B., Kriza naše srednje škole – napisao J. Vester, *Glasnik prof. društva*, knjiga VIII, sv.1, Beograd, 1928.
112. TIMOTIJEVIĆ M., A la France - podizanje spomenika zahvalnosti Francuskoj na beogradskom Kalemegdanu, *Srpsko-Francuski odnosi 1904-2004*, Međunarodni naučni skup Bg.18-20 okt.2004, Društvo za kulturnu saradnju Srbija Francuska, Arhiv Srbije, Beograd, 2005.
113. TKAIČIĆ M.,Problemi nastavnog programa, *Glasnik jug.prof.društva*, knj. XVI, sv.8, Beograd, april 1936.
114. TRBOJEVIĆ D.,Više srednje škole, *Prosvetni glasnik*, XXXVIII, br.11, Beograd, nov. 1921.
115. TRGOVČEVIĆ LJ., Srbi u Francuskoj tokom Prvog svetskog rata, Srpsko-Francuski odnosi 1904-2004, Međunarodni naučni skup Bg.18-20 okt.2004, Društvo za kulturnu saradnju Srbija-Francuska, Arhiv Srbije, Beograd, 2005.
116. TURIĆ J., Nacrt zakona za srednje škole, *Prosvetni glasnik* br.1, Beograd, jan.1922.
117. USKOKOVIĆ R., Ocene i prikazi, Lafonten izabrane basne, (prepevao Dragoslav Ilić), *Glasnik prof. društva*, knjiga VI, sv. 4, god.6, Beograd, april 1926.
118. VANLIK M., Produženo obrazovanje profesora, *Glasnik prof.društa*, knj.VIII, sv.7, Beograd,sept.1928.
119. VARNIE R., Tehnika u modernoj francuskoj književnosti (preveo s francuskog J.Grujičić), *Zapisi*, 3, knj.V, 5, Cetinje,1929.
120. VESTER J., Kriza naše srednje škole, *Glasnik prof.društva*, knj.VIII, sv.1, Beograd, 1928.
121. VITKOVIĆ ŽIKIĆ M., Primenjena umetnost i srpsko-francuski odnosi 1904-1944, *Srpsko-francuski odnosi 1904-2004* Međunarodni naučni skup Bg.18-20 okt.2004, Društvo za kulturnu saradnju Srbija-francuska, Arhiv Srbije, Beograd, 2005.
122. VRAČEVIĆ M., Prilozi-U Francuskoj, *Glasnik prof. društva*, knj.VI, sv.1, Beograd, jan.1926.
123. VULEVIĆ J., Sjećanje na đачke dane u barskoj gimnaziji, *Spomenica Barske gimnazije 1921-1971*, Bar, 1971.
124. VUJOVIĆ A., Društva za kulturnu saradnju između Srbije i Francuske, *Nasleđe*, 23, Filum, Kragujevac, 2012.

125. VUJOVIĆ D., Odnosi Crne Gore i Francuske za vrijeme I svetskog rata, *Istorijski zapisi*, br.3, Cetinje, 1964.
126. VUKČEVIĆ L., Putopis o Boki Frana Alfrevića, *Matica*, proljeće 2012.
127. VUKMANOVIĆ S., Danilo Lekić, *Godišnjak Cetinjske gimnazije, IV*, Cetinje, 1972.
128. VUKOVIĆ G., Francuska i Crna Gora (1896), *Zapisi*, I-IV, 3, Cetinje, 1929.
129. VUKSAN D., Pedeset godina Cetinjske gimnazije 1980-1930, *Spomenica o pedesetogodišnjici i izvještaj za 1931/32*, Cetinje, 1932.
130. VULETIĆ D., Osnivanje Beranske gimnazije i prvi period njenog rada, *Spomenica Beranske gimnazije 1913-1993*, Berane, 1994.
131. VULEVIĆ J., Sjećanja na đачke dane u Barskoj gimnaziji, *Spomenica Barske gimnazije (1921-1971)*, Bar, 1971.
132. ZLOKOVIĆ I., Potapanje austrijske ratne krstarice „Zenta”, *Istorijski zapisi*, VIII/1955, knj.XI, sv.1-2.
133. ZORIĆ I., Iz Pozorišta, *Zapisi*, V/1931, knj.IX, sv.5.
134. ZORIĆ, VLATKOVIĆ V. Iz Pozorišta, *Zapisi*, V/1931, knj.IX, sv.4
135. ŽAM F., Zečev roman, (s francuskog prevela Divna Veković), *Zapisi*, 5, Cetinje, 1929.

I z v o r i

N e o b j a v l j e n i i z v o r i

1. *Katalog knjiga za strane jezike*, (zavedeno u knjigu inventara za strane jezike 26.jan.1965), Biblioteka cetinjske Gimnazije.
2. Biblioteka gimnazije „Slobodan Škerović“, Podgorica (knjige na francuskom jeziku – međuratni period).
3. Čulić G., *Knjige na francuskom jeziku u bibliotekama Kotora*, Pismeni rad za polaganje stručnog ispita iz bibliotekarstva, Kotor, 1977.

O b j a v l j e n i i z v o r i

Nastavni planovi i programi

1. Nastavni program za francuski jezik za gimnazije i realke u Srbiji i Crnoj Gori izrađeni na osnovi programa iz 1898., a prema sn.br.10769 od 2.sept.1920, *Srednjoškolski zbornik II*, Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS, Beograd, 1920.
2. *Privremeni Nastavni programi za niže razrede srednjih škola u Kraljevini SHS*, Beograd, 1926.
3. Novi Nastavni plan, *Glasnik Profesorskog društva*, knj.VII, sv.1, Beograd, 1927.

4. *Privremeni Nastavni plan i programi za više razrede realnih gimnazija u Kraljevini SHS*, Beograd, 1927.
5. *Nastavni planovi i programi*, *Glasnik jug.prof.društva*, knj.XV, 4, Beograd,dec. 1934.
6. *Privremeni nastavni plan i program za učiteljske škole Kraljevine Jugoslavije u 1930/31 školskoj godini*, *Prosvetni glasnik*, Beograd,1931.
7. *Osnova za nastavni plan za gimnazije u Kraljevini Srbiji*, Beograd, 1912.

Godišnji izvještaji škola

1. Cetinje:

1. *Srpska pravoslavna bogoslovija na Cetinju, Izvještaj za školsku 1930/31*, Napredak, Cetinje,1931.
2. *Državna realna gimnazija na Cetinju, Izvještaj za školsku 1929/30*, štampa Državna štamparija, Cetinje, 1930.
3. *Državna realna gimnazija na Cetinju, godina I, knjiga II, Izvještaj za školsku godinu 1930/31*, Cetinje, štamp. Napredak, Marko Vujović,1931.
4. *Državna realna gimnazija na Cetinju, godina LI, knjiga III, Spomenica o pedesetogodišnjici i izvještaj za školsku 1931/32*, Cetinje, štamparija Napredak Marka Vujovića, 1932.
5. *Državna realna gimnazija u Cetinju, Izvještaj za školsku 1932/33*, štamp. Napredak, Cetinje, 1933. (godina LII knjiga IV).
6. *Državna realna gimnazija u Cetinju, godina LIV knjiga VI, Izvještaj za školsku 1934/35*, Cetinje, štamparija Napredak, Marko Vujović, 1935.
7. *Državna realna gimnazija u Cetinju, Godina LV knjiga VII, Izvještaj za školsku 1935/36*, Cetinje, štamparija Napredak, Marko Vujović, 1936.
8. *Državna realna gimnazija u Cetinju, godina LVI, knjiga VIII, Izvještaj za školsku 1936/37*, Cetinje, štamparija Napredak, Marko Vujović, 1937.
9. *Državna realna gimnazija u Cetinju, Godina LVII, knjiga IX, Izvještaj za školsku 1937/38*, štamparija Napredak Marko Vujović, Cetinje.
10. *Državna realna gimnazija u Cetinju, Godina LIX, knjiga IX, Izvještaj za školsku 1939/40*, štamparija Zetska Banovina Obod-Cetinje, 1940.
11. *Državna učiteljska škola na Cetinju, Izvještaj za školsku 1929/30, godina VIII- knjiga I*, štamp. A. Rajnvajn, Cetinje, 1930.
12. *Državna učiteljska škola na Cetinju, Izvještaj za školsku 1930/31 godinu, godina IX- knjiga II*, Napredak, Cetinje, 1931.
13. *Državna učiteljska škola na Cetinju, Izvještaj za školsku 1931/32, godina X- knjiga III*, štamp. Napredak, Cetinje,1932.
14. *Državna učiteljska škola na Cetinju, Izvještaj za školsku 1932/33, godina XI- knjiga IV*, štamp. Živote Ivanovića, Novi Pazar,1933.

15. *Državna učiteljska škola na Cetinju, Izvještaj za školsku 1933/34, godina XII, knjiga V, Obod, Cetinje 1934.*
16. *Državna učiteljska škola na Cetinju, Izvještaj za školsku 1934/35, godina XIII, knjiga VI, Obod, Cetinje.*
17. *Državna učiteljska škola na Cetinju, Izvještaj za školsku 1936/37, godina XV-knjiga VIII, Obod, Cetinje, 1937.*
18. *Državna učiteljska škola na Cetinju, Izvještaj za školsku 38/39, Obod, Cetinje*
Državna učiteljska škola na Cetinju, Izvještaj za školsku 1939/40, godina XVIII-knjiga XI, štamparija Napredak, Cetinje, 1940.

2. Podgorica:

1. *Velika realna gimnazija u Podgorici, Izvještaj o radu i uspjehu u školskoj 1928/29 godini sa pregledom rada od 1919.*
2. *Velika realna gimnazija u Podgorici, Izvještaj o radu i uspjehu u školskoj 1929/30 godini, Zeta-knjižara i štamparija, 1930.*
3. *Realna gimnazija u Podgorici, Izvještaj za školsku 1930/31, Nikšić-štamparija, Podgorica, 1931.*
4. *Realna gimnazija u Podgorici, Izvještaj za školsku 1931/32, Nikšić štamparija „Slobodne misli“, 1932.*
5. *Realna gimnazija u Podgorici, Izvještaj za školsku 1933/34, štamparija A.D. Nikšić, Podgorica, 1934.*
6. *Realna gimnazija u Podgorici, Izvještaj za školsku 1934/35, Podgorica, 1935.*
7. *Realna gimnazija u Podgorici, Izvještaj za školsku 1935/36, Podgorica, 1936.*
8. *Realna gimnazija u Podgorici, Izvještaj za školsku 1937/38, Podgorica, 1938.*
9. *Realna gimnazija u Podgorici, Izvještaj za školsku 1938/39, Podgorica 1939.*

3. Kotor

1. *Državna gimnazija u Kotoru, Izvještaj za školsku 1929/30, Kotor, Bokeška štamparija, 1930.*
2. *Državna Gimnazija u Kotoru, Izvještaj za školsku 1930/31, Bokeška štamparija, Kotor, 1931.*
3. *Državna Gimnazija u Kotoru, Izvještaj za školsku 1931/32, Bokeška štamparija, Kotor, 1932.*
4. *Državna realna gimnazija u Kotoru, Izvještaj za školsku 1932/33, Bokeška štamparija u Kotoru, 1933.*
5. *Državna realna gimnazija u Kotoru, Izvještaj za školsku 1933/34, Bokeška štamparija, Kotor, 1934.*
6. *Državna Gimnazija u Kotoru, Izvještaj za školsku 1934/35, Bokeška štamparija, Kotor, 1935.*

7. *Državna realna gimnazija u Kotoru, Izvještaj za školsku 1935/36*, Bokeška štamparija u Kotoru, 1936.
8. *Državna realna gimnazija u Kotoru, Izvještaj za školsku 1936/37*, Bokeška štamparija u Kotoru, 1937.
9. *Državna realna gimnazija u Kotoru, Izvještaj za školsku 1938/39*, Bokeška štamparija, Kotor, 1939.
10. *Državna realna gimnazija u Kotoru, Izvještaj za školsku 1939/40*, Bokeška štamparija, Kotor, 1940.

4. Herceg Novi

1. *Državna učiteljska škola u HercegNovome, Izvještaj za školsku 1929/30*, Bokeška štamparija, Kotor, 1930.
2. *Državna realna gimnazija Herceg Novi, Izvještaj za školsku 1930/31*, Bokeška štamp.Kotor, 1931.
3. *Državna realna gimnazija u HercegNovom, Izvještaj za školsku 1935/36*, Bokeška štamparija u Kotoru, 1936.

5. Nikšić

1. *Realna gimnazija u Nikšiću, Izvještaj za školsku 1931/32*, štamparija „Slobodne misli“, Nikšić, 1932.
2. *Realna gimnazija u Nikšiću, Izvještaj za školsku 1932/33*, štamparija „Slobodne misli“, 1933.
3. *Realna gimnazija u Nikšiću, Godišnji izvještaj za školsku 1935/36*, štamparija Progres Milutina Radoičića, Nikšić, 1936.
4. *Državna potpuna realna gimnazija u Nikšiću, Izvještaj za školsku 1939/40, godina XXVII*, štamparija Progres, Milutina Radoičića, Nikšić, 1940.

6. Kolašin

1. *Realna Gimnazija u Kolašinu, Izvještaj za školsku 1929/30*, štamparija Ujedinjenje, Podgorica, 1930.
2. *Realna gimnazija u Kolašinu, Izvještaj za školsku 1930/31*, štamparija Ujedinjenje, Podgorica, 1931.
3. *Državna realna gimnazija u Kolašinu, Godišnji izvještaj za školsku 1933/34*, Nikšić, štamparija Progres, Mil.J.Radoičića, 1934.
4. *Državna i samoupravna gimnazija u Kolašinu, Godišnji izvještaj za školsku 1935/36*, Progres, Nikšić, 1936.
5. *Državna i samoupravna gimnazija u Kolašinu, Godišnji izvještaj za školsku 1936/37*, Nikšić, štamparija Progres Milutina Radoičića, 1937.

6. *Državna samoupravna gimnazija u Kolašinu, Godišnji izvještaj za školsku 1939/40*, Progres, Nikšić.

7. Danilovgrad

1. *Danilovgradska gimnazija, Izvještaj za školsku 1929/30*, štamparija A.D. Nikšić, 1930.
2. *Državna gimnazija u Danilovom gradu, Godišnji izvještaj za školsku 1930/31*, Danilov grad 1931, štamparija progres Milutina Radoičića, Nikšić
3. *Državna Gimnazija u Danilovu Gradu, Godišnji Izvještaj za 1932/33*, Progres, Nikšić, 1933.
4. *Državna realna gimnazija u Danilovu Gradu, Godišnji Izvještaj za školsku 1934/35*, Progres, Nikšić, 1935.

8. Bijelo Polje

1. *Državna realna gimnazija u Bijelome Polju, Izvještaj za školsku 1930/31*, Bijelo Polje, štamp. Žikišon-Paraćin, 1931.
2. *Državna realna gimnazija u Bijelom Polju, Izvještaj za školsku 1931/32*, Bijelo Polje, štampa Žikišon, Paraćin, 1932.
3. *Državna realna gimnazija u Bijelom Polju, Godišnji izvještaj za školsku 1933/34*, Nikšić, štamp. Progres, M.J. radoičića, 1934.
4. *Državna realna gimnazija u Bijelom Polju, Godišnji izvještaj za školsku 1935/36*, štamp. Progres Milutina Radoičića, Nikšić, 1936.

9. Berane

1. *Izvještaj Državne i privatne više realne gimnazije u Beranama (1930/31)*, štamparija Globus, Beograd, 1931.
2. *Državna mješovita potpuna realna gimnazija u Beranama, Godišnji izvještaj za školsku 1938/39*, Berane, 1939.

10. Bar

1. *Državna realna gimnazija u Baru, Izvještaj za školsku 1932/33*, štamparija Zeta, Podgorica, 1933.
2. *Državna realna gimnazija u Baru, Izvještaj za školsku 1933/34*, štamparija Zeta, Podgorica, 1934.
3. *Državna realna gimnazija u Baru, Godišnji izvještaj za školsku 1934/35*, štamparija Progres, M.J. Radoičića, Nikšić, 1935.
4. *Državna realna gimnazija u Baru, Godišnji izvještaj za školsku 1935/36*, Nikšić, štamparija Progres Milutina Radoičića, 1936.

11. Pljevlja

1. *Državna potpuna realna gimnazija u Pljevljama, Godišnji izvještaj za školsku 1930/31*, Užice, 1931.(štam. Slavko Popovića i sina, Užice).
2. *Državna potpuna realna gimnazija u Pljevljima, Godišnji izvještaj za školsku 1932/33*, Užice-Čačak, 1933. (štamparija i knjigov. Slavka T. Popovića i sina, Užice).
3. *Državna potpuna realna gimnazija u Pljevljima, Godišnji izvještaj za školsku 1933/34*, Užice-Čačak (štamparija i knj. Slčavka T. Popovića i sina).
4. *Realna gimnazija u Pljevljima, Izvještaj za školsku 1934/35*, Pljevlja, 1935, štamparija Slobodna misao, Nikšić.
5. *Državna realna gimnazija u Pljevljima, Godišnji izvještaj za školsku 1935/36 godinu*, Pljevlja, 1936, štamparija „Slobodna misao“, Nikšić.

12. Tivat

1. *Izvještaj državne mješovite građanske škole u Tivtu za školsku 1935/36*, štamparija Zetska Banovina, Obod, Cetinje, 1936.

Školski zakoni, naredbe, uputstva, propisi

1. Odluka br. 23.298 od 23.3.1931, *Prosvetni glasnik*, Opšti deo, Beograd, 1931.
2. Odluka br.47 P.br.15.148 od 23.4.1930, *Prosvetni glasnik*, Opšti deo, Beograd, 1930.
3. Pravila o nižem tečajnom ispitu u realnim i klasičnim gimnazijama i realkama, *Prosvetni glasnik*, Beograd, 1930.
4. Pravila o višem tečajnom ispitu u realnim i klasičnim gimnazijama i realkama, *Prosvetni glasnik*, Beograd, 1930.
5. Predlog zakona o srednjim školama u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, *Glasnik profesorskog društva*, knjiga VII, sv.1, 1927.
6. Raspisi, *Službeni glasnik zvan.organ Zetske oblasti Kraljevine SHS*, br.26, Cetinje, 30 maj 1925.
7. Spisak udžbenika koji se mogu upotrebljavati u svima srednjim, građanskim i stručnim školama kraljevine SHS, *Prosvetni glasnik-službeni deo*, Beograd, 1924.
8. Spisak udžbenika za građanske, učiteljske i srednje škole, 3) Francuski jezik, *Prosvetni glasnik*, Beograd, 1938.
9. Zakon o srednjim školama u Kraljevini SHS, *Glasnik jug.prof.društva*, Beograd, sept-dec. 1931.
10. Zakon o udžbenicima za narodne, građanske, učiteljske i srednje škole, *Prosvetni glasnik-Opšti deo*, Beograd, 1929.

Školski udžbenici

1. POPOVIĆ P., *Francuska čitanka*, izd. Knjižara Gece Kona, Beograd, 1921.
2. DINIĆ B., *Francuska čitanka, prvi deo*, štamp. Svetozar Miletić, Beograd, 1927.
3. DINIĆ B., *Francuska čitanka sa gramatikom i rečnikom za II razred srednjih škola*, Izd. zadruga prof. društva, Beograd, 1933.
4. LAVAL E., PETROVITH S., *Le quatrième livre de français*, Izd. knjiž. Gece Kona, Beograd, 1931.
5. TRIVUNAC M., *Francuska čitanka sa gramatikom i rečnikom*, drugi deo (sa slikama u tekstu) za II razred, Izd. knjiž. Radomira D.Đukovića, Beograd, 1934.
6. PETROVIĆ S., LAVAL E., *Le premier livre de français*, Izd. i knjiž. preduzeće Gece Kona, Beograd, 1939.
7. ADAMOVIĆ J., *Francuska čitanka za više razrede srednjih škola*, Kr.zem. naklada školskih knjiga, Zagreb, 1925.
8. KARALIĆ Z., *Choix de lectures pédagogiques françaises*, Izd. zadruga prof. društva, Beograd, 1932.
9. CRNIĆ M., DRAGANIĆ J., *Bruno – Le tour de France*, Izd. knjiž. Đorđa Čelapa, Zagreb, 1932.
10. KISELINOVIĆ Đ., *Kratka istorija francuske književnosti*, Progres, Nikšić, 1932.

Prilozi iz novina

Cetinjski list, Cetinje

1. okt. 1997, ČAKIĆ K., Francusko zabavište u Cetinju

Cetinjski odjek

16. okt. 1932, Pozorište, Dvije sirotice

Epoha, Cetinje

4. april 1931, Dva francuska predavanja

Glas Boke, Kotor

30. sept. 1933, Francusko predavanje u Kotoru

20. okt. 1934, Udruženje prijatelja Francuske u Kotoru

20. april 1935, Naslovna strana - Doček izletnika *Lig maritim e kolonijal* u Kotoru

27. april 1935, Turizam - Dolazak Francuza

11. maj 1935, Dolazak francuske flote

11. maj 1935, Turizam- Priznanje Francuza

18. maj 1935, Turizam- Dolazak francuske jahte *Alphée*

15. jun 1935, Francusko jugoslovenska svečanost u Baošiću

6. juli 1935, Francuski novinar u Boki i Crnoj Gori
3. avg. 1935, Turizam – O ljepotama Boke
24. avg. 1935, Turizam Dalmatije
24. dec. 1935, Večer (V.Hugo preveo I.Mirković)
4. april 1936, Večeras Mzel Nitouche
1 okt. 1938, Veče recitacija

Glas Crnogorca, Cetinje

13. avg. 1914, br 42, Telegram zahvalnosti
24. sept. 1914. br. 51, Smrt francuskog vojnika
26. sept. 1914, br. 52, Pismo sa Lovćena

Glas Crnogorca, La voix du Monténégrin, Neuilly sur Seine

1917-1921 (br. 1 od 22. jan/4. febr. 1917 - br. 91 od 3./16 marta 1921)

Le Moniteur viennois

26, 27 juin 1942, CHANVILLAROL P., Quelques mots sur la Ligue maritime et coloniale, 1.

Naša Iskra

Decembar 1931/januar 1932, br. 3-4, Prevod pjesme *Veče* od P. Verlaine-a

Narodna riječ, Podgorica

9. april 1927, Povodom premijere „Zvona Bogorodičine crkve“

Narodni list

18. 01. 1937, Narodno pozorište

Slobodna misao, Nikšić

20. nov.1922, Francuski trgovci u našem okrugu
30. okt. 1922, Francuski trgovci i kupovina stoke
23. okt. 1922, Prodaja stoke francuskim društvima
25. avg. 1924, Prodaja nepokretnosti
13. oktobar 1931, Otvaranje cetinjskog pozorišta
23. oktobar 1932,Pozorište
5. jun1933, Gostovanje Banskog pozorišta
26. februar1933, Naša priča, Guy de Maupassant, Burence
29. maj 1938, Poslednja sedmica gostovanja pozorišta Zetske banovine
17. jul 1938, I.Arens

Pobjeda, Titograd, Podgorica

27. sept. 1973, ŠAKOTIĆ V., Profesor Stojan Cerović
10. febr. 2008, BOJANIĆ M., Čudesna Paskvala iz maslinjaka
23. april 2017, R.P., Ispravljen moralni dug prema Petrovićima
19. jan. 2009, M. Ratković, Od gimnazije do gimnazije

Pregled, Cetinje

22. nov. 1929, Francuske umjetnice na Cetinju

Vijesti, Podgorica

1. april 2013, ŠĆEPANOVIĆ D., Kolašinski trgovci su izvozili stoku u Francusku
17. jul. 2015, PETRIĆ R., Sjećanje na 38 vitezova *Daga*,
08. jan. 2016, LUKOVIĆ S., Morijo je umro sa svojim brodom

Valjci, Nikšić

2. juli 1933, 90-92, Valeri Pol , O istoriji

Vjesnik, Cetinje

3. avg.1914, br. 59, Pomorska bitka kod Budve
17. april 1915, br. 27
14. avg. 1914, br. 67, Telegram zahvalnosti,
25. nov.1914, br. 107, Razmjena telegrama

Zeta, Podgorica

4. januar 1931, Kurs za učenje francuskog jezika
25. jun 1933, Pozorište
09. avgust1936. Lenorman, Iz stranih knjiga o Crnoj Gori
23. mart 1941,1 2,2 Pjer Loti, Pejzaž iz Crne Gore, preveo s francuskog Mitar Jovićević

Zetski glasnik, Cetinje

4. april 1931, Gosti iz Francuske
11. april 1931, ČUTURILO S., Prva gimnazija u Crnoj Gori
13. jun 1931, Francuski gosti na Cetinju
20. jun 1931, Značaj novog zajma za Jugoslaviju
8. juli 1931, Naše školstvo-gimnazija Danilov grad
15. jul 1931, Naše školstvo-gimnazija Kolašin
23. jul 1931, Naše školstvo, gimnazija Kotor
12 avg. 1931, Naše školstvo, Gimnazija Cetinje
14. okt. 1931., Pozorište

16. sept.1931, Pozorište
11. maj 1932 , Francuski gosti na Cetinju
28. maj 1932, Francuski bivši ratnici na Cetinju
8. juni 1932, Poali d'Orian na Cetinju
25. juni 1932, Zahvalnost
3. avg. 1932, Budva – Dolazak Francuza
10. avg. 1932, Budva, Skupština društva „ Mogren“
24. avg. 1932, Kretanje stranih turista na Cetinju
24. avg. 1932, Budva – Konstituisanje Odbora za doček Francuza
31. avg. 1932, Zahvala Francuza
6. sept. 1932, Budva, Ponešto o dočeku Francuza
14. sept. 1932, Strani novinari na Cetinju
17. sept 1932, g.Pjer Vieno na Cetinju
2. okt. 1932, Časopis *Le Temps* o našim krajevima i o dočeku u Budvi
26. okt. 1932, Francuski studenti u našoj Banovini
05. okt. 1932, Pozorište
10. sept. 1932, Pozorište
11. februar 1933, Konkurs za vodiče
18. januar.1933, Pozorište
25. mart. 1933, Pozorište
11. mart 1933,Uspjelo predavanje
19.april 1933, Dolazak Belgijanaca
15. mart 1933., Pozorište
21. januar 1933, Pozorište
26. april 1933, Pozorište
28. nov. 1933, Friževil Gistav, Boka kotorska-biser Jadrana
28. mart 1934., Male vijesti iz naše Banovine
27. april 1935, Cetinjani su srdačno dočekali članove francuske pomorske lige
2. maj 1935, Dolazak francuske flote u Boku Kotorsku
18. maj 1935, Dolazak francuske flote u Boku
22. maj 1935, Boravak francuske flote u Boki
15. jun. 1935, Male vijesti iz naše Banovine, Spomenik Pjer Lotiju
24. juli 1935, Udžbenici
7. avgust 1935, Male vijesti iz naše banovine
31. avg.1935, Francuski studenti na Cetinju
14. dec.1935, Male vijesti iz naše Banovine - Urednik žurnal de Ženev u Boki
18. sept. 1935, Pozorište, Merkade
23. okt.1935, Pozorište, Mornareva ljubav

10. april 1936, Francuski novinar na Cetinju
22. jan.1936, Direktna telegrafsko-telefonska veza između Francuske i Jugoslavije
27. febr. 1936, Otvaranje direktne telegrafske veze Jugoslavija Francuska
22. april 1936, Odnosi francusko jugoslovenski
27. februar 1937, Turizam, Francuzi u Boki Kotorskoj
27. februar 1937, Otvaranje direktne telegrafske veze Jugoslavija-Francuska
3. april. 1937, Posjeta g.Bana francuskom brodu *Meksik*
10. april 1937, Priliv stranaca
15. maj 1937, Dolazak turista
22. maj 1937, Francuski naučnik Pol Labe u Kotoru
10. jul 1937, Belgijski ratnici na Cetinju
30. avg. 1937, Dolazak francuskih rezervnih oficira
31. jul 1937, Turizam - Pariski turistički autobus *Namir* na Cetinju
21. avg. 1937, Turizam, Strane jahte u Kotoru
30. okt. 1937, Dolazak francuskih rezervnih oficira
16. 01. 1937, Pozorište
18. jun 1938, Turizam- Grupa od 80 Francuza u Kotoru
16. jul 1938, Za razvitak turizma u Zetskoj banovini
20. avg. 1938-10 sept 1938. F. Lenorman, Istorija Crne Gore (prevod A. Lainovića)
15. oktobar 1938, Pozorište, Mme San Žen
5. februar 1938, Pozorište
4. februar 1939, Francuska književnica u Boki
29. april 1939, Dolazak veće grupe Švajcaraca
22. jul 1939, Grupa franc. ljekara u Boki Kotorskoj
12. avg. 1939, Kotor-Francuski naučnik u Boki
17. februar 1940, Male vijesti iz naše Banovine
Božić 1940, Boravak slavnog Pjer Lotija na Jadranu
8. februar 1941, Anri Delari: O Crnoj Gori (prevod A. Lainovića)

